YAKINÇAĞ TARİHİ ARAŞTIRMALARI

Editör: Prof. Dr. Gürsoy Şahin

BİDGE Yayınları

BİDGE Yayınları

Yakınçağ Tarihi Araştırmaları

Editör: Prof. Dr. Gürsoy Şahin

ISBN: 978-625-5474-10-0

1. Baskı
Sayfa Düzeni: Gözde YÜCEL
Yayınlama Tarihi: 2026-10-03
BİDGE Yayınları

Bu eserin bütün hakları saklıdır. Kaynak gösterilerek tanıtım için yapılacak kısa alıntılar dışında yayıncının ve editörün yazılı izni olmaksızın hiçbir yolla çoğaltılamaz.

Sertifika No: 71374
Yayın hakları © BİDGE Yayınları
www.bidgeyayinlari.com.tr - bidgeyayinlari@gmail.com
Krc Bilişim Ticaret ve Organizasyon Ltd. Şti.
Güzeltepe Mahallesi Abidin Daver Sokak Sefer Apartmanı No: 7/9 Çankaya / Ankara

İÇİNDEKİLER

R. R. Madden'in Seyahatnamesinde Mehmed Ali Paşa Dönemi Mısır'ı: İktidar, Salgın ve Gündelik Hayat 1
FATİH ÖZASLAN

Xıx. Yüzyıl Başında Safranbolu'da Avârız Vergisi ve Salyâne Taksimatı 1807-1811 (şeriyye Siciline Göre) 59
EMRE KARAKAYA

1799 Yılı Surre Defterlerine Göre Medine Surresinin Gelir Kaynakları: Vakıflar ve Tahsisatları 96
RAHİME ÖZDAMAR

BÖLÜM 1

R. R. MADDEN'İN SEYAHATNAMESİNDE MEHMED ALİ PAŞA DÖNEMİ MISIR'I: İKTİDAR, SALGIN VE GÜNDELİK HAYAT

FATİH ÖZASLAN[1]

Giriş

On dokuzuncu yüzyılın ilk yarısında Mısır, Osmanlı Devleti'ne bağlı bir eyalet olmayı sürdürürken Mehmed Ali Paşa'nın yönetimi altında kapsamlı bir değişim geçirmiştir. Düzenli ordunun kurulması, Memlüklerin siyasi ve askeri gücünün tasfiyesi, yeni bir bürokrasinin oluşturulması, tarımsal üretimin merkezden yönetilmesi, devlet tekellerinin yaygınlaştırılması, fabrikaların açılması ve sulama ağının genişletilmesi bu dönemin başlıca uygulamaları arasında yer almıştır. Aynı yıllarda tıp eğitimi, askeri hastaneler ve karantina düzeni de devletin müdahale alanına girmiştir. Bu girişimler Mısır'ın gelirlerini ve askeri kapasitesini artırmış, Kahire'deki idarenin köyler, tarlalar, limanlar ve insan gücü üzerindeki denetimini kuvvetlendirmiştir. Yeni kurumlar ülkenin imkanlarını genişletirken köylülerden daha fazla vergi, ürün, asker ve emek talep edilmiştir. Bu nedenle Mehmed Ali Paşa

[1]Dr. Öğr. Üyesi, Afyon Kocatepe Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Yakınçağ Tarihi Anabilim Dalı, fozaslan@aku.edu.tr, ORCID: 0000-0001-8136-6255.

dönemi yalnızca kurumların yenilendiği bir reform devri olarak değil, merkezileşmenin toplum üzerindeki etkileriyle birlikte ele alınmalıdır (Marsot, 1984, ss. 100–179). Düzenli ordunun ve merkezi bürokrasinin genişlemesi, köylü emeği üzerindeki denetimi de artırmıştır (Fahmy, 1997, ss. 97-110). Bu dönüşüm, su, toprak ve emek ilişkilerinde daha merkezi bir idare biçimi doğurmuştur (Mikhail, 2011, ss. 1–4).

Bu çalışma söz konusu döneme, 1820'lerin ortalarında Mısır'da bulunan R. R. Madden'in seyahatnamesinden yaklaşmaktadır. Madden'in *Travels in Turkey, Egypt, Nubia, and Palestine, in 1824, 1825, 1826, and 1827* adlı eseri 1829'da Londra'da iki cilt halinde yayımlanmıştır. Eserin başlık sayfasında Madden'in M.R.C.S. (İngiltere Kraliyet Cerrahlar Koleji Üyeliği) unvanını taşıdığı belirtilmiştir. Bu unvan, onun cerrahlık mesleğiyle ilişkisini ve seyahatleri sırasında hekim kimliğiyle hareket ettiğini açıklar. Kitabın başlığı, yolculuğun 1824 ile 1827 yılları arasında Türkiye, Mısır, Nubya ve Filistin'i kapsadığını belirtmiştir. Madden'in Mısır anlatısı bu geniş seyahat güzergahının bir parçasıdır. İstanbul, Girit, İskenderiye, Kahire, Nil vadisi, Dimyat ve Suriye'de edindiği tecrübeler birbirini tamamlamıştır (Madden, 1829, C. 1–2).

Madden önsözünde dört yıl boyunca Avrupa, Asya ve Afrika'nın farklı bölgelerinde dolaştığını, kitabını yolculuk sırasında tuttuğu notlardan hazırladığını belirtmiştir. Bu notların bir kısmını aceleyle yazmış, bazı yerlerde yazı yazmanın çevresindeki insanlar tarafından kuşkuyla karşılanabileceğini düşündüğü için gözlemlerini gizlice kaydetmiştir. Eserini sonradan bütünüyle yeniden kurulmuş bir seyahat hikayesi olarak değil, farklı kişilere hitaben yazılan mektuplar şeklinde düzenlemiştir. Mektup biçimi anlatıya canlılık kazandırmış, olayların meydana geldiği anda hissedilen korku, öfke, şaşkınlık ve hayranlık metinde korunmuştur. Aynı özellik anlatının seçici olmasına da yol açmıştır. Madden bazı meseleleri uzun sayfalar boyunca işlerken, başka olayları birkaç

cümleyle geçmiştir. Karşılaştığı kişilerden dinlediği hikayeler ile kendi gördükleri de zaman zaman aynı anlatı içinde birleşmiştir (Madden, 1829, C. 1, ss. vii–x).

Madden'i dönemin birçok yolcusundan ayıran başlıca özellik hekimliğidir. Seyahatinin amacı yalnız eski eserleri, anıtları ve şehir manzaralarını görmek değildir. İnsanların yaşama şartları, hastalıkları, tedavi usulleri ve toplumsal ilişkileri de ilgisini çekmiştir. Önsözünde tıp mesleğinin kendisine toplumun durumunu gözlemlemek için başka yolcuların kolayca elde edemeyeceği imkanlar sağladığını belirtmiştir (Madden, 1829, C. 1, ss. vii–x). Bu imkanlar Mısır'da daha belirgin hale gelmiştir. İskenderiye'de veba hastalarını muayene etmiş, hastalığın belirtilerini ve uygulanan tedavileri kaydetmiş, vebahaneye girerek hasta odalarını ve bakım şartlarını incelemiştir (Madden, 1829, C. 1, ss. 251–289). Kahire'de konsolos hekimi sıfatıyla tımarhaneye kabul edilmiş, zincire bağlanan hastaları ve kurumun günlük işleyişini anlatmıştır (Madden, 1829, C. 1, ss. 309–320). Dimyat'ta ise tedavi amacıyla ailelerin evlerine girmiş, kadınlara ayrılan bölümlerde hastaları muayene etmiş, hekimlik hizmeti karşılığında para yerine kumaş, şal, tütün ve başka hediyeler almıştır (Madden, 1829, C. 2, ss. 136–145). Hekimlik onun hastaneler, evler ve aile çevreleri arasında hareket etmesini sağlamıştır.

Bu erişim Madden'i yalnızca gözlem yapan bir yolcu olmaktan çıkarmıştır. Hastaları tedavi etmiş, yerel hekimlerle tartışmış, ilaç vermiş, bazı uygulamalara müdahale etmiş ve kendisine sunulan tedavileri kabul etmiştir. İskenderiye'de vebanın tedavisi için kullandığı yöntemleri savunurken kendi mesleki itibarını da kurmaya çalışmıştır. Dimyat'ta gerçekleştirdiği küçük cerrahi müdahaleleri şehirdeki hekimlik bilgisinin yetersizliğinin kanıtı gibi anlatmıştır. Nil kıyısında bir akrep sokmasından sonra yaşlı bir Mısırlının uyguladığı tedaviden yararlanmış, bu tür vakalarda yerel insanların Avrupalı hekimlerden daha tecrübeli olabileceğini kabul etmiştir (Madden, 1829, C. 1, ss. 323–324). Bu

sahneler, Madden'in metninde tıbbi bilginin tek yönlü biçimde Avrupa'dan Mısır'a taşınmadığını anlatır. Seyyah bazı yerel uygulamaları küçümsemiş, bazılarını denemiş, bazıları karşısında kendi hükümlerini değiştirmiştir.

Madden'in hekimliği ona geniş bir gözlem alanı sağlamış, fakat anlatısını tarafsız hale getirmemiştir. Seyahatname kişisel tecrübenin yanında dönemin Avrupalı siyasi ve kültürel kabullerini de taşımıştır. Madden, Mehmed Ali Paşa'nın kişisel yeteneklerini kabul ederken onu zaman zaman Doğulu bir despot olarak tanımlamıştır. "Türk", "Arap", "Yahudi", "Müslüman kadın" ve "yerli hekim" gibi geniş topluluklar hakkında sınırlı gözlemlerden hareketle genel hükümler vermiştir. Kahire'deki kıyafetleri, yemek usullerini ve ev hayatını Avrupa adetlerinin karşıtı biçiminde sıralamış, şehir temizliğine ilişkin eleştirilerini toplumların değişmez karakter özellikleri gibi yazmıştır (Madden, 1829, C. 1, ss. 283–287, 306–308). Mehmed Ali Paşa ile görüşmesine yer verdiği sayfalarda ise hükümdarın olumlu özelliklerini kabul etmiş, ardından ticaret tekelleri ve askeri ihtirası yüzünden halk üzerindeki baskıyı artırdığını söylemiştir (Madden, 1829, C. 1, ss. 337–344). Aynı döneme ait başka bir İngiliz seyahatnamesi üzerine yapılan değerlendirmelerde de yerel topluma yakın gözlem ile Mısır'ı Avrupa kamuoyuna sunan oryantalist temsil biçiminin birlikte bulunduğu belirtilmiştir (Güner Özden, 2021, ss. 160–163). Buna karşılık Mehmed Ali Paşa yönetimini Mısır'ın yeniden doğuşu diliyle sunan çağdaş ve daha olumlayıcı bir tasvir de bulunuyordu (Clot-Bey, 1840a, C. 1, ss. 246-248).

Eserdeki sayıların ve aktarılan olayların da aynı ihtiyatla kullanılması gerekir. Madden pamuk üretimi, şehir nüfusları, kanal işçilerinin sayısı ve salgın sırasında ölenler hakkında çeşitli rakamlar vermiştir. Bunların bir kısmı kendi sayımına değil, tüccarlardan, yerel görevlilerden, hekimlerden veya yolculuk sırasında tanıştığı kişilerden aldığı bilgilere dayanmıştır. Mahmudiye Kanalı'nda çalıştırılanların ve hayatını kaybedenlerin

sayısı farklı kaynaklarda değişmiştir. Madden'in anlattığı bazı hadiseler başka çalışmalarla doğrulanırken, verdiği kesin rakamlar her zaman aynı sonucu vermemiştir. Bu nedenle seyahatnamedeki doğrudan gözlem, sözlü aktarım ve seyyahın yorumu birbirinden ayrılmıştır. Madden'in tarlada, hastanede, sokakta veya evde bizzat gördüğü ayrıntılarla bütün Mısır hakkında verdiği hükümler aynı ağırlıkta kabul edilmemiştir (Madden, 1829, C. 1, ss. 245, 292–294; Owen, 1969, ss. 33–34; Marsot, 1984, ss. 150–152; Mikhail, 2014, ss. 22–23).

Mehmed Ali Paşa dönemi üzerine yapılan araştırmalar bu ayrımı kurmaya imkan vermektedir. Siyasi, toplumsal ve iktisadi merkezileşme, Memlük döneminden devralınan yapılarla birlikte incelenmiştir (Marsot, 1984, ss. 100–179). Pamuk tarımı, devlet tekelleri ve dış ticaretin dönüşümü ayrı bir iktisat tarihi alanı oluşturmuştur (Owen, 1969, ss. 3–80). Düzenli ordunun kuruluşu fellahların askere alınması, disiplin, gözetim ve direniş tecrübeleri üzerinden ele alınmıştır (Fahmy, 1997, ss. 76–238). Sulama, kanal inşası ve kırsal emeğin dönüşümü çevre tarihi içinde değerlendirilmiştir (Mikhail, 2011, ss. 170–296). Salgınlar, karantina, tıp okulu, aşılama ve halk sağlığı kurumları da geniş bir literatür meydana getirmiştir (Kuhnke, 1990, ss. 17–166). Dönemin edebi ve kültürel faaliyetleri üzerine yapılan araştırmalar, Mısır'daki daha geniş kültürel hareketliliğin anlaşılmasına katkı sağlamaktadır (Ertuğrul, 2018, ss. 173–175). Modern tıbbın kuruluşuna ilişkin literatür ise hastane, tıp okulu ve yerel sağlık görevlilerinin dönüşümünü birlikte ele almaktadır (Güner Özden, 2023b, ss. 675–681). Bu çalışmalar Madden'in gözlemlerinin yerine geçirilmemiştir. Seyyahın anlattıklarını dönemsel şartlara yerleştirmek, verdiği bilgileri karşılaştırmak ve genellemelerinin sınırlarını belirlemek amacıyla kullanılmıştır.

Bu çalışmanın temel sorusu, Madden'in seyahatnamesinde Mehmed Ali Paşa dönemi Mısır'ının iktidar, salgın ve gündelik hayat üzerinden nasıl anlatıldığıdır. Seyyahın fabrikalar, pamuk

üretimi, devlet tekelleri ve kanal çalışmaları hakkındaki kayıtları, merkezileşmenin fellahların yaşamına nasıl girdiğini anlamaya imkan vermiştir. İskenderiye'deki veba anlatısı, hastalık karşısında duyulan korkuyu, karantina uygulamalarını, hekimler arasındaki görüş ayrılıklarını ve sağlık kurumlarının yetersizliklerini aynı yerde toplamıştır. Kahire, Dimyat ve Nil hattındaki gözlemleri ise şehir hayatını yalnız anıtlar ve nüfus rakamlarıyla değil, dar sokaklar, kahvehaneler, kayıkçılar, sofralar, müzik meclisleri, tımarhane, ev ziyaretleri ve balıkçılık üzerinden kaydetmiştir (Madden, 1829, C. 1, ss. 243–326; Madden, 1829, C. 2, ss. 136–174, 373–384).

Madden'in anlatısında modernleşme ile tahakküm birbirinden sonra gelen iki ayrı süreç değildir. Yeni ordu, fabrika, kanal, tekel ve sağlık kurumu aynı merkezi idarenin ihtiyaçları içinde kurulmuştur. Bu kurumlar güvenliği, üretimi, ulaşımı ve tedavi imkanlarını artırmış, aynı zamanda emeğin, ürünün, hareketin ve bedenin daha yakından denetlenmesine yol açmıştır. Madden bazı yeniliklerin faydasını kabul etmiş, bunların maliyetini çoğunlukla fellahlar, işçiler, askerler, hastalar ve şehir sakinleri üzerinden anlatmıştır. Seyahatnamenin asıl önemi, devletin büyük projeleriyle günlük hayatın küçük ayrıntılarını aynı metinde bir araya getirmesidir (Marsot, 1984, ss. 100–179; Fahmy, 1997, ss. 76–238; Kuhnke, 1990, ss. 17–166; Mikhail, 2011, ss. 170–296).

Çalışmanın ilk kısmında merkezileşme, tekel ekonomisi, pamuk üretimi, fabrikalar ve zorunlu emek ele alınmıştır. İkinci kısım Madden'in İskenderiye'deki veba tecrübesine, karantina tartışmasına, tedavi usullerine ve sağlık teşkilatının kuruluşuna ayrılmıştır. Son kısımda Kahire, Dimyat, Nil ve Menzale Gölü çevresindeki gündelik hayat incelenmiştir. Böylece Madden'in Mehmed Ali Paşa dönemi Mısır'ına dair anlatısı yalnız bir seyahat kaydı olarak değil, iktidarın toplum, beden ve mekan üzerindeki etkilerini birlikte taşıyan bir dönem tanıklığı olarak değerlendirilmiştir.

Modernleşme ile Tahakküm Arasında: Merkezileşme, Tekel ve Zorunlu Emek

R. R. Madden'in 1820'lerin ortalarında karşılaştığı Mısır, Mehmed Ali Paşa'nın yaklaşık yirmi yıldır devam eden iktidarı altında hızlı bir değişim geçiriyordu. İskenderiye ile Kahire arasındaki haberleşme ağı, yeni açılan kanal, Avrupa'dan getirilen makinelerle çalışan fabrikalar, büyüyen ordu ve donanma, yaygınlaşan pamuk tarımı ve devletin ticaret üzerindeki denetimi bu değişimin başlıca parçalarıydı. Madden bunların hiçbirini birbirinden bağımsız gelişmeler olarak anlatmamıştır. Fabrikaların işleyişini askeri harcamalarla, pamuk gelirlerini Mora seferiyle, kanal inşasını köylü emeğiyle, Avrupalı tüccarlara sağlanan güvenliği ise Mehmed Ali Paşa'nın ticari çıkarlarıyla birlikte ele almıştır. Bu nedenle onun anlatısında modernleşme, yeni kurumların kurulmasından ibaret kalmamış, ülkenin insan ve iktisadi kaynaklarının merkezi idarenin ihtiyaçlarına göre yeniden düzenlenmesi anlamına gelmiştir (Madden, 1829, C. 1, ss. 237–248, 292–294, 337–344).

Madden'in Mehmed Ali Paşa hakkındaki hükümleri her zaman aynı sertlikte değildir. Kahire'de Paşa ile görüştüğünde karşısında sakin, güler yüzlü ve dikkatli bir hükümdar bulmuştur. Onun yüzünde vahşiliği çağrıştıran bir ifade görmediğini, bakışlarının hızlı ve nüfuz edici olduğunu yazmıştır. Memlüklerin öldürülmesi gibi hadiseleri yalnız İngiliz ahlak ölçüleriyle değerlendirmenin yanıltıcı olabileceğini de kabul etmiştir. Görüşmenin sonunda Mehmed Ali Paşa'nın birçok iyi niteliğe sahip olduğunu, karakterindeki kötü tarafların doğuştan gelen bir kötülükten çok zaaflarından kaynaklandığını söylemiştir. Yine de ticarete olan ilgisinin onu bütün ürünleri tekeline alan bir hükümdara, askeri şöhret arzusunun ise hazineyi tüketen ve tebaasından daha fazla gelir isteyen bir yöneticiye dönüştürdüğü kanaatini korumuştur (Madden, 1829, C. 1, ss. 337–344).

Bu farklı ifadeler Madden'in Paşa'ya ilişkin değerlendirmelerini tek yönlü bir düşmanlıkla açıklamayı güçleştirir. Seyyah zaman zaman Mehmed Ali Paşa'nın kişisel kabiliyetlerini kabul etmiş, ülkede kurduğu güvenliğin ve gerçekleştirdiği bazı işlerin faydasını kabul etmiştir. Fakat aynı metinde "Türk ihaneti", "Doğulu despotluk" ve benzeri genellemelere başvurmuş, hükümdarı sırtlan ve aslan gibi hayvanlara benzetmiştir. Bu dil, on dokuzuncu yüzyıl İngiliz seyahat yazılarında rastlanan siyasi ve kültürel önyargıları taşımaktadır. Madden'in aktardığı olaylarla bu olaylar hakkında verdiği ahlaki hükümleri birbirinden ayırmak gerekir. Onun fabrikalarda, tarlalarda ve kanal çalışmalarında gördükleri dönem hakkında kıymetli bilgiler sunmuştur. Mısırlıların karakteri veya ülkenin sanayileşme kabiliyeti üzerine yaptığı geniş genellemeler ise aynı güvenilirlikte değildir (Madden, 1829, C. 1, ss. 237–250, 337–344).

Merkezi İktidarın Kuruluşu

Madden, dönemin Mısır idaresini anlamak için ülkenin Fransız işgalinden sonra yaşadığı siyasi mücadelelere dönmek gerektiğini söylemiştir. Onun anlatısında Mısır, Memlük beyleri ile Osmanlı valileri arasındaki rekabet yüzünden sürekli karışıklık yaşayan bir ülke durumundadır. Mehmed Ali Paşa bu mücadelelerden yararlanmış, askeri kabiliyeti ve siyasi manevraları sayesinde Kahire'deki iktidarı ele geçirmiştir. İstanbul'a bağlılığını sürdürdüğünü açıklarken kendi konumunu da sağlamlaştırmıştır. Madden'in "telgraf" adını verdiği İskenderiye-Kahire haberleşme sistemi, ülkede başlayan bir hareketin kısa sürede merkeze ulaşmasını sağlamış, yerel kalkışmaların büyümeden bastırılmasına yardım etmiştir (Madden, 1829, C. 1, ss. 237–239). Burada sözü edilen düzenek, daha sonraki elektrikli telgraftan farklı bir işaret ve haberleşme ağıdır. Buna rağmen uzak iki idari merkez arasındaki

haber akışını hızlandırması bakımından yeni yönetim tarzının önemli araçlarından biri olmuştur.

Mehmed Ali Paşa'nın merkezi iktidarını kurarken attığı en sert adım Memlük ileri gelenlerinin Kahire Kalesi'nde öldürülmesi olmuştur. Madden hadisenin tarihini 1812 olarak kaydetmiştir. Olay 1 Mart 1811'de gerçekleşmiştir (Madden, 1829, C. 1, ss. 240–242; Çevik, 2022, s. 247). Madden, kendisine bilgi veren bir askerin anlatımına dayanarak Memlüklerin kapatıldıkları geçitte kurşuna dizilmelerini ayrıntılı biçimde aktarmıştır. Bu olayı ağır bir ihanet olarak değerlendirmiş, ardından Mısır'ın katliamdan sonra sakinleştiğini de söylemiştir. Onun anlatısında siyasi şiddet ile idari istikrar arasında doğrudan bir ilişki kurulmuştur. Memlüklerin ortadan kaldırılması yalnızca rakip bir askeri zümrenin tasfiyesi olmamış, vergi toplama, taşra idaresi ve silahlı güç üzerindeki denetimin Kahire'de toplanmasının önünü açmıştır.

Mehmed Ali Paşa'nın Mısır'ı kılıçla elde ettiği bir mülk, yani kendi tasarrufunda bulunan bir ülke olarak gördüğü anlaşılmaktadır. Paşa meşru ve geleceği güvence altında bir hanedanın temsilcisi değildi. İktidarını ve ailesinin devamını koruyabilmek için gelir getiren kaynakları doğrudan denetlemek zorundaydı. Bu ihtiyaç, tek bir plana göre ilerleyen düzenli bir devlet programından çok, karşılaşılan sorunlara verilen peş peşe cevaplarla merkezi bir bürokrasinin doğmasına yol açmıştır. Ticaretin kontrolü, tarımın yeniden düzenlenmesi, fabrikaların kurulması ve ülke dışına doğru askeri genişleme aynı iktidar düzeninin parçaları olmuştur. Bu idarenin ilk dayanağı asayişti. Uzun süren askeri mücadelelerden zarar gören ulema, tüccarlar ve toprakla ilişkili yerel ileri gelenler Mehmed Ali Paşa'yı başlangıçta güvenliği sağlayabilecek bir yönetici olarak desteklemiştir (Marsot, 1984, ss. 100–101).

Sağlanan güvenlik gerçek bir değişim yaratmıştır. Nil üzerinde taşımacılığı engelleyen gruplar dağıtılmış, nehir trafiği daha güvenli hale getirilmiş, Yukarı Mısır'dan Kahire'ye tahıl sevki

kolaylaşmıştır. Taşra yeni idari birimlere ayrılmıştır. Bu birimlere gönderilen memurlar yalnızca vergi toplamakla değil, ekilecek ürünleri ve sulama çalışmalarını takip etmekle görevlendirilmiştir. Mehmed Ali Paşa'nın zaman zaman taşraya çıkarak idarecileri bizzat denetlemesi, kurduğu kurumlara rağmen kişisel yönetim tarzını sürdürdüğünü anlatır. Yeni bürokrasi hükümdarın yerini alan bağımsız bir yapı haline gelmemiştir. Paşa'nın iradesini ülkenin köylerine kadar taşıyan bir vasıta olmuştur (Marsot, 1984, ss. 100–102).

Mehmed Ali Paşa'nın temel amacı Mısırlıları yabancı hakimiyetinden kurtarmak veya onların refahını yükseltmek değildi. Paşa öncelikle valilik makamını korumaya ve kendi ailesi için kalıcı hale getirmeye çalışmıştır. Düzenli ordunun fellahlardan zorunlu asker toplanarak kurulması, idarenin köy hayatına daha önce olmadığı ölçüde girmesini sağlamıştır. Bir köyde kaç kişinin bulunduğu, kimlerin askere alınabileceği, kimin vergi ödediği ve kimin kaçtığı defterlere kaydedilmeye başlanmıştır. Devletin köylüyle ilişkisi yalnızca vergi tahsili sırasında kurulan geçici bir temas olmaktan çıkmıştır (Fahmy, 1997, ss. 109–110, 310–312).

Bu yeni düzen köy şeyhleri, katipler, vergi memurları ve taşra yöneticileri aracılığıyla işlemiştir. Yerel ileri gelenler merkezi yönetimin bütün emirlerini aynı istekle yerine getirmemiştir. Bazıları köylülerden çıkar sağlamış, bazıları askerlikten veya angaryadan kaçanları saklamış, bazıları da merkeze eksik bilgi göndermiştir. Kahire'nin emirleri taşrada pazarlık, gecikme ve direnmeyle karşılaşmıştır. Merkezi devletin büyümesi yerel ilişkilerin bir anda ortadan kalkması anlamına gelmemiştir. Yine de devletin talepleri daha düzenli, sürekli ve ölçülebilir hale gelmiştir. Defterler, listeler, üretim kayıtları ve asker sayıları, ülke kaynaklarının merkezden takip edilmesini kolaylaştırmıştır (Fahmy, 1997, ss. 89–110; Özçelik, 2025, ss. 297–305).

Fabrikalar, Pamuk ve Tekel Düzeni

Madden'in Mehmed Ali Paşa yönetimine yönelttiği ilk büyük eleştirilerden biri fabrikalarla ilgilidir. Ona göre ülkenin farklı yerlerinde sarayları andıran büyük üretim yapıları kurulmuş, pamuklu bez, müslin ve çuha gibi Avrupa'dan ithal edilen malların Mısır'da üretilmesi amaçlanmıştır. Makinelerin satın alınması ve bakımının yüksek masraf gerektirdiğini yazmıştır. Tuzlu hava ile ince çöl kumunun demir parçaları aşındırdığına, mekanizmaların arasını doldurduğuna bizzat şahit olduğunu söylemiştir. Buradan hareketle Mısır'ın hiçbir zaman bir sanayi ülkesi olamayacağı sonucuna ulaşmıştır (Madden, 1829, C. 1, ss. 243–244).

Madden'in makinelerin bakımına ve üretim maliyetlerine ilişkin gözlemleri önemlidir. Fakat iklim, toprak ve halkın karakteri nedeniyle Mısır'ın sanayileşemeyeceği yönündeki hükmü fazla geniştir. Seyyah fabrikaları büyük ölçüde 1825'teki mali sıkıntılar sırasında görmüştür. Mora seferi uzamış, ordu ve donanmanın masrafları artmış, maaşların ödenmesinde gecikmeler yaşanmış, bazı fabrikalarda üretim durmuştu. Madden bu geçici fakat ağır mali krizi, sanayi politikasının bütünüyle sonuçsuz kaldığının kanıtı saymıştır. Oysa fabrikaların kuruluş amacı yalnızca Avrupa mallarıyla ticari rekabet değildi. Orduya üniforma, silah, cephane ve başka malzemeler sağlamak da hedeflenmişti. Sanayi teşebbüsleri bu nedenle askeri teşkilattan ve devlet maliyesinden ayrı düşünülemez (Madden, 1829, C. 1, ss. 243–245; Marsot, 1984, ss. 162–179; Owen, 1969, ss. 25–27).

Tarım gelirleri dış ticarette daha elverişli bir denge kurma ve sanayiyi finanse etme amacıyla üretim tesislerine aktarılmıştır. Nil'in yıllık taşkınlarına bağlı ekonomiyi çeşitlendirmek için pamuklu dokuma yanında silah, şeker ve gemi üretimine yönelinmiştir. Tesislerin bir kısmı eski zanaatların genişletilmesiyle, bir kısmı Avrupa'dan getirilen makineler ve uzmanlarla kurulmuştur. Devlet aynı zamanda en büyük alıcı olmuş, ordunun üniforma ve teçhizat ihtiyacı fabrikalara sürekli bir

pazar sağlamıştır (Marsot, 1984, ss. 162–179). Fabrikaların önemli bölümü geniş tabanlı ve bağımsız bir sanayi sınıfı yaratmaktan çok yeni ordunun ihtiyaçlarını karşılamak üzere tasarlanmıştır (Özkoç, 2015, ss. 227–229). Sanayi teşebbüsleri, subay, mühendis, hekim ve teknisyen yetiştirmek üzere kurulan askeri merkezli eğitim kurumlarıyla aynı reform düzeninin içinde gelişmiştir (Erol, 2024, ss. 156–164). Eğitim kurumlarında yabancı uzmanlardan yararlanılmış ve Avrupa'ya öğrenci gönderilmiştir (Ergün, 2015, ss. 280–285). Askeri okulların yaygınlaşması orduyu besleyen teknik personel ihtiyacıyla doğrudan ilişkili olmuştur (Karakaya, 2019, ss. 293–299). Silah, mühimmat ve sağlık alanındaki yeni kurumlar da aynı askeri ihtiyaçlara bağlanmıştır (Samur, 2007, ss. 131–134).

Fabrikaların kurulması üretim ilişkilerini de değiştirmiştir. Devlet yalnızca mevcut mallardan vergi alan bir idare olmaktan çıkmış, üretimin nerede ve kimler tarafından yapılacağına müdahale etmiştir. Şehirlerde yaşayanlar fabrikalarda çalışmak üzere zorla toplanmış, bazı zanaatkarlar yeni kurallara tabi olmamak için mesleklerini bırakmıştır. Hükümetin tahıl ürünlerinin tamamını satın alma girişimleri zaman zaman şehirlerde gıda sıkıntılarına yol açmıştır. Üretimi artırma çabası ile halkın günlük ihtiyaçları aynı anda karşılanamamıştır (Owen, 1969, s. 25).

Madden'in fabrikalar hakkında yazdıkları, onun sanayileşmeyi yalnız teknik bir sorun şeklinde görmediğini de anlatır. Fabrikaların yüksek masrafını, ordunun büyümesini ve Mora savaşını aynı mali kriz içinde değerlendirmiştir. Ona göre Paşa, Avrupa'dan gelen askeri danışmanların vaatlerine inanmış, kısa süreceğini düşündüğü sefer için büyük bir ordu ile donanma hazırlamıştı. Sefer uzadıkça hazine zorlanmış, asker ve memur maaşları ödenememiş, fabrikalar işlemez hale gelmişti. Madden bu durumdan yalnız Mehmed Ali Paşa'yı değil, onu "Doğu'nun Bonapartı" olduğuna inandırdığını söylediği Avrupalı danışmanları da sorumlu tutmuştur (Madden, 1829, C. 1, ss. 243–245). Bu anlatıda Avrupa, modern bilginin tarafsız kaynağı değildir. Paşa'nın

ihtiraslarından yararlanan subayların, mühendislerin ve tüccarların geldiği bir çevredir.

Mali sıkıntının giderilmesinde pamuk belirleyici olmuştur. Madden 1825 yılında pamuk gelirinin Mehmed Ali Paşa yönetimini ayakta tuttuğunu yazmıştır. Üretimin ilk yıl 60, ikinci yıl 50 bin, üçüncü yıl 120 bin ve 1824'te 140 bin çuvala ulaştığını kaydetmiştir (Madden, 1829, C. 1, s. 245). Bu rakamlar pamuk ekiminin olağanüstü bir hızla genişlediğine dair çağdaş bir izlenim vermektedir. Yine de kesin bir istatistik serisi olarak kullanılmamalıdır. 1820'lere ait üretim ve ihracat rakamları farklı kaynaklarda birbiriyle uyuşmamış, bazı veriler hicri tarihten miladi tarihe aktarılırken bir yıl kaymış olabilir (Owen, 1969, ss. 33–34). Madden'in sayıları üretimin yönünü açıklamakta, tam miktarını güvenilir biçimde belirlememektedir.

Uzun lifli pamuğun yaygınlaşması, devlet için yeni ve yüksek gelirli bir kaynak yaratmıştır. Mehmed Ali Paşa tarım alanlarını genişletmiş, yaz aylarında sulamaya imkan veren kanallar açtırmış ve köylülere belirlenen miktarlarda pamuk ektirmiştir. Mahsul serbest piyasada satılmamıştır. Devlet pamuğu fellahın elinden belirlediği fiyatla almış, İskenderiye'de yabancı tüccarlara daha yüksek bir fiyatla satmıştır. Aradaki farktan nakliye giderleri çıkarıldıktan sonra kalan tutar hazineye aktarılmıştır. Yüksek fiyat ve iyi ürün alınan 1825-1826 ile 1835-1836 yıllarında pamuktan elde edilen kazanç devlet gelirlerinin beşte biri ile dörtte biri arasına ulaşmış olabilir. Daha zayıf yıllarda bu oran onda bire kadar düşmüştür (Owen, 1969, ss. 40–41).

Pamuk her yıl aynı geliri sağlamasa da iyi yıllarda tekel kapsamındaki bütün ürünler içinde ilk sıraya çıkmıştır. Uzun lifli pamuktan sağlanan tekel kazancı 1834-1835'te 32,5 milyon kuruş, 1836'da yaklaşık 58,4 milyon kuruş olmuştur. Pamuk gelirleri fabrikaların kurulmasına, ordunun genişletilmesine ve yeni donanmanın satın alınmasına harcanmıştır. Bunun yanında arazi vergisi de devletin başlıca gelir kaynağı olarak kalmıştır. Pamuk tek

başına reformların finansmanını sağlamamış, fakat yeni askeri ve sınai projelerin yürütülmesinde büyük bir paya sahip olmuştur (Owen, 1969, ss. 41–43).

Tekel sistemi pamukla sınırlı değildi. Tahıl, pirinç, keten, çivit, susam, şeker, afyon ve başka gelir getiren ürünler de farklı dönemlerde devlet denetimine alınmıştır. Fellah hangi ürünü ne kadar ekeceğini belirleme hakkını büyük ölçüde kaybetmiştir. Taşra memurları ekilecek alanı, kullanılacak yöntemi ve mahsulün teslim edileceği depoyu takip etmiştir. Tüccarların üreticiden doğrudan mal alması yasaklanmış, kaçak satışları önlemek için denetim yapılmıştır. 1820'lerde devletin verdiği satın alma fiyatı çoğu üründe açık piyasada elde edilebilecek fiyatın yarısından daha düşük kalmıştır (Owen, 1969, ss. 52–53). Sabit fiyatla alınan ürünlerin iç ve dış pazarlarda daha yüksek bedellerle satılması, Paşa'yı Mısır'ın en büyük tüccarı haline getirmiştir (Çevik, 2022, ss. 254–256).

Madden bu düzenin fellah üzerindeki işleyişini daha canlı bir sahneyle anlatmıştır. Köylünün ürününü devletin belirlediği fiyattan teslim ettiğini, aldığı bedelin yetiştirme masrafını güçlükle karşıladığını söylemiştir. Ödeme her zaman nakit yapılmıyordu. Fellaha önce hazineye ait bir ödeme emri veriliyor, daha sonra bu emir bir tüccara yönlendiriliyordu. Madden'e göre tüccar tutarın yalnız yarısını para olarak ödüyor, kalan kısmı mal vererek kapatıyordu. Seyyah, bu şekilde köylünün eline geçmiş kumaşı ilk maliyetinin yarısı kadar bir fiyatla satın aldığını yazmıştır. Ürünün düşük fiyatla alınması, ödemenin gecikmesi ve borcun mal karşılığında kapatılması, köylünün eline geçen gerçek miktarı daha da azaltmıştır (Madden, 1829, C. 1, ss. 246–247).

Fellahın kendisine verilen toprağı reddetmesi de kolay değildi. Madden, köylünün araziyi yeniden işlemeyi kabul etmemesi halinde falakaya yatırıldığını, askeri gözetmenin istediği şekilde çalışmadığında aynı cezaya tekrar uğradığını yazmıştır. Nil boyunca ilerlerken bu muameleye bizzat şahit olduğunu

söylemiştir. Paşa'nın ticari tekellerini anlatırken, halkın geçimini sağladığı küçük işlerin hatta sokaklardan toplanan gübrenin bile devlet denetimine girdiğini ileri sürmüştür (Madden, 1829, C. 1, ss. 247–248). Son örnek, Madden'in polemikçi üslubunu taşımaktadır. Yine de tekelin yalnız büyük ihracat ürünlerini değil, gündelik iktisadi faaliyetleri de etkilediğine dair önemli bir tanıklıktır.

Avrupalı tüccarların durumu daha farklıydı. Madden, Mehmed Ali Paşa'nın Avrupalıları korumasını onun ticari çıkarlarına bağlamış ve Avrupa'daki şöhretinin büyük ölçüde bu siyasetten kaynaklandığını söylemiştir. Avrupalıların himaye edilmesi, onların ticarette tamamen serbest olduğu anlamına gelmemiştir. Paşa, yabancı tüccarların ürünlere erişimini kendi iznine bağlamış, köylülerle doğrudan ticaret kurmalarını sınırlamıştır. İngiliz tüccarlar 1827'de tekellere karşı hazırladıkları dilekçede Mısır ticaretini Paşa'nın iradesi ile çıkarının belirlediğini ileri sürmüştür. Mehmed Ali Paşa da yabancı tüccarların parası, deniz bağlantıları ve siyasi himayesi olmadan ürünlerini Avrupa pazarına ulaştıramazdı. Taraflar birbirlerine ihtiyaç duymuş, bu ilişki sürekli bir pazarlık içinde yürümüştür (Owen, 1969, ss. 54–55).

Tekel sistemi mali kaynakların Kahire'de toplanmasını sağlamış, aynı zamanda üretim üzerindeki günlük denetimi ağırlaştırmıştır. Fellaha neyi, ne zaman ve nasıl ekeceği bürokrasi tarafından söylenmiştir. Memlük döneminde de vergi, angarya ve şiddet vardı. Mehmed Ali Paşa'nın idaresini farklılaştıran nokta, bu taleplerin daha sürekli ve ayrıntılı hale gelmesiydi. Köylü daha önce istediği ürünü ekebiliyor, tarımın durduğu aylarda dokumacılık veya başka bir işle uğraşabiliyordu. Yeni dönemde yaz ürünlerinin yaygınlaşması, büyük sulama işleri ve devlet fabrikalarının üretim tekeli onun çalışma süresini uzatmıştır. Tarımsal verim artarken köylünün kendi emeği üzerindeki tasarrufu azalmıştır (Marsot, 1984, ss. 120–121).

Bu düzen her zaman merkezde planlandığı gibi işlememiştir. Köylüler pamuk ekiminden kaçınmak için köy şeyhlerine rüşvet vermiş, ürün miktarını eksik bildirmiş, sebzeleri pamuk sıralarının arasına gizlemiş veya mahsulü devlet dışındaki alıcılara satmıştır. Taşra memurları da mahsulü tartarken ve değerlendirirken kendi çıkarlarına göre hareket etmiştir. Bu yüzden devletin üretim üzerindeki geniş denetimi, aynı ölçüde düzgün ve verimli bir yönetim doğurmamıştır. Emirlerin sertliği çoğu zaman uygulamadaki zayıflığı telafi etmeye çalışmıştır (Owen, 1969, s. 52-53).

Askerlikten ve diğer devlet yükümlülüklerinden kaçmak için köylerini terk eden fellahlar da olmuştur. Asker toplama birliğinin yaklaştığı haberi duyulduğunda aileler evlerini bırakarak başka köylere, şehirlere veya çöle kaçmıştır. Bazı köyler nüfusunun önemli bölümünü yitirmiştir. Köy şeyhlerinin bir kısmı kaçanları merkeze teslim etmiş, bir kısmı onları saklamış veya rüşvet karşılığında görmezden gelmiştir (Fahmy, 1997, ss. 100–105). Tarımsal üretimin sürmesi için iş gücüne ihtiyaç duyan taşra idarecileri, aynı kişilerden asker, vergi mükellefi, kanal işçisi ve çiftçi sağlamaya çalışmıştır. Devletin farklı talepleri aynı köylü nüfus üzerinde birleşmiş ve zaman zaman birbirini işlemez hale getirmiştir (Özçelik, 2025, ss. 297–305).

Mahmudiye Kanalı ve Zorunlu Emek

Mehmed Ali Paşa dönemindeki modernleşme ile zor kullanma arasındaki ilişkiyi en açık biçimde Mahmudiye Kanalı anlatmıştır. İskenderiye doğrudan Nil'e bağlı değildi. Kahire'den gelen gemilerin Reşid kolundan Akdeniz'e çıkması, kıyıyı takip ederek İskenderiye'ye ulaşması gerekiyordu. Bu yol uzun ve tehlikeliydi. Şehrin tatlı su ihtiyacı da düzenli biçimde karşılanamıyordu. Nil'in Reşid kolunu İskenderiye'ye bağlayan kanal hem ticareti kolaylaştıracak hem şehre su taşıyacaktı. Madden kanalın yaklaşık kırk yedi mil uzunluğunda olduğunu

belirtmiş ve ticarete sağladığı faydanın büyük inşa masrafını fazlasıyla karşıladığını söylemiştir. Dolayısıyla kanalı gereksiz bir yatırım olarak değerlendirmemiştir (Madden, 1829, C. 1, ss. 292–293).

Kanalın faydasını kabul eden Madden, inşaatta kullanılan emeği ağır ifadelerle anlatmıştır. Ona göre farklı zamanlarda yaklaşık 300 bin kişi çalıştırılmış, bunların 20 bini kötü muamele ve ağır şartlar yüzünden ölmüştür. Bir kamu işi yapılacağı zaman askerlerin köyleri kuşattığını, köylüleri birbirine bağlayarak bazen evlerinden yüzlerce mil uzaktaki çalışma sahalarına götürdüğünü yazmıştır. İşçiler basit araçlarla toprağı kazmış, sepetlerle su taşımış, ellerinde kırbaç bulunan görevlilerin gözetiminde çalışmıştır. Madden onların günlük bir kuruşluk ücret için köy şeyhi veya kaymakam adına düzenlenmiş ödeme belgeleri aldığını belirtmiştir (Madden, 1829, C. 1, ss. 293–294).

Bu ödeme belgeleri her zaman zamanında paraya çevrilmemiştir. Fellahlar ihtiyaçlarını karşılamak için belgeleri değerinin üçte veya dörtte biri kadar indirimle satmak zorunda kalmıştır. Madden bir köylünün iki dolarlık ödeme belgelerini kendisine sunduğunu, köy şeyhinin bunlara yalnız yarı değer biçtiğini yazmıştır. Belgeleri tam bedeliyle satın almış ve meseleyi Mehmed Ali Paşa'ya iletmiştir. Daha sonra Paşa'nın Delta'daki bu uygulama hakkında soruşturma başlattığını öğrenmiştir (Madden, 1829, C. 1, s. 294). Bu küçük hadise, sistemin yalnızca ücretsiz emek şeklinde tanımlanamayacağını göstermesi bakımından önemlidir. Kağıt üzerinde bir ücret belirlenmişti. İşçinin zorla getirilmesi, ödemenin gecikmesi ve belgenin yerel aracılar tarafından düşük bedelle alınması, bu ücreti büyük ölçüde anlamsız hale getirebiliyordu.

Mahmudiye Kanalı'nda çalışanların sayısı ve ölümler konusunda kaynaklar arasında büyük fark vardır. Madden yaklaşık 300 bin işçi ile 20 bin ölümden söz etmiştir (Madden, 1829, C. 1, ss. 293–294). Başka bir hesapta kanal için yaklaşık 250 bin kişinin

toplandığı, hükümet emirlerinde işçilere günlük ücret, tahıl, çorba ve belirli aralıklarla et verilmesinin istendiği belirtilmiştir. Kanalın aceleyle ve düzensiz biçimde kazılması ağır suistimallere de yol açmıştır (Marsot, 1984, ss. 150–152). Daha yüksek tahminler işçi sayısını 315 bin ile 360 bin arasına, ölüm sayısını 100 bine kadar çıkarmaktadır (Mikhail, 2014, ss. 22–23). Kesin bir rakama ulaşmak güçtür. Kaynakların ortaklaştığı husus, kanalın o güne kadar Mısır'da yürütülen en büyük çalışma seferberliklerinden biri olduğu, köylülerin yaşadıkları yerlerden zorla çıkarıldığı ve inşaat sırasında çok sayıda kişinin öldüğüdür (Mikhail, 2017, ss. 87-89). Fellah emeğinin kanal, tarla, fabrika ve ordu arasında bölünmesi de bu seferberliğin daha geniş toplumsal çerçevesini oluşturmuştur (Özçelik, 2025, ss. 299–303).

Bu çalışma düzeni daha uzun bir tarih içinde değerlendirildiğinde önemli bir değişim fark edilmektedir. Osmanlı idaresinin ilk yüzyıllarında kanal ve bent bakımı çoğunlukla yerel köylülerin bilgisine dayanıyordu. Küçük işçi grupları kendi köylerine ve tarlalarına su taşıyan tesisleri onarıyor, çalışma kısa sürüyor ve çoğu kez ücret ya da yiyecek karşılığı yapılıyordu. On sekizinci yüzyılın sonlarından itibaren bu düzen değişmiştir. Büyük toprak sahiplerinin, ticari tarımın ve merkezi idarenin talepleri köylü emeğini yerel çevresinden koparmıştır. Binlerce işçi kendi köyüne doğrudan fayda sağlamayan projelere sevk edilmiş, emek belirli bir su yolunu kullanan topluluğun ortak işi olmaktan çıkarak devletin toplu biçimde seferber ettiği bir kaynağa dönüşmüştür (Mikhail, 2014, ss. 10–16).

Mahmudiye Kanalı bu dönüşümün en büyük örneklerinden biri olmuştur. Kanal İskenderiye'nin ticari gelişimine, Nil ile bağlantısına ve su ihtiyacına hizmet etmiştir. İnşaatta çalışan fellahların önemli bölümü ise bu faydadan doğrudan yararlanmamıştır. Köylerindeki ekim zamanını kaçırmış, ailelerini geçim imkanından mahrum bırakmış ve ağır çalışma şartlarına katlanmıştır. Modern bir kamu işinin faydası ülkenin tamamına

veya merkezi idareye göre hesaplanmış, maliyeti belirli köylerin nüfusuna yüklenmiştir. Karar verenlerle emeği sağlayanlar arasındaki mesafe büyümüştür (Madden, 1829, C. 1, ss. 292–294; Marsot, 1984, ss. 150–152; Mikhail, 2014, ss. 22–23).

Zorunlu emek yalnız kanal inşaatıyla sınırlı kalmamıştır. Fellah tarlada devletin belirlediği ürünü yetiştirmiş, kanallarda çalışmış, fabrikalara alınmış ve askere gönderilmiştir. Bu yükümlülüklerin hepsi aynı anda uygulanabildiği için tarımsal üretimde iş gücü sıkıntısı yaşanmıştır. Bir bölgeden asker istenirken aynı idareciden vergi, pamuk ve kanal işçisi de talep edilmiştir. Köylünün kaçması yalnız bireysel bir itaatsizlik sayılmamış, toprağın boş kalması ve devlet gelirinin azalması anlamına gelmiştir. Kaçanların adları defterlere yazılmış, bulundukları yerde yakalanarak köylerine gönderilmeleri istenmiştir. Bazı fellahlar askere alınmamak için kendilerini sakatlamış, bazıları ailesiyle birlikte çöle sığınmıştır. Bu davranışlar düzenli ve toplu bir siyasi hareket oluşturmamış, devletin hayatlarına yönelttiği talepleri azaltmaya çalışan gündelik direnme yolları olmuştur (Fahmy, 1997, ss. 100–105; Özçelik, 2025, ss. 297–305).

Mehmed Ali Paşa'nın idaresi bu nedenle yalnızca zor kullanan eski bir yönetimin devamı sayılmaz. Yeni olan, zorun sistemli bir üretim ve kayıt düzenine bağlanmasıydı. Memlük döneminde de köylülerden ağır vergiler alınmış, angarya istenmiş ve kaçanlar toprağa döndürülmüştü. Mehmed Ali Paşa döneminde ekilecek ürün, çalışılacak süre, teslim edilecek miktar ve askere alınacak kişi aynı merkezi mekanizmanın hesabına dahil edilmiştir. Bu mekanizma her zaman düzgün işlememiş, memurlar yolsuzluk yapmış ve yerel ilişkiler merkezi emirleri bozmuştur. Yine de Kahire yönetiminin köylünün emeğine, ürününe ve hareketine müdahalesi daha sürekli hale gelmiştir (Fahmy, 1997, ss. 109–110, 310–312; Mikhail, 2014, ss. 10–16).

Madden'in "medenileşme" hakkındaki kuşkusu burada anlam kazanır. O, Avrupa'da Mehmed Ali Paşa'ya duyulan

hayranlıkla Nil kıyısında karşılaştığı yoksulluk arasındaki farkı açıklamaya çalışmıştır. Paşa'nın Avrupalı tüccarları koruması, yabancı uzmanları istihdam etmesi, fabrikalar kurması ve modern silahlarla donatılmış bir ordu oluşturması Avrupa kamuoyunda reformcu bir hükümdar imajı yaratmıştır. Madden ise bu kurumların maliyetinin vergi, tekel, askerlik ve angarya yoluyla halktan alındığını savunmuştur. Onun dili çoğu kez sert ve önyargılıdır. Fakat pamuk fiyatları, devlet ödemeleri, falaka, kanal işçileri ve fabrikaların durması hakkındaki kayıtları sonraki arşiv çalışmalarında ele alınan yapıyla büyük ölçüde örtüşmüştür (Madden, 1829, C. 1, ss. 243–248, 292–294; Owen, 1969, ss. 25–55; Mikhail, 2014, ss. 22–23).

Bu dönemi yalnız başarı veya yalnız baskı üzerinden okumak eksik kalır. Mehmed Ali Paşa ülkenin güvenliğini artırmış, nehir ulaşımını geliştirmiş, yeni ürünler yetiştirmiş, ekili alanları genişletmiş, fabrikalar kurmuş ve İskenderiye'yi Nil'e bağlamıştır. Aynı yönetim üretici ile pazar arasına girmiş, ürün fiyatlarını belirlemiş, köylüleri çalışma sahalarına zorla taşımış ve insan gücünü askeri ihtiyaçlara göre kullanmıştır. Modernleşme ile tahakküm iki ayrı siyaset halinde ilerlememiştir. Merkezileşme, kanal, fabrika ve pamuk üretimi hem iktisadi dönüşümün hem de halk üzerindeki yeni denetimin araçları olmuştur. Madden'in seyahatnamesi bu süreci merkezde hazırlanan emirlerden çok, tarlada çalışan fellahın, ücret belgesini değerinin altında satmak zorunda kalan işçinin ve üretimi devletçe yönlendirilen köylünün yaşadıkları üzerinden anlatmıştır (Madden, 1829, C. 1, ss. 243–248, 292–294; Owen, 1969, ss. 25–55; Mikhail, 2014, ss. 10–23).

Salgının Yönetimi: İskenderiye'de Veba, Karantina Tartışması ve Tıbbi Müdahale

Mehmed Ali Paşa'nın büyüttüğü ordu, canlandırdığı İskenderiye limanı ve Avrupa pazarlarına yönelttiği ticaret, salgın hastalıkları idarenin göz ardı edemeyeceği bir mesele haline

getirmiştir. Hastalık yalnız insan kaybına yol açmıyordu. Askeri birliklerin mevcudunu azaltıyor, üretimi aksatıyor, liman hareketlerini durduruyor ve Mısır mallarının Avrupa limanlarında uzun süre bekletilmesine sebep oluyordu. Madden'in Mısır'da bulunduğu yıllar, sağlık alanındaki yeni kurumların henüz kuruluş aşamasında olduğu bir döneme rastlamıştır. Clot Bey 1825'te Mısır'a gelmiş, Ebu Za'abel'deki hastane ve tıp okulu 1827'de açılmıştır (Güner Özden, 2023a, ss. 1473–1475). İskenderiye'de kalıcı karantina istasyonunun kurulması ise 1828'i bulmuştur (Kuhnke, 1990, ss. 94–95). Madden'in anlattığı vebahane bu kurumsallaşmadan önce hastaların şehirden uzaklaştırıldığı bakımsız bir tecrit yeri görünümündeydi (Madden, 1829, C. 1, ss. 256–258).

Madden vebaya ayırdığı on sekizinci mektubunu 30 Temmuz 1825'te İskenderiye'den Dr. Quin'e yazmıştır. Mektubun muhatabının bir hekim olması anlatının dilini seyahatnamenin diğer kısımlarından ayırmıştır. Şehirdeki korku, evlere kapanma ve cenazelerle başlayan metin kısa sürede hastalık belirtilerine, vaka seyirlerine, kan alma tartışmasına, ilaçlara, hastane kayıtlarına ve çevresel şartlara yönelmiştir. Madden mektubun sonlarına doğru burada anlattıklarının üç yıllık çalışmasının özeti olduğunu söylemiş, veba hakkında farklı dillerde kaleme alınmış eserleri okuduğunu ve hastalığın görüldüğü Avrupa, Asya ve Afrika şehirlerinde gözlem yaptığını belirtmiştir (Madden, 1829, C. 1, ss. 251, 282). Onun İskenderiye sayfaları yalnız bir yolcunun korkularını değil, kendi tedavi anlayışını kabul ettirmeye çalışan genç bir hekimin iddialarını da taşımıştır.

Veba Mevsiminde İskenderiye

Madden, İskenderiye'ye gelişinin ilk veba vakalarının görülmeye başladığı günlere rastladığını yazmıştır. Avrupalıların tamamı karantinaya girmiş, kaldığı otelde hastalık çıkmış, şehirde yeni gelen birinin yerleşebileceği ev kalmamıştır. Bir süre gemisine

dönmek zorunda kalmış, daha sonra İngiliz bir tüccar kendi karantinasını bozarak onu evine kabul etmiştir. Madden'in tahminine göre nüfusu yaklaşık on altı bin olan şehirde yerli halktan günde on sekiz kişi ölmüş, Avrupalılar arasında da hemen her gün yeni bir ölüm duyulmuştur. Bu rakamlar resmi bir sayımdan değil, Madden'in çevresinden aldığı haberlerden gelmiştir. Yine de salgının küçük bir liman kentinde yarattığı baskıyı anlamaya imkan verir (Madden, 1829, C. 1, ss. 251–252).

Avrupalıların aldığı tedbirler bütün gündelik hayatı değiştirmiştir. Evler kapatılmış, hizmetçilerin dışarı çıkmasına izin verilmemiş, paralar sirkeye batırılmış, mektuplar tütsülenmiş, kağıtlar maşayla tutulmuştur. Sokakta karşılaşanlar birbirlerine yaklaşmamak için bastonlarını uzatmış, doktor dükkanlarının önünde gece kaç kişinin öldüğünü öğrenmek isteyen kalabalıklar toplanmıştır. Veba kahvaltıda, bulaşma meselesi akşam yemeğinde, hıyarcıklar ve şirpençeler gece sohbetinde konuşulmuştur. İnsanların hangi hayvanın, yiyeceğin veya eşyanın hastalık taşıdığı hakkında kesinlikten uzak hükümler vermesi, karantinanın tıbbi bir tedbir kadar korkuyla beslenen bir davranış düzenine dönüştüğünü anlatmıştır (Madden, 1829, C. 1, ss. 252–253).

Bu uygulamalar yalnız Madden'in çevresine özgü değildi. Akdeniz'in doğusundaki Avrupalı topluluklar veba mevsiminde evlerine çekiliyor, alışverişi dışarıda kalan tek bir görevli aracılığıyla yürütüyor, yiyecekleri suyla, paraları sirkeyle temizliyor, kağıtları ateş üzerinde tütsülüyor ve eşyaları maşayla taşıyordu. Bu usuller yerleşik Avrupa topluluklarında kendi kendine uygulanan bir karantina biçimiydi (Kuhnke, 1990, ss. 73–75). Mehmed Ali Paşa da 1812'de İstanbul'da veba çıktığı haberini alınca İskenderiye'de karantina emri vermiştir. Sonraki yıllarda salgın mevsimi geldiğinde İskenderiye ve Dimyat'ta benzer tedbirler alınmış, Paşa ile saray çevresi Gize veya Şubra'daki konutlara çekilmiştir (Kuhnke, 1990, ss. 77–78). Madden'in karşılaştığı düzen, bütünüyle kurumsallaşmış bir sağlık idaresinden

çok özel ev karantinaları, geçici resmi emirler ve liman geleneklerinin birlikte yürüdüğü bir yapı olmuştur. Resmi karantina teşkilatının geç kurulması, Osmanlı toplumunun hastalık karşısında bütünüyle hareketsiz kaldığı anlamına gelmemiştir. Kaçınma, tecrit, temizlik, dua ve yer değiştirme gibi farklı tedbirlere başvurulmuştur (Akbulut, 2023, ss. 22–32).

Madden için bu hayatın en ağır yanı her gün ölüm haberi almak değildi. Sürekli veba konuşulması, insanların yüzlerinde bulaşma korkusunun görülmesi ve sıradan bir baş ağrısının bile çevredekileri kaçırması daha yıpratıcıydı. Birine bakıldığında onun kasığını yoklaması, solgun bir yüzle sokağa çıkıldığında insanların dağılması, bir yabancının elbisesine yanlışlıkla dokunulduğunda öfke doğması şehirdeki temas biçimlerini değiştirmiştir. Karantina altındaki evi, ölümün daha gerçekleşmeden beklendiği bir mekan olarak anlatmıştır (Madden, 1829, C. 1, s. 253). Salgın yalnız hastaların bedeninde ilerlememiştir. Beklenti, şüphe ve temas korkusu sağlıklı insanların günlük hareketlerini de belirlemiştir.

Paulo Vakası ve Vebahane

Veba kısa süre sonra Madden'in kendi ev çevresine girmiştir. Felç geçirdiği sanılan bir hastayı görmek için Maltalı hizmetçisi Paulo ile bir eve gitmiştir. Madden muayene sırasında bunun felç değil veba olduğunu anlamıştır. Eve döndüğünde kıyafetlerini değiştirmiş ve çıkarılan giysileri terasa asması için Paulo'ya vermiştir. Hizmetçisinin hastalığı bu giysilerden kaptığına inanmıştır. İki gün sonra Paulo yürürken sendelemeye başlamış, gözlerinde sarhoş birinin bakışına benzeyen bir ifade oluşmuş, yüzü şişmiştir. Nabzı hızlı fakat kolay bastırılabilir durumdadır. Dilinin ortası beyazımsı kahverengi, kenarları kırmızı görünmüştür (Madden, 1829, C. 1, ss. 253–254).

Madden kaldığı evde bir veba hastasını tutamayacağını düşünmüş ve Paulo'yu hastaneye götürmüştür. Hastane yolunda hizmetçi kardeşini görmek istemiştir. Madden'in uyarısına rağmen

kardeşiyle tokalaşmış ve annesine iletilmek üzere bir mesaj bırakmıştır. Vebahaneye vardığında Paulo'nun korktuğunu fark etmiştir. Hizmetçi daha önce çarşıda söylediği "sağlık her şeyden üstündür" sözünü ona hatırlatmıştır. Baş ağrısı, bulantı ve titremeyle başlayan durum gece ağırlaşmıştır. Kolunda iki mor leke belirmiş, koltuk altına uzanan çizgilerin sonunda büyük bir hıyarcık oluşmuştur. Derisi kurumuş ve ısınmış, konuşması bozulmuş, yüzünün rengi koyulaşmıştır. Ertesi sabah yataktan fırlayıp çıplak halde evine doğru kaçmış, hastane görevlileri tarafından yakalanıp geri getirilmiştir. Aynı günün akşamında ölmüştür (Madden, 1829, C. 1, ss. 254–256).

Madden'in vebahane tasviri, İskenderiye'deki sağlık hizmetinin sınırlarını sert bir dille kaydetmiştir. Bina, kapının karşısında demir parmaklıklı bir pencere bulunan küçük odalardan oluşuyordu. Odada sandalye veya masa yoktu. Kamıştan yapılmış bir yatak, ince bir döşek ve kısa süre sonra kefen olarak kullanılacak bir çarşaf bulunuyordu. Kapı çoğu zaman hastanın üzerine kilitleniyordu. Dışarıda oturup tütün içen Arap görevli nadiren içeri giriyor, İtalyan doktor günde bir defa uğrayarak hatmi veya mürver çiçeği suyu yazıp ayrılıyordu. Paulo'nun bedeni ayaklarından sürüklenerek dışarı çıkarılmış ve oda yeni bir hastaya hazırlanmıştır (Madden, 1829, C. 1, ss. 256–258).

Bu tasvir yalnız kurumun yoksulluğunu değil, tecrit ile bakım arasındaki çatışmayı da anlatmıştır. Hastanın şehirden ve ev halkından ayrılması bulaşmayı sınırlamaya yönelikti. Kapının kilitlenmesi ve görevlilerin hastaya yaklaşmaması ise bakım imkanını ortadan kaldırmıştır. Madden vebahaneyi bir tedavi yeri saymamış, içeri girenin umudunu dışarıda bıraktığı bir ölüm mekanı olarak değerlendirmiştir. Onun ifadesi güçlü ve yer yer abartılıdır. Fakat hastanın suya, temiz yatağa, düzenli muayeneye ve sürekli bakıma erişememesi somut ayrıntılarla anlatılmıştır. İskenderiye'deki bu kurum henüz klinik gözleme, eğitimli

personele ve düzenli kayıt sistemine dayanan bir hastane değildir (Madden, 1829, C. 1, ss. 256–258).

Paulo'nun ölümü Madden'in bulaşma hakkındaki düşüncelerini kesinleştirmemiştir. Paulo hastaneye giderken tokalaştığı kardeşine hastalığı geçirmiş görünüyordu. Kardeşi üç gün sonra hastalanmış ve dördüncü gün ölmüştür. Onun başından ayrılmayan eşi hastalığa yakalanmamış, odaya kısa süreliğine giren başka biri ertesi gün hastalanarak üçüncü gün hayatını kaybetmiştir (Madden, 1829, C. 1, ss. 258–259). Aynı evde yakın temasın farklı sonuçlar vermesi, vebanın yalnız dokunmayla açıklanamayacağı düşüncesini güçlendirmiştir. Madden bundan sonra doğrudan temas, kirli eşya, kapalı hava, bedensel zayıflık ve korkuyu aynı hastalık zincirinin parçaları olarak ele almıştır.

Bulaşma Tartışması ve Tedavinin Sınırları

On dokuzuncu yüzyılın ilk yarısında hekimler salgın hastalıkların yayılması konusunda ortak bir açıklamaya sahip değildi. Bir grup vebanın belirli bir maddi unsurla insandan insana veya eşyalarla taşındığını savunuyordu. Diğer grup hastalığı bataklıklar, çürüyen maddeler, kötü hava ve yerel çevre şartlarıyla açıklıyordu. Karantina ilk görüşün, şehir temizliği ve havalandırma ise ikinci görüşün başlıca uygulama alanı haline gelmişti (Kuhnke, 1990, ss. 1–5). Tartışma yalnız tıp çevrelerinde kalmamıştır. Gemilerin ve malların haftalarca bekletilmesi yüzünden tüccarlar, konsoloslar ve devlet görevlileri de hangi görüşün kabul edileceğiyle ilgilenmiştir. Karantina teşkilatının ilerleyen yıllarda yabancı temsilcilerin katıldığı idari bir yapıya dönüşmesi, sağlık ile ticaret ve diplomasi arasındaki bağı daha da kuvvetlendirmiştir (Metin, 2021, ss. 905–915).

Madden bu iki görüşten birine bütünüyle bağlanmamıştır. İstanbul'a giderken Dr. M'Lean'ın bulaşma karşıtı düşüncelerine inandığını söylemiştir. İstanbul ve Girit'te kırk altı veba vakasını tedavi etmiş veya yakından izlemiştir. Kan alma, kusturma ve

müshil verme yoluyla ateşi düşürmeye çalışan hekimlerin hastalarını tükettiğini düşünmüştür. İstanbul'daki ilk vakasında hastanın kanı alınmış ve bağırsaklarını boşaltmak için ilaç verilmiştir. Hasta ertesi sabah ölmüştür. Ardından tedavi ettiği bir kadın ile onun kölesi de benzer müdahalelerden sonra hayatını kaybetmiştir. Madden bu dönemi "biz kan almaya devam ettik, hastalar da ölmeye devam etti" sözüyle özetlemiştir (Madden, 1829, C. 1, ss. 259–262).

Girit tecrübesi onu vebanın hem temasla hem hava yoluyla aktarılabildiğine inandırmıştır. Madden'e göre hastalık hem temas ve eşya yoluyla bulaşabiliyor hem de hastanın çevresinde oluştuğunu düşündüğü kirli hava aracılığıyla yayılabiliyordu. Salgın bazen belirli bir bölgede kalıyor, bazen geniş bir nüfusa yayılıyordu. Bu yüzden onu yalnız salgın veya yalnız yerel hastalık olarak sınıflandırmamıştır (Madden, 1829, C. 1, ss. 262–264). Paulo ile kardeşinin tokalaşmasını temasın, kapalı odaya kısa süreliğine giren kişinin hastalanmasını ise havanın etkisine bağlamıştır.

Madden korkunun da hastalığa yatkınlığı artırdığını savunmuştur. Hastaya en uzun süre bakan anne, baba veya eşin kimi zaman sağ kaldığını, kısa süreliğine odaya giren hizmetçi ve yabancıların hastalandığını yazmıştır. Ona göre korku bedeni hastalığa hazırlıyor, kötü beslenme ve genel güçsüzlük bu yatkınlığı artırıyordu (Madden, 1829, C. 1, ss. 262–263). Bu düşünce onun gözlemlerini açıklamak için başvurduğu dönemsel bir yorumdur. Aynı vakadan hem temasın tehlikesini hem korkunun belirleyici etkisini çıkarması, elindeki bilgilerin kesin bir sebep zinciri kurmaya yetmediğini de anlatmıştır.

Hastalığın bedendeki yerini açıklarken vebayı ağır bir tifüs türüne benzetmiş ve onu "çok ağır tifüs" olarak adlandırmıştır. İlk andan itibaren güçsüzlük başladığını, kalp çevresinde tıkanma oluştuğunu, hıyarcık ve şirpençelerin dışarı çıkmadığı vakalarda iç organları tuttuğunu düşünmüştür. Karaciğer, akciğer, dalak ve

bağırsak zarındaki bezlerde görülen lezyonlara dayanarak bütün bez sistemini hastalığın merkezi saymıştır. Bu görüş, klinik belirtilerle ölüm sonrası incelemeleri birleştirmeye çalışan erken dönem patoloji anlayışına dayanmıştır (Madden, 1829, C. 1, ss. 265–266).

Tedavi konusunda en sert itirazı kan almaya yönelmiştir. Madden, Dr. Russell'ın yüz vakalık kayıtlarını incelemiş ve kan alınan yetmiş hastadan kırk beşinin, kan alınmayan otuz hastadan onunun öldüğünü yazmıştır. Kendi ilk on bir hastasında kan alma, müshil, kusturma, kalomel, cıvalı merhem ve yağla ovma gibi farklı usulleri denediğini, bunların dokuzunu kaybettiğini söylemiştir. Daha sonra şarap, brendi ve kınakına kabuğuna dayanan uyarıcı bir tedaviye geçtiğini belirtmiştir. Hastalara sıcak suyla karıştırılmış brendi vermiş, ilerleyen günlerde kuvvetli Kıbrıs şarabıyla devam etmiş, bedeni sirke ve suyla silmiş, hıyarcıkların sıcak yakılarla kendiliğinden açılmasını beklemiştir (Madden, 1829, C. 1, ss. 266–269).

Madden bu yöntemle hastalarının yaklaşık yüzde yetmiş beşinin iyileştiğini ileri sürmüştür. Girit'te dokuz hastadan beşinin kurtulduğunu, bunların bir kısmının tedaviye başladığında ümitsiz durumda olduğunu yazmıştır. İskenderiye'ye geldiğinde Henry Salt ve John Thurburn'a yalnız veba hastalarına bakacağı küçük bir hastanenin yönetimini istemiş, hastaların yüzde yetmiş ile yetmiş beşini kurtarabileceğini vaat etmiştir. Salt hükümete başvurmayı düşünmüş, daha sonra kendi karantinasına girince girişim sonuçsuz kalmıştır (Madden, 1829, C. 1, ss. 269–270). Bu başarı oranı yalnız Madden'in kendi anlatımına dayanmaktadır. Vakaların seçimi, hastalık tanısı ve iyileşme ölçütleri hakkında bağımsız bir kayıt bulunmadığı için rakamı doğrulanmış bir tedavi sonucu olarak kullanmak mümkün değildir. Yine de bu iddia, onun seyahatnamesini mesleki itibar kazanacağı bir alan olarak da gördüğünü anlatmıştır.

Madden'in İskenderiye vebahanesinde tuttuğu tablo daha sınırlı bir veri sunmuştur. Mart ile Temmuz 1825 arasında hastaneye alınan otuz dört Avrupalı hastanın ilk belirtilerini, sonraki bulgularını, verilen tedaviyi ve sonucu kaydetmiştir. Hastaların yirmi dördü ölmüş, onu iyileşmiştir. Ölümlerin çoğu hastalığın ikinci, üçüncü veya dördüncü gününde gerçekleşmiştir. Hastanede başlıca mürver çiçeği suyu, bitki çayları, kan alma, sülük, müshil ve ara sıra başka ilaçlar kullanılmıştır. Madden tablonun sonunda tedaviyi bütünüyle yetersiz saymıştır (Madden, 1829, C. 1, ss. 275–280). Bu kayıt, hastanenin ölüm oranını açıklamak için tek başına yeterli değildir. Hastaların çoğu ağırlaştıktan sonra getirilmiş olabilir. Buna rağmen hastanede düzenli bakımın ve ortak bir tedavi usulünün bulunmadığı açıktır.

Hekimlerin hastalara yaklaşma biçimi de Madden'in eleştirdiği konular arasındadır. Dr. Grassi hıyarcıkları açıyor ve hastalara gereksiz yere dokunuyordu. Madden, onun hastalığı eşine taşıdığını düşünmüştür. Vebahanenin yanındaki "temiz hastane"de çalışan aşçı, başbakıcı ve bir hemşirenin de hastalıktan öldüğünü yazmıştır. Dr. Giordano ise bir hastanın yatağına oturduktan sonra vebaya yakalanmış, tehlikeli günleri geçmesine rağmen meslektaşları tarafından terk edilmiş ve bakımsızlıktan ölmüştür. Yatağı günlerce değiştirilmemiş, yanında susuzluğunu giderecek kimse kalmamıştır (Madden, 1829, C. 1, ss. 273–276). Bu vakalar sağlık personelinin bilgisizliğinden çok, korkunun ve koruyucu düzen eksikliğinin tedaviyi nasıl felce uğrattığını anlatmıştır.

Karantina mı Temizlik mi?

Madden vebanın bulaşıcı olduğunu kabul etmiş, yine de bulaşma gücünün her şartta aynı olmadığını savunmuştur. Dar, kirli, havasız ve kalabalık odalarda hastalığın daha kolay yayıldığını yazmıştır. Yatakların değiştirilmesi, zeminin yıkanması, odanın havalandırılması ve ateş yakılması halinde hastaya yaklaşmanın daha az tehlikeli olacağına inanmıştır. Vebahaneye

girmeden önce kapı ve pencereleri açtırmış, içeride tütün içmiş ve Kıbrıs şarabı içmiştir. Bunlar onun kişisel korunma usulleridir. Madden'in güvenli mesafe ve alkolün koruyucu etkisi hakkındaki kanaatleri dönemin deneyimlerine dayanmış, doğrulanmış bir koruyucu yöntem niteliği kazanmamıştır (Madden, 1829, C. 1, ss. 269–273).

Salgının mevsimsel seyrini de çevre şartlarıyla açıklamaya çalışmıştır. 1825 veba mevsimini önceki yıllara göre hafif bulmuş, hamsin rüzgarlarının estiği günlerde vaka ve ölüm sayısının arttığını yazmıştır. İskenderiye ile Kahire'de hastalık varken iki şehirle sürekli ilişki içindeki Fuva'da sekiz yıldır veba görülmemesini açıklayamadığını açıkça kabul etmiştir. Vebanın çoğunlukla mart ayında başladığını, yaz gündönümünde azaldığını, Nil taşkını yerleştiğinde kaybolduğunu ve sular çekildikten sonra yeniden görüldüğünü belirtmiştir (Madden, 1829, C. 1, ss. 281–283). Fuva örneği, hastalığı yalnız temasla açıklamasına engel olmuştur. Mevsim, sıcaklık, nem, su ve yerel çevreyi de hesaba katmıştır.

Madden'e göre sıtma çürüyen bitkilerden, veba ise çürüyen hayvansal maddelerden çıkan görünmez bir buhardan doğuyordu. Atmosfer bu zehirli miasmayı taşıyordu. Dar sokaklar, kanalizasyon eksikliği, sokakta kesilen hayvanlar, biriken çöpler ve çürüyen hayvan leşleri bu havayı ağırlaştırıyordu. İskenderiye'nin dar yollarında deve ve eşek leşlerini gördüğünü, köpek, kedi ve sıçanların sokaklarda çürüdüğünü yazmıştır. Londra'daki St. Giles ve Covent Garden çevresinde benzer şartların tifüse yol açtığı düşünülüyorsa, Kahire ve İskenderiye'nin sıcak sokaklarında daha ağır bir hastalığın doğmasının şaşırtıcı olmayacağını söylemiştir (Madden, 1829, C. 1, ss. 283–287).

Bu sayfalarda gözleme dayanan ayrıntılarla kültürel önyargılar iç içe geçmiştir. Madden, Yahudi mahalleleri ve "Türk şehirleri" hakkında geniş ve küçültücü hükümler vermiş, Müslümanların abdest almasını gerçek temizlikten ayırarak bütün

bir toplumu kirli saymıştır. Bu ifadeler kentteki kanalizasyon, çöp ve hayvan kesimi sorunlarına dair gözlemleri bütünüyle değersiz kılmaz. Fakat bunların toplumların değişmez özellikleri gibi yazılması seyahatnamenin sınırlarından biridir. Madden'in Londra'nın yoksul mahallelerini de aynı karşılaştırmaya dahil etmesi, şehir sağlığı konusunu yalnız Doğu'ya özgü bir kusur saymadığını düşündürür. Yine de İskenderiye'den hareketle bütün Osmanlı şehirleri hakkında verdiği hükümler dikkatle kullanılmalıdır (Madden, 1829, C. 1, ss. 283–287).

Mektubun sonunda vardığı sonuç, onun karantina karşıtı veya karantina yanlısı şeklinde basitçe sınıflandırılamayacağını açıklar. Vebanın olağan şartlarda hafif derecede bulaşıcı olduğunu, havalandırma ve temizlik yokluğunda çok daha tehlikeli hale geldiğini savunmuştur. İnsanları evlerine kapatan aşırı sert bir karantinanın hastalığı uzatabileceğini düşünmüştür. Buna karşılık kanalizasyonun temizlenmesini, çöplerin kaldırılmasını, sokakların düzenlenmesini ve etkili bir şehir idaresini gerekli bulmuştur. Tedavide bedeni daha da zayıflatan kan alma gibi usullerden kaçınılmasını istemiştir (Madden, 1829, C. 1, ss. 287–289). Onun tercihi tecritten vazgeçmek değil, tecridi havalandırma, temizlik ve bakım ile birlikte yürütmek olmuştur.

Madden'in bu birleşik açıklaması dönemin tıp tartışmaları içinde yer almıştır. Bulaşmacılar karantinayı, miasmacılar şehir temizliğini öne çıkarıyordu. Madden temasla geçişi kabul ederken çevresel miasmayı hastalığın kaynağı saymıştır. Mısır sağlık idaresinin başındaki Clot Bey de katı karantina uygulamalarına kuşkuyla yaklaşmıştır. Onun 1825'te Mısır'a geldiğinde bulaşmaya inandığı, sonraki tecrübelerinin bu kanaati değiştirdiği anlaşılmaktadır. Kendisini bulaşma karşıtı olarak tanımlamasına rağmen koruyucu tedbirleri ve karantina kurallarını uygulamıştır (Clot-Bey, 1840b, ss. xiii–xiv, xxii). Madden teması ve eşya yoluyla geçişi bütünüyle reddetmediği için Clot Bey kadar kesin bir bulaşma karşıtı olmamıştır.

Geçici Tedbirlerden Sağlık Teşkilatına

Madden'in gördüğü İskenderiye'de sağlık hizmeti parçalı bir yapıdaydı. Avrupalı topluluklar kendi ev karantinalarını uyguluyor, geçici vebahane hastaları şehirden ayırıyor, farklı milletlerden hekimler birbirinden ayrı tedaviler kullanıyordu. Clot Bey 25 Ocak 1825'te kendisine yardımcı olacak yirmi genç Avrupalı doktorla İskenderiye'ye gelmiştir. Mehmed Ali Paşa onu kara ordularının başcerrahı olarak görevlendirmiştir. Clot kısa süre içinde askeri sağlık meclisinin kurulmasını, Kahire yakınında kalıcı bir askeri hastane açılmasını, İskenderiye'de donanma için ayrı bir hastane oluşturulmasını ve her alay için sahra hastaneleri hazırlanmasını önermiştir. Ebu Za'abel'deki hastane ve tıp okulu 1827'de faaliyete geçmiştir (Güner Özden, 2023a, ss. 1473–1475; Kuhnke, 1990, ss. 33–35).

Yeni okulun ilk amacı ordunun hekim ihtiyacını karşılamaktı. Clot, yabancı doktorlara sürekli bağımlı kalmamak için Arapça ve hesap bilen yüz Mısırlı gencin beş yıllık eğitimden geçirilmesini istemiştir. İlk öğrencilerin önemli kısmı Ezher ve cami okullarından alınmıştır. Dersler Fransız tıp programına göre anatomi, patoloji, ilaç bilgisi, cerrahi, tedavi, hijyen ve adli tıp alanlarını kapsamıştır. Yabancı hocalarla Arapça konuşan öğrenciler arasındaki dil engeli tercümanlar ve Ezherli alimler aracılığıyla aşılmaya çalışılmıştır. Okul Harbiye Nezaretine bağlı kalmış, öğrenciler askeri üniforma giymiş ve askeri disipline tabi olmuştur (Kuhnke, 1990, ss. 34–38). Sağlık reformu başlangıçta halkın tamamına sunulan bağımsız bir hizmetten çok yeni ordunun devamını sağlayan bir kurum olarak doğmuştur.

Karantina da aynı yıllarda daha düzenli hale gelmiştir. İskenderiye'de 1828'de, Dimyat'ta 1829'da ve Reşid'de 1831'de istasyonlar kurulmuştur. Mehmed Ali Paşa 1831 kolera salgını sırasında Avrupa konsoloslarının katıldığı bir karantina meclisi oluşturmuştur. Kurul, gemilerin sağlık belgelerini incelemek, yolcu ve malların bekleme sürelerini belirlemek ve bir karantina

istasyonu kurmakla görevlendirilmiştir. İskenderiye karantina istasyonu Ocak 1833'te faaliyete geçmiş, yolcuların yanında ticari malların da gözetim altında tutulduğu büyük bir yerleşkeye dönüşmüştür (Kuhnke, 1990, ss. 92–95). Madden'in evlere kapanmış Avrupalıları ve bakımsız vebahaneyi anlattığı dönemle bu kurumlar arasında yalnız birkaç yıl vardır.

1835 veba salgını yeni düzenin bütün çelişkilerini açığa çıkarmıştır. İskenderiye'deki karantina personelinin çoğu hastalığın temasla yayıldığına inanmış ve sıkı tecrit istemiştir. Kahire'de askeri sağlık teşkilatının başındaki Clot Bey karantinanın tıbbi dayanağına karşı çıkmıştır. Kurduğu Veba Komisyonu çok sayıda hastayı incelemiş, yüz kadar ceset üzerinde ölüm sonrası araştırma yapmış ve hastalığın aktarılmasını sınamak için tehlikeli deneylere girişmiştir. Clot üç defa veba hastasının kanıyla kendi üzerinde deneme yapmış ve hastalanmamasını bulaşma karşıtı görüşünün delili saymıştır. Mehmed Ali Paşa bu sonuca güvenmemiş ve doktorlara karantina kurallarına uymalarını emretmiştir (Kuhnke, 1990, ss. 87–90).

Sıkı tedbirler halkın hayatında başka sorunlar doğurmuştur. İskenderiye uleması 1835'te Paşa'ya sunduğu dilekçede ölen Müslümanların bedenlerinin çıplak incelenmesine, ailelerin gece vakti evlerinden alınarak karantinaya götürülmesine ve yoksulların günlük işlerinden uzaklaştırılmasına itiraz etmiştir. Karantina istasyonuna götürülme korkusu yüzünden hastalar saklanmış, bazı ölüler evlerin avlusuna veya zeminin altına gömülmüş, kimi cesetler gece sokaklara bırakılmıştır. Yönetim evlerin badana edilmesini, çöplerin her gün kaldırılmasını, tersane işçilerinin yıkanmasını ve temiz kıyafet giymesini emretmiştir. Salgın büyüyünce ev karantinası ile şehir çevresindeki kordon sürdürülememiş ve kaldırılmıştır (Kuhnke, 1990, ss. 80–82). Karantina yalnız doğru veya yanlış bir tıp teorisinin uygulanması değildi. Aile bağları, yoksulluk, çalışma mecburiyeti ve devlet

görevlilerine duyulan güvensizlik tedbirlerin sonucunu belirlemiştir.

Sağlık teşkilatı ilerleyen yıllarda hastane duvarlarının dışına taşmıştır. Mısırlı erkek ve kadın sağlık görevlileri devlet hastanelerinde, askeri birliklerde, polis merkezlerinde ve taşra idarelerinde görev almıştır. Aşılama, salgın sırasında karantina, sokak temizliği, çöp toplama, bataklıkların kurutulması ve gıda satıcılarının denetlenmesi hekimlerin sorumlulukları arasına girmiştir. Doğum ve ölümlerin kaydedilmesi de sağlık hizmetinin parçası olmuştur (Fahmy, 1998, ss. 21–22). Bu genişleme Madden'in İskenderiye'de bulunduğu sırada tamamlanmış değildi. Onun vebahane anlatısı, yeni sağlık kurumlarının hangi eksikliklere cevap vermek üzere kurulduğunu anlamaya yardım etmiştir.

Madden'in veba sayfalarında kesin bir başarı hikayesi yoktur. Karantina evleri korkuya, vebahane yalnızlığa, hekimler arasındaki görüş ayrılıkları birbirini dışlayan tedavilere dönüşmüştür. Buna rağmen metin bütünüyle çaresizlik de anlatmamıştır. Vaka kayıtları tutulmuş, ölüm süreleri karşılaştırılmış, kan almanın sonuçları tartışılmış, hastane şartları eleştirilmiş, havalandırma ve şehir temizliği üzerinde durulmuştur. Birkaç yıl sonra hastane, tıp okulu, karantina meclisi ve karantina istasyonu aracılığıyla daha düzenli bir sağlık idaresi kurulmaya başlanmıştır. Madden bu kurumların tamamlanmış halini görmemiştir. Onun tanıklığı kurumsallaşmadan hemen önceki korkuyu, bilgi belirsizliğini ve bakım yetersizliğini kaydetmiştir. Mehmed Ali Paşa dönemindeki sağlık reformu da bu şartların içinde şekillenmiştir (Madden, 1829, C. 1, ss. 251–289; Kuhnke, 1990, ss. 33–95).

Şehir ve Nehir Arasında Gündelik Hayat: Kahire, Dimyat ve Nil Boyu

Madden'in Mısır toplumuna dair gözlemleri düzenli bir şehir incelemesine dayanmaz. Anlatı, yolculuklar sırasında

karşılaştığı sahneler, kaldığı evler, tedavi ettiği hastalar ve davet edildiği toplantılar üzerinden ilerlemiştir. İskenderiye'den Kahire'ye giderken kanal kıyısındaki kahvehaneye uğramış, Nil üzerinde kayıkçılarla günler geçirmiş, Kahire'de çarşıları ve kamu kurumlarını dolaşmış, Dimyat'ta Levanten bir ailenin evinde üç ay yaşamıştır. Bu hareketlilik ona birbirinden oldukça farklı toplumsal çevrelere girme imkanı vermiştir. Sokakta gördükleriyle ev içindeki hayat aynı değildir. Kahire'nin kalabalığıyla Menzale Gölü'nün balıkçı dünyası, devlet erkanının katıldığı ziyafetlerle kayıkçıların gündelik hayatı aynı seyahatnamenin içinde yan yana gelmiştir (Madden, 1829, C. 1, ss. 298–326; Madden, 1829, C. 2, ss. 136–174, 373–384).

Madden'in hekimliği bu bölümde de önemli bir yere sahiptir. Kahire tımarhanesine İngiliz konsolosunun doktoru sıfatıyla girebilmiş, Dimyat'ta kadınlara ayrılmış ev bölümlerine hastaları muayene etmek için kabul edilmiştir. Bir köy şeyhi kendisini kahve ve çubukla ağırlarken Madden de onun ailesine ilaç vermiştir. Bu ilişkiler yalnız gözlemci ile gözlemlenen arasında kurulmamıştır. Tedavi, hediye, misafirlik, yemek ve sohbet karşılıklı yakınlığın araçları olmuştur. Madden zaman zaman bu çevrelere tepeden bakmış, bazı davranışları Avrupa ölçülerine göre küçümsemiştir. Uzun süre birlikte yaşadığı insanların müziğine, misafirperverliğine ve yerel bilgisine alıştıkça ilk hükümlerini değiştirdiği de olmuştur (Madden, 1829, C. 1, ss. 309–324; Madden, 1829, C. 2, ss. 136–174).

Kanal Kıyısından Nil'e

İskenderiye'den Kahire'ye uzanan yolculuk, Madden'in Mısır'daki gündelik hayata dair en canlı sahnelerinden biriyle başlamıştır. Damanhur yakınlarında mola veren kayıkların yolcuları ve mürettebatı akşamları bir kahvehanede toplanıyordu. Madden burada yaklaşık yirmi beş dansçı kadının kaldığını, her akşam çevredeki teknelerden gelenlerin küçük miktarlarda para toplayarak

müzik ve dans seyrettiklerini yazmıştır. Gösterinin masrafı birkaç varlıklı kişinin himayesine değil, kayıkçıların ve yolcuların topluca verdiği on veya on iki paralık katkılara dayanıyordu. Kahvehane bu haliyle yalnız içecek sunulan bir yer değil, farklı teknelerden gelen insanların bir araya geldiği bir eğlence mekanıydı (Madden, 1829, C. 1, ss. 298–302). Mısır kahvehanelerinin kahve tüketiminin yanında müzik, hikaye ve eğlence meclislerine ev sahipliği yaptığı başka seyahatnameler ve arşiv belgeleriyle de izlenebilmektedir (Baykal & Timur Ağıldere, 2021, ss. 150–153).

Madden dansçı kadınların kıyafetlerini, müzik aletlerini ve hareketlerini uzun uzun anlatmıştır. Bu tasvirlerde ahlaki yargıları ağır basmıştır. Kadınların hayatını ve gösterinin toplumsal işlevini anlamaya çalışmak yerine onları çoğu zaman şehvet, hile ve düzensizlikle ilişkilendirmiştir. Buna rağmen kahvehanedeki kalabalığa ilişkin ayrıntılar önemlidir. Kayıkçılar, Rum yolcular, Müslüman müşteriler ve dansçılar aynı mekanda bulunmuştur. Madden'in konsolos hekimi olması ona sıradan bir Rum yolcudan daha fazla koruma sağlamıştır. Bir Rum'un Müslüman bir kadınla yakınlaşması kahvehane sahibinin sert tepkisine yol açarken Madden'e dokunulmamıştır. Toplumsal sınırlar yalnız din ve etnik kökenle belirlenmemiştir. Meslek, himaye ve harcanabilecek para da günlük ilişkileri etkilemiştir (Madden, 1829, C. 1, ss. 301–302).

Mahmudiye Kanalı'ndaki yolculuk ağır ilerlemiştir. Madden'in bindiği tekne az su çekmesine rağmen kanalın ağzından birkaç mil sonra karaya oturmuş ve yolcular dört saat beklemiştir. Seyyah kanalın Nil'den taşıdığı alüvyonla hızla dolduğunu, bu yüzden yılın ancak taşkın döneminde yük taşımaya elverişli olduğunu yazmıştır. Kanal kıyılarını çıplak ve kasvetli bulmuştur. Nil'e çıkıldığı anda manzara değişmiştir. Çınarları, palmiyeleri, çiçekleri ve yeşil tarlaları uzun süre çöl gören bir yolcunun gözünden anlatmış, Nil için duyduğu Arapça bir ifadeyi "güzellik ve bolluğun babası" şeklinde çevirmiştir. Altı günlük yolculuğun sonunda Kahire'ye ulaşmıştır (Madden, 1829, C. 1, ss. 302–305).

Nil, Madden'in anlatısında yalnız güzel bir manzara değildir. Şehirler arası ulaşımı sağlayan yol, gıdanın kaynağı ve yolculuk boyunca kurulan geçici hayatın merkezidir. Kayıkta geçirilen günlerde yolcularla mürettebat aynı dar alanı paylaşmış, yemek ve haber alışverişi bu mekanda sürmüştür. Madden Yukarı Mısır'dan dönüşünde kayıkçıları bir koyunla ağırlamış, mürettebatla birlikte İskenderiye'ye dönme sevincini yaşamıştır. Nil'in akıntısı tekneyi kürek veya yelken kullanılmadan kuzeye taşımıştır. Bu yolculuk sırasında Arap kayıkçıların nezaketinden söz etmiş, onları daha önce kullandığı sert genellemelerden farklı bir dille anlatmıştır (Madden, 1829, C. 2, ss. 128–129).

Seyahatnamenin bu bölümleri nehir yolculuğunu şehirler arasındaki boşluk gibi ele almamıştır. Kanal kıyısındaki kahvehaneler, kayık mürettebatı, iskeleler, köyler ve su kenarındaki eğlenceler kendi başına bir toplumsal çevre meydana getirmiştir. Yolcu Kahire'ye varana kadar Mısır toplumunun farklı kesimleriyle karşılaşmıştır. Nil hattında hareket eden yalnız insanlar değildir. Pamuk, tahıl, balık, hayvan, haber ve devlet emirleri de aynı yol üzerinden taşınmıştır (Madden, 1829, C. 1, ss. 298–305). Nil yolculukları daha eski seyahatnamelerde de coğrafya, ticaret, idare, yerleşim ve yaşam şartlarının birlikte gözlemlendiği bir hat olarak anlatılmıştır (Çetin, 2015, ss. 3–7).

Kahire'nin Sokakları ve İçeriye Kapanan Şehir

Madden, 1 Haziran 1826 tarihli mektubuna Kahire'nin büyüklüğünü nerede araması gerektiğini bilmediğini söyleyerek başlamıştır. Nüfusunu yaklaşık 350.000 olarak tahmin ettiği şehirde düzgün sayılabilecek tek bir cadde bulunmadığını ileri sürmüştür. Dar sokaklar güneşten korunmak için gerilen hasırlarla daha da kararıyor, çarşı tezgahlarından dökülen sebze artıkları ve hayvan parçaları geçişi güçleştiriyordu. Maddi gücü yetenler bu kalabalığın içinden yürümek yerine eşek veya katıra biniyordu. Hayvanın

önünden koşan seyis, insanları uyarmak için sürekli “reglig” (çekil, yol ver) diye bağırıyordu (Madden, 1829, C. 1, ss. 306–307).

Madden’in Kahire tasviri ilk bakışta birbirine uymayan iki manzaradan oluşmuştur. Görkemli camiler ile bakımsız sokaklar yan yana duruyordu. Yönetici çevrelerin gösterişli kıyafetleriyle yoksul halkın dış görünüşü arasındaki fark da dikkatini çekmiştir. Seyyah bu farklılığı “Türklerin ihtişamı” ile “Arapların sefaleti” arasında kurduğu keskin bir karşıtlıkla anlatmıştır. Bu ayrım şehirdeki sınıfsal mesafeyi kısmen yansıtsa da Kahire halkını iki değişmez topluluğa ayırmıştır. Madden’in “Türk” dediği kesim yalnız Anadolu’dan gelenlerden oluşmuyordu. Arnavut askerler, Osmanlı memurları, saray çevresi ve yönetimle ilişki kuran farklı gruplar aynı ad altında toplanmıştır. “Arap” ifadesi de şehrin geniş ve farklılaşmış yerli nüfusunu tek bir topluluk gibi sunmuştur (Madden, 1829, C. 1, ss. 306–308).

Mehmed Ali Paşa döneminin yenilikleri Kahire’nin eski dokusunu kısa sürede değiştirmemiştir. Yeni kurumlar büyük ölçüde mevcut şehir yapısının içine yerleştirilmiş, sanayi ve ticaretteki büyüme daha çok Bulak gibi belirli alanlarda yoğunlaşmıştır. Bulak, matbaa ve tekstil üretimi sayesinde on dokuzuncu yüzyılın ilk yarısında yeni bir sanayi ve ticaret merkezi haline gelirken eski Kahire dar sokakları, mahalleleri ve çarşılarıyla yaşamayı sürdürmüştür (Görgün, 2001, s. 179). Bulak Matbaası ve tercüme faaliyetleri de bu yeni kurumsal yoğunlaşmanın teknik ve askeri yönünü tamamlamıştır (Erol, 2020, ss. 179–186).

Madden de Kahire’yi tek bir şehir olarak görmemiştir. Onu Yeni Kahire, Eski Kahire ve Bulak’tan oluşan üç parçalı bir yerleşim şeklinde tanımlamıştır. Şehir Nil’den yaklaşık bir buçuk mil uzakta bulunuyor, yerleşim Mukattam Dağları’na doğru genişliyordu. Eski Kahire’yi Fustat’la, yeni şehri Fatımi ve Eyyubi geçmişiyle ilişkilendirmiştir. Avrupalı yolcuların Hz. Yusuf’a atfettikleri bazı yapıların Selahaddin Eyyubi dönemine ait

olduğunu belirtmiş, şehirde dolaşan eski anlatıları düzeltmeye çalışmıştır (Madden, 1829, C. 1, ss. 308–310).

Seyyahın Kahire'de büyüklüğü bulamamasının bir nedeni, şehri büyük ölçüde sokaktan değerlendirmesidir. Kahire evleri zenginliklerini dış cephede sergilemek yerine iç avlulara, kabul odalarına ve kafesli pencerelerin gerisine taşımıştır. Madden'den birkaç yıl sonra şehirde uzun süre yaşayan başka bir İngiliz gözlemci, evlerin sade dış duvarlarının ardında avlular, taş döşeli zeminler, gölgeli oturma alanları, su küpleri ve ahşap kafesli pencereler bulunduğunu anlatmıştır. Evin ana odaları dış sokağa değil, iç avluya açılıyor, Nil'den tulumlarla getirilen su her gün avludaki küplere dolduruluyordu (Lane, 1860, ss. 4–12). Yerel kıyafet, dil ve uzun süreli ikamet yoluyla toplumsal çevreye girme çabası, bu gözlem tarzının belirleyici yönlerinden biri olmuştur (Güner Özden, 2021, ss. 152–163).

Bu düzen, ev içi hayatın sokaktan kolayca görülmesini engellemiştir. Madden'in şehir hakkında en rahat gözlemlediği alanlar çarşılar, kamu yapıları ve nehir kıyısı olmuştur. Kahireli ailelerin günlük ilişkileri evlerin içinde kalmıştır. Bu nedenle onun şehrin kadınları ve aile hayatı hakkındaki hükümleri sokak gözlemlerinden daha zayıftır (Lane, 1860, ss. 4–12; Madden, 1829, C. 1, ss. 306–308).

Madden, Müslüman kıyafetlerini, yemek usullerini, oturma biçimlerini ve kadınların örtünmesini Avrupa adetlerinin karşıtı gibi sıralamıştır. Bu sayfalar yer yer seyahat yazılarında kullanılan alışılmış karşıtlıklara dönüşmüştür. Yine de kendi bakışının tek geçerli ölçü olmadığını kabul ettiği bir cümle yazmıştır. Mısırlıların Avrupa kıyafetlerini ve kadınların örtüsüz biçimde sokağa çıkmasını ne kadar garip bulduğunu, Avrupalıların da Mısır adetlerine aynı şaşkınlıkla baktığını söylemiştir. Böylece ilk kez iki tarafın birbirini yabancı gördüğünü açıkça kabul etmiştir (Madden, 1829, C. 1, ss. 307–308).

Kadınlar hakkındaki gözlemleri kendi içinde de tutarlı değildir. Bir yerde kadınların evlere kapatıldığını ve toplumdan uzaklaştırıldığını yazmış, başka bir yerde Nil'in yükselişi için düzenlenen şenlikte kadınların kayıklara binerek ve nehir kıyısında toplanarak gece boyunca eğlendiklerini anlatmıştır. Dimyat'ta kadınlar kendisine el işi kumaşlar hediye etmiş, çocuklarını tedavi ettirmiş ve yolculuğu için yiyecek hazırlamıştır. Madden'in metninde kadınlar çoğu zaman erkekler aracılığıyla görünür hale gelmiştir. Buna rağmen yalnızca evde bekleyen ve kamusal hayattan bütünüyle çekilmiş kişiler değildirler (Madden, 1829, C. 1, ss. 307–308, 322–323; Madden, 1829, C. 2, ss. 137, 170).

Tımarhane, Hayır ve Şehrin Görünmeyenleri

Madden'in Kahire'de ilk ziyaret ettiği kurumlardan biri tımarhane olmuştur. Kurumun görevlisi bir Avrupalının içeri giremeyeceğini söylemiş, İngiliz konsolosunun hekimi olduğu öğrenilince ve birkaç kuruş verildiğinde kapılar açılmıştır. Bu ayrıntı, şehirdeki erişimin yalnız merakla sağlanmadığını anlatır. Konsolosluk himayesi, hekimlik ve para Madden'i sıradan bir yabancıdan ayırmıştır (Madden, 1829, C. 1, ss. 309–310).

Avlunun çevresindeki hücrelerde tutulan hastaların bir kısmı serbest dolaşırken, saldırgan sayılanlar boyunlarından demir parmaklıklara zincirlenmişti. Madden, görevlilerin hastaları zincirlerinden çektiğini ve kırbaç kullandığını yazmıştır. Kurumun düzenli bir yiyecek tahsisatı bulunmadığını öğrenmiş, hastaların hayırseverlerin getireceği yiyeceklere bağımlı olduğunu belirtmiştir. Öğle saatinde iki iyi giyimli kadın karpuz ve ekmek getirmiştir. Madden de dışarıdan ekmek, hurma ve yoğurt satın aldırmıştır. Yiyeceklerin gelişi hücrelerde büyük bir kargaşa yaratmıştır (Madden, 1829, C. 1, ss. 310–313).

Madden'in ziyaret sırasında duyduğu bazı hikayeler ve hastaların delirme sebeplerine ilişkin verdiği bilgiler kurum görevlisinin anlatımına dayanmıştır. Esrar, zehir, dini heyecan ve

falakanın hastalığa yol açtığını yazmış, bunları hekim gözüyle sınanmış teşhisler gibi sunmuştur. Bu kısım dikkatle okunmalıdır. Tımarhanenin fiziki şartları hakkında bizzat gördüğü zincirler, boş hücreler, yiyecek eksikliği ve dayak daha güvenilir ayrıntılardır. Hastaların geçmişleri hakkındaki açıklamalar ise sözlü bilgiye dayanmıştır (Madden, 1829, C. 1, ss. 310–319).

Tımarhane ziyareti Kahire'deki hayır düzeninin niteliğini de anlatmıştır. Kurumun resmi bir yiyecek bütçesinden çok günlük bağışlara dayanması, bakımın sürekliliğini belirsiz hale getirmiştir. Yiyecek getiren kadınlar devlet görevlisi değildir. Madden onları yalnızca kısa bir sahnede anmış olsa da hastaların o günkü ihtiyaçları bu kadınların bağışıyla karşılanmıştır. Şehirde sosyal yardım devlet kurumları, vakıflar, aileler ve bireysel hayır arasında dağılmış durumdadır (Madden, 1829, C. 1, ss. 310–313).

Madden, tımarhanedeki şartları gördükten sonra Kahire'deki diğer kurumlarla karşılaştırma yapmıştır. Mehmed Ali Paşa'nın kurduğu asker hastanesini düzenli bulmuş, İskenderiye'deki askeri hastaneyi de övmüştür. Ücretsiz eğitim veren bir medreseden, halka açık bir kütüphaneden ve İstanbul'dakilerden daha iyi durumda olduğunu söylediği iki hapishaneden söz etmiştir. Tımarhane ise bu kurumsal yeniliklerin dışında kalmıştır. Madden'e göre burada amaç hastaların iyileştirilmesi değil, zarar vermelerinin önlenmesi için kapatılmalarıydı (Madden, 1829, C. 1, ss. 319–320).

Bu karşılaştırma Mehmed Ali Paşa dönemindeki kurumların aynı ölçüde gelişmediğini anlatmıştır. Orduyla ve kamu düzeniyle doğrudan ilişkili hastane, hapishane ve eğitim kurumları daha fazla kaynak almıştır. Zihinsel rahatsızlığı bulunan yoksul insanların bakımı eski usullerle yürütülmüştür. Madden'in anlatımında şehrin görkemli camileri, yeni kurumları ve kalabalık çarşıları kadar zincire bağlanmış hastaları da yer almıştır (Madden, 1829, C. 1, ss. 309–320).

Nilometre ve Kanalın Açılışı

Kahire'nin gündelik hayatı Nil'in yükselişine göre değişiyordu. Madden Ravza Adası'ndaki Nilometreyi ziyaret etmiş, nehrin seviyesini ölçen mermer sütunu ve ona bağlı havuzu anlatmıştır. Nil'in yüksekliği her gün görevli şeyh tarafından takip ediliyordu. Mehmed Ali Paşa ölçüm sonucunu soruyor, ardından tellallar şehre dağılarak yeni seviyeyi halka duyuruyordu. Madden'in kaldığı evin önünden de her gün bir tellal geçmiş ve iyi bir taşkınla bol ürün beklendiğini ilan etmiştir (Madden, 1829, C. 1, ss. 320–322).

Madden'in verdiği hesaba göre on beş arşınlık yükselme bereketli bir yıl için yeterli kabul ediliyordu. On iki arşının altındaki veya yirmi arşının üzerindeki seviyeler kıtlık tehlikesi taşıyordu. Kahire'deki ölçümle Delta'daki su seviyesi aynı değildi. Nehir Kahire'de tek bir yataktan akıyor, kuzeye ulaştığında Dimyat ve Reşid kollarına ayrılıyordu. Nilometrede ölçülen sayı bu yüzden yalnız teknik bir bilgi değildi. Tahıl fiyatı, ekim zamanı, vergi geliri ve halkın gelecek yıl hakkındaki beklentisi aynı ölçüye bağlanmıştır (Madden, 1829, C. 1, ss. 320–322).

Temmuz ortasında su istenen seviyeye ulaştığında Kahire kanalının açılması için emir verilmiştir. Mehmed Ali Paşa Mora'dan gelen kötü haberler yüzünden törene katılmamış, saray çevresi ve Defterdar nehir kıyısında hazır bulunmuştur. Defterdar kalabalığa para saçmış, müzik toplulukları gece boyunca çalmış ve belirli aralıklarla toplar ateşlenmiştir. Nil süslenmiş ve aydınlatılmış kayıklarla dolmuş, halk kıyıda ve teknelerde sabaha kadar eğlenmiştir. Madden bu şenliği ağırbaşlı bulduğu Osmanlı törenlerinden farklı görmüş, insanların rahatça gülüp konuştuğunu yazmıştır (Madden, 1829, C. 1, ss. 322–323).

Şenlik sırasında Madden'i bir akrep sokmuştur. Yakınında oturan yaşlı bir Arap onu kahvehaneye götürmüş, zeytinyağını ısıtarak kendi sarığından kopardığı parçayla bacağına uygulamıştır. Madden tedaviyi kabul etmiş, daha sonra herhangi bir rahatsızlık

hissetmediğini yazmıştır. Yaşlı adamın bir mahalle mektebi hocası olduğunu öğrenmiş ve vermek istediği ücreti kabul ettirememiştir. İskenderiye'de yerel tedavileri çoğu zaman küçümseyen Madden, burada bölge halkının böyle vakalarda Avrupalı hekimlerden daha bilgili olabileceğini söylemiştir (Madden, 1829, C. 1, ss. 323–324).

Sabah toprak set yıkılmış ve Nil suyu kanala bırakılmıştır. Madden'e göre insanların yürüdüğü geniş alan birkaç saat içinde göle dönüşmüş, yüzlerce kayık burada dolaşmaya başlamıştır. O yıl setin açılması sırasında bir kişi boğulmuş, Madden önceki yıllarda daha fazla can kaybı yaşandığını yazmıştır. Tören hem sevinç hem tehlike taşımıştır. Nehrin suyu tarla, içme suyu ve ulaşım için beklenmiş, aynı su kontrol edilemediğinde ölüm getirmiştir (Madden, 1829, C. 1, s. 324).

Madden tören sırasında çiçeklerle süslenen ve "gelin" adı verilen toprak şekli eski Nil inançlarının devamı saymıştır. Geçmişte nehre genç bir kız kurban edildiğine dair anlatıları aktarmış, modern uygulamayı bu geleneğin temsili devamı olarak yorumlamıştır. Kendi gördüğü uygulama, set üzerine dikilen toprak şeklin çiçeklerle süslenmesi ve su açıldığında akıntıya kapılmasıdır. Bunu doğrudan eski insan kurbanlarının kesintisiz devamı olarak kabul etmek mümkün değildir. Madden, modern bir halk şenliğini antik Mısır hakkındaki okuduklarıyla birleştirmiştir (Madden, 1829, C. 1, ss. 324–326).

Nilometre ile kanal şenliği devlet, şehir ve nehir arasındaki ilişkiyi aynı sahnede toplamıştır. Ölçümü yapan görevli şeyh, sonucu bekleyen Paşa, şehirde dolaşan tellallar, törene katılan devlet erkanı, para bekleyen kalabalık, kayıkçılar, müzisyenler ve kıyıda toplanan aileler aynı düzenin parçalarıdır. Nil'in yükselmesi hem idari bir kayıt hem halkın ortak sevinci olmuştur (Madden, 1829, C. 1, ss. 320–326).

Dimyat'ta Evler, Hastalar ve Misafirlik

Dimyat, Nil'in doğu kolu ile Menzale Gölü arasında bulunan eski bir liman şehriydi. Dokumacılık, pirinç, balıkçılık ve bölgesel ticaret uzun süre şehrin başlıca gelir kaynaklarını meydana getirmiştir. Mahmudiye Kanalı'nın 1819'da açılmasından sonra Kahire ile Akdeniz arasındaki ticaretin önemli bir bölümü İskenderiye'ye kaymıştır. Dimyat buna rağmen Suriye ve Filistin'le kurduğu ticari ilişkileri korumuştur. Şehirde Şam ve çevresinden gelen Hristiyan tüccarların yerleşik bir topluluğu bulunuyordu. Nüfusu 1840 dolaylarında 25.000 ile 30.000 arasında tahmin edilmiştir (Çetin, 1994, ss. 309–310).

Madden, Dimyat'ta iki veya üç gün kalmayı planlamışken burada üç ay geçirmiştir. İngiliz konsolos yardımcısı Signore Surur'un evinde yaşamıştır. Surur, Suriye doğumlu, Arap edebiyatına meraklı ve şehirdeki Levanten Hristiyanların önde gelen isimlerinden biriydi. Madden'in İskenderiye'de yaptığı bir ameliyatın haberi kendisinden önce Dimyat'a ulaşmış, Levanten tüccarlar arasında hekim olarak ün kazanmıştır. Bu ün, şehrin evlerini ona açmıştır (Madden, 1829, C. 2, ss. 136–137).

Tedavi ettiği ailelerden çoğu kendisine para yerine hediye vermiştir. Bir kadın kendi işlediği ipek elbiseyi, başka biri Kaşmir şalını, bir diğeri el yapımı mendilleri sunmuştur. Tüccarlardan biri tütün balyası, bir başkası Şam kumaşları vermiştir. Tedavi ile hediye arasındaki ilişki resmi bir ücret düzeninden farklıdır. Madden'in hekimliği ev sahibi ailelerle uzun süren bir bağ kurmuş, hediye bu bağın karşılığı olmuştur (Madden, 1829, C. 2, s. 137).

Madden, Levanten ailelerin kadınları dışarı çıkarırken örtündüklerini ve ev hayatının erkeklerden ayrılan bölümlerde sürdüğünü yazmıştır. Hekim sıfatıyla bu bölümlere girebildiğini özellikle belirtmiştir. Bu erişim, onun kadınların gündelik hayatını bütünüyle öğrendiği anlamına gelmez. Anlatısında kadınların isimleri ve söyledikleri çoğu zaman yer almamıştır. Buna rağmen kadınlar hastalarını Madden'e getirmiş, çocuklarının tedavisini

takip etmiş ve el emeği hediyeler hazırlamıştır. Seyyahın Kahire'deki genel kadın tasvirinden daha canlı bir ev içi hayat burada belirmiştir (Madden, 1829, C. 2, ss. 137–145).

Madden, Dimyat'taki cerrahi uygulamaların yetersizliğini vurgulamak için basit bir sıvı boşaltma işleminin uzun zamandır yapılmadığını ileri sürmüştür. Bu hüküm şehirdeki bütün sağlık bilgisini değerlendirecek bir araştırmaya dayanmaz. Kendi mesleki başarısını büyütmeye çalışan bir anlatım taşır. Surur'un hasta çocuğuna küçük bir müdahalede bulunması ve daha sonra çiçek aşısı yapması ise hekimliğinin aile içindeki yerini sağlamlaştırmıştır (Madden, 1829, C. 2, ss. 137, 143).

Dimyat'ın çevresindeki pirinç tarlaları yılın önemli bölümünde su altında kalıyordu. Madden bu sebeple şehri bataklığa benzetmiş ve iklimini sağlıksız bulmuştur. Safralı ateş olarak tanımladığı bir hastalığın çevrede yayıldığını yazmış, kendi tedavi ettiği vakalarla hiç ilaç kullanmayan köylüler arasındaki ölüm oranının aynı olduğunu fark etmiştir. Bu karşılaştırmayı mesleki gururu için küçük düşürücü bulmuş, doğanın uyguladığı iyileşme ile hekimin müdahalesi arasında her zaman fark bulunmadığını kabul etmiştir (Madden, 1829, C. 2, ss. 143–144).

Sofra, Müzik ve Şiir

Signore Surur, Dimyat valisinin yakın dostu ve danışmanıydı. Vali Mehmed Ali Paşa'nın bir akrabasıyla evliydi. Madden bu ilişkiler sayesinde valinin evinde ve Surur'un sofrasında sık sık bulunmuştur. Surur'un verdiği büyük ziyafetlerden birine yaklaşık yetmiş Türk davetli katılmıştır. Madden sofraya sırayla getirilen balık, et, çorba, tatlı ve meyvelerden oluşan 130 yemek saymıştır. Şehrin dini önderi ile birkaç din görevlisinin Hristiyan bir Levantenin davetine gelmesi Surur için ayrı bir itibar kaynağı olmuştur (Madden, 1829, C. 2, s. 138).

Davetlilerin askerleri ve hizmetçileri başka bir odada ağırlanmıştır. Madden bu grubun yaklaşık yüz kişi olduğunu, ev sahibinin her birine yemek vermenin yanında para ödemek zorunda kaldığını yazmıştır. Ziyafet yalnız davetli sayısı ve yemek bolluğundan ibaret değildir. Ev sahibinin itibarı, misafirlerin rütbesi, onların maiyetinin ağırlanması ve dağıtılan para aynı davetin parçasıdır. Büyük bir sofra kurmak, geniş bir himaye çevresini beslemek anlamına gelmiştir (Madden, 1829, C. 2, ss. 138–140).

Yemekten sonra yedi farklı çalgının bulunduğu bir müzik topluluğu odaya girmiştir. Madden iki telli kemana benzeyen bir sazın dinleyicileri ağlattığını yazmıştır. Arap ezgilerini ilk duyduğu günlerde rahatsız edici bulduğunu, zamanla bazı havaları Rossini'nin eserlerine tercih etmeye başladığını itiraf etmiştir. Bu değişim uzun süreli temasın onun beğenisini nasıl değiştirdiğini anlatmıştır. Avrupa müziğini kendiliğinden üstün sayan ilk tutumu Dimyat'taki dinleme tecrübesiyle yumuşamıştır (Madden, 1829, C. 2, ss. 138–139).

Müziğin ardından iki güldürücü çeşitli oyunlar sergilemiştir. Gece hikaye anlatımı, sigara, satranç ve şarkılarla devam etmiştir. Dini önder Surur'un cömertliği ve küçük kızının güzelliği hakkında doğaçlama bir şiir söylemiştir. Vali kalabalığın önünde şarap içmemiş, yakın çevresiyle baş başa kaldığında Madden ve Surur'a katılmıştır. Kamusal davranışla özel hayat arasındaki sınır aynı gecede açıkça hissedilmiştir (Madden, 1829, C. 2, ss. 139–140).

Surur'un evindeki akşamlar büyük ziyafetlerle sınırlı kalmamıştır. Madden burada düzenli olarak Arap şiiri dinlemiştir. Surur eski şiirleri ezberden veya yazılı nüshalardan okuyor, Madden de bunların çevirilerini hazırlatıyordu. İmam Ali'ye atfedilen Kaside ile İbnü'l-Verdi'nin Lamiyye'sini seyahatnamesine almıştır. Surur'un okuma biçiminin Arapçanın ses ve ritmini anlamasına yardım ettiğini yazmıştır (Madden, 1829, C. 2, ss. 144–145).

Madden, bu şiirleri Mısır'da çok az kişinin anlayabildiğini ileri sürmüştür. Böyle geniş bir hüküm yalnız karşılaştığı sınırlı çevreye dayanmıştır. Dimyat'taki toplantıların kendisi daha önemli bir bilgi sunar. Ticaretle uğraşan bir Levantenin evinde eski Arap şiiri okunmuş, Müslüman din adamları Hristiyan bir ev sahibinin sofrasına katılmış, yabancı bir hekim metinleri Avrupa okuyucusu için çevirmiştir. Dimyat'ın kültürel hayatı Kahire'deki büyük eğitim kurumlarından uzak olsa da şiir, müzik ve sohbet günlük seçkin hayatının içindedir (Madden, 1829, C. 2, ss. 138–145).

Sohbet Meclisleri ve Haber Dünyası

Madden 1827'deki son Dimyat ikameti sırasında şehrin ileri gelenlerinin akşam toplantılarına hemen her gece katıldığını yazmıştır. Navarin'de Osmanlı ve Mısır donanmalarının yakılması şehirde yoğun biçimde konuşuluyordu. Madden, toplantılardan birindeki konuşmaları eve döndükten sonra not ettiğini ve katılımcıların isimlerini yazmadığını belirtmiştir. Metindeki uzun ve kusursuz diyalogların kelimesi kelimesine tutulmuş bir zabıt olmadığı açıktır. Madden sahneyi hafızasına göre yeniden kurmuş ve kişileri belirgin tipler halinde anlatmıştır (Madden, 1829, C. 2, s. 373).

Toplantı yapılan oda dört köşeli, üst kısmı yükseltilmiş bir mekandı. Yükseltilmiş bölümün iki yanında divanlar, pencerenin altında ise ev sahibi ve en itibarlı konuklar için daha geniş bir oturma yeri bulunuyordu. Hizmetçiler aşağıda bekliyor, efendilerinin en küçük hareketini takip ederek kahve ve çubuk getiriyordu. Odanın yerleşimi toplantıdaki toplumsal sırayı açık biçimde düzenlemiştir (Madden, 1829, C. 2, ss. 373–374).

Madden bu mecliste doğaçlama hikayeler anlatan bir Arap, dini meseleleri açıklayan imam, hekimlikten söz eden bir berber-cerrah, hac yolculuğunu anlatan yaşlı bir hacı, Türk subayı, Levanten Hristiyan, kadı ve genç müzisyen bulunduğunu yazmıştır. Konuşmalar din, tıp, coğrafya, savaş, Avrupa devletleri ve şiir

arasında değişmiştir. Katılımcıların hepsinin aynı eğitim ve bilgi düzeyinde olmadığı bellidir. Kahve, çubuk, hikaye ve müzik ciddi siyasi haberlerin konuşulduğu ortamın da parçasıdır (Madden, 1829, C. 2, ss. 374–376).

Navarin haberleri Dimyat'a ulaşmış, fakat savaşın ayrıntıları söylenti ve tahminlerle karışmıştır. Bazı katılımcılar yenilgiyi kabul etmek istememiş, bazıları İngiltere ile Fransa'nın gücünü ticaret malları ve silahlar üzerinden değerlendirmiştir. İngiliz usturaları, tabancaları ve Mehmed Ali Paşa'nın toplarının İngiliz yapımı olması siyasi gücün ölçüsü gibi konuşulmuştur. Bir Arnavut asker, hangi taraf daha iyi ödeme yaparsa onun için savaşabileceğini söylemiştir. Madden bu konuşmaları alaya alarak aktarmıştır. Yine de şehrin ileri gelenlerinin Avrupa'daki güç dengelerini kendi ticari, askeri ve dini deneyimleriyle anlamaya çalıştıkları fark edilmektedir (Madden, 1829, C. 2, ss. 376–381).

Toplantının sonunda konukların çoğu ayrılmış, ev sahibi Madden ile Levanten konuğu yanında tutmuştur. Rakı çıkarılmış ve az önce konuşan kişiler hakkında şakalar yapılmıştır. Ev sahibi Arapça bir şarkıyı Avrupa'da bilinen bir ezgiyle söyleyerek geceyi bitirmiştir. Büyük sofrada olduğu gibi burada da kalabalık önündeki davranışla yakın çevredeki davranış birbirinden ayrılmıştır (Madden, 1829, C. 2, ss. 383–384).

Madden'in sohbet meclisi tasviri küçümseyici ifadeler taşımıştır. Bazı katılımcıları çocukça, cahil veya fanatik göstermiş, konuşmaları Avrupa okuyucusunu eğlendirecek biçimde düzenlemiştir. Odanın yapısı, kahve ve çubuk hizmeti, konukların meslekleri, şiir ve haberlerin aynı toplantıda konuşulması daha sağlam ayrıntılardır. Diyalogların her cümlesini gerçek bir konuşma kaydı gibi kullanmak uygun değildir (Madden, 1829, C. 2, ss. 373–384).

Kahvehanelerde ve ev toplantılarında hikaye anlatımı yalnız Madden'in karşılaştığı bir alışkanlık değildi. Başka bir çağdaş İngiliz seyahatnamesinde Kahire ve diğer şehirlerin büyük

kahvehanelerinde destan ve halk hikayesi anlatan kişilerin özellikle dini gecelerde kalabalık topladığı yazılmıştır. Anlatıcı küçük bir iskemleye oturuyor, dinleyiciler kahvehanenin yükseltilmiş taş sekisinde toplanıyordu (Lane, 1860, s. 391). Madden'in Damanhur kahvehanesinde ve Dimyat evlerinde karşılaştığı hikaye, şiir ve müzik meclisleri bu daha geniş sözlü kültürün parçalarıdır.

Menzale Gölü ve Balıkçı Dünyası

Dimyat'tan doğuya giden Madden, Süveyş yolculuğunun ilk bölümünü Menzale Gölü üzerinden tamamlamıştır. Göl şehirden yaklaşık beş mil uzaktaydı ve San'a giden yolculuk genellikle iki gün sürüyordu. Signore Surur ile Levanten tüccarlar onu göle kadar uğurlamış, ailelerin kadınları yolculuk için sepetler dolusu yiyecek ve tatlı hazırlamıştır. Madden üç aylık ikametinin sonunda Dimyat'tan bir yabancı gibi değil, geniş bir tanıdık çevresinin misafiri olarak ayrılmıştır (Madden, 1829, C. 2, s. 170).

Menzale, Nil'in kolları ile Akdeniz arasında kalan sığ ve geniş bir su alanıydı. Madden gölün suyunu ne tamamen tuzlu ne de tamamen tatlı bulmuştur. Deniz ve nehir balıkları aynı yerde avlanıyordu. Kayıkçılar teknenin kenarından ağ atıyor, iki tahta parçasını birbirine vurarak balıkları ağa doğru çekiyordu. Madden tek seferde kırk veya elli libre balık çıkarıldığını yazmıştır. Bazı balıkların teknenin çıkardığı sesle sudan sıçrayarak güverteye düştüğünü anlatmıştır (Madden, 1829, C. 2, ss. 171–172).

Avlanan balıkların önemli bölümü tuzlanarak Kahire'ye gönderiliyordu. Madden Dimyat'ta yaklaşık sekiz okka balığı üç kuruşa satın aldığını belirtmiştir. Kendi tahminine göre balık mevsiminde gölde bin tekne ile üç bin kişi çalışıyordu. Bu sayıların resmi bir kayda değil, yolculuk sırasında edindiği izlenime dayandığı unutulmamalıdır. Yine de Menzale'nin yalnız yerel tüketimi karşılayan küçük bir göl olmadığını anlatır. Balıkçılık Dimyat'taki pazarla Kahire'nin gıda ihtiyacını birbirine bağlamıştır (Madden, 1829, C. 2, ss. 172–173).

Gölün üzerinde pelikan, karabatak, turna ve balıkçıl kuşlarının büyük sürüler halinde bulunduğunu yazmıştır. Madden'in kayıkçılarından biri Metariye'de bir pelikan yakalamış ve bunu yolcuya hediye ettiğini söylemiştir. Madden kuşun geri bırakılmasını istemiş, mürettebat buna razı olmamıştır. Bu küçük olay, yolcunun hayvanlara bakışıyla kayıkçıların gündelik avcılık anlayışı arasındaki farkı yansıtmıştır (Madden, 1829, C. 2, ss. 171–173).

Metariye'ye erzak almak için uğradıklarında köy şeyhi Madden'i çubuk ve kahveyle ağırlamış, Madden de şeyhe ve ailesine ilaç vermiştir. Bu alışveriş Dimyat'taki hediye ve tedavi ilişkilerinin köy ortamındaki daha sade biçimidir. Kahve, tütün, yiyecek ve ilaç kısa süreli karşılaşmayı misafirliğe dönüştürmüştür (Madden, 1829, C. 2, s. 174).

Dimyat'ın uzun tarihindeki temel geçim alanları arasında balıkçılık, pirinç, dokumacılık ve liman ticareti bulunmuştur. Madden'in Menzale yolculuğu bu iktisadi yapının günlük işleyişini ayrıntılarla tamamlamıştır. Balığın tutulması, teknede ayrılması, tuzlanması ve Kahire'ye gönderilmesi göl ile büyük şehir arasında düzenli bir iş bölümü meydana getirmiştir. Nehir ve göl yalnız doğal çevre değil, pazarın ve ulaşımın parçasıdır (Çetin, 1994, ss. 309–310; Madden, 1829, C. 2, ss. 171–174).

Madden'in Mısır'ındaki gündelik hayat tek bir şehir manzarasına sığmamıştır. Kahire'de dar sokaklar, içe dönük evler, çarşılar ve kamu kurumları öne çıkmıştır. Nil kıyısında devlet töreni halk eğlencesine dönüşmüş, ölçülen su seviyesi tellallar aracılığıyla mahallelere duyurulmuştur. Dimyat'ta Levanten tüccarların evleri, hekimlik sayesinde girilen aile çevreleri, büyük sofralar, müzik ve şiir meclisleri yer almıştır. Menzale Gölü'nde balıkçı tekneleri, köy misafirliği ve Kahire'ye gönderilen tuzlu balıklar anlatılmıştır (Madden, 1829, C. 1, ss. 298–326; Madden, 1829, C. 2, ss. 136–174, 373–384).

Seyyahın genel hükümleri çoğu zaman önyargı, acelecilik ve kendini öne çıkarma isteği taşımıştır. “Türk”, “Arap”, “Müslüman kadın” veya “yerli hekim” hakkında kurduğu geniş cümleler aynı güvenilirlikte değildir. Buna karşılık yemek sayıları, hediye türleri, odaların düzeni, kullanılan ulaşım araçları, kahve ve çubuk servisi, müzik aletleri, balık fiyatları, kayıkların hareketi ve Nil seviyesinin halka duyurulması gibi ayrıntılar dönemin toplumsal hayatına yaklaşmayı kolaylaştırmıştır. Madden’in seyahatnamesi en kıymetli tarafını bu küçük ayrıntılarda kazanmıştır (Madden, 1829, C. 1, ss. 283–287, 306–326; Madden, 1829, C. 2, ss. 136–174, 373–384).

Sonuç

R. R. Madden’in seyahatnamesi, Mehmed Ali Paşa dönemindeki Mısır’ı tamamlanmış bir reform düzeni içinde değil, eski kurumlarla yeni uygulamaların yan yana bulunduğu hareketli bir dönemde kaydetmiştir. Madden’in karşılaştığı fabrikalar henüz düzenli üretim sağlayamamış, sağlık kurumları ortak bir tedavi anlayışına ulaşamamış, merkezi idarenin emirleri taşrada yerel aracılar üzerinden uygulanmıştır. Buna rağmen ordu, tarım, ticaret, ulaşım ve sağlık alanlarında başlayan değişim Mısır toplumunun hayatına doğrudan girmiştir. Devletin köylüden, işçiden, tüccardan ve sağlık görevlisinden beklentileri artmış, Kahire’de alınan kararlar ülkenin köylerine ve limanlarına kadar uzanmıştır.

Mehmed Ali Paşa’nın iktidarı güvenliğin sağlanması ve rakip güçlerin ortadan kaldırılmasıyla kuvvetlenmiştir. Memlüklerin tasfiyesi, taşra idaresinin yeniden düzenlenmesi ve düzenli ordunun kurulması merkezi yönetimin dayanaklarını oluşturmuştur. Bu süreç ülke içinde ulaşımı ve ticareti kolaylaştırmış, Nil üzerindeki güvenliği artırmış, yeni tarım alanlarının açılmasına imkan vermiştir. Aynı iktidar düzeni üretimi ve emeği daha yakından denetlemeye başlamıştır. Fellahın ne ekeceği, ürününü kime ve hangi fiyatla satacağı, ne zaman kanal

kazısına gideceği veya askere alınacağı merkezden belirlenen ihtiyaçlara bağlanmıştır.

Pamuk üretiminin yaygınlaşması ile devlet tekelleri Mehmed Ali Paşa'nın askeri ve mali gücünü beslemiştir. Fabrikalar, donanma, yeni ordu ve dış seferler için gereken gelir büyük ölçüde tarımdan sağlanmıştır. Madden pamuk üretimindeki artışı ve fabrikaların kurulmasını başlı başına bir ilerleme olarak değerlendirmemiştir. Onun dikkatini daha çok bu sistemin fellah üzerindeki sonuçları çekmiştir. Ürünün düşük bedelle alınması, ödemenin gecikmesi, ücret belgelerinin yerel aracılar tarafından değerinin altında satın alınması ve çalışmayı reddeden köylülerin cezalandırılması seyahatnamede geniş yer bulmuştur. Madden'in rakamları her zaman kesin değildir. Buna karşılık ödeme biçimleri, falaka, askeri gözetim ve köylülerin çalışma şartları hakkındaki ayrıntıları dönemin iktisadi düzenini aşağıdan izlemeye imkan vermiştir.

Mahmudiye Kanalı, modernleşmenin faydası ile toplumsal maliyetinin aynı projede birleştiği en belirgin örnek olmuştur. Kanal İskenderiye'yi Nil'e bağlamış, şehrin su ihtiyacını karşılamış ve ticareti kolaylaştırmıştır. Madden bu faydayı açıkça kabul etmiştir. İnşaat sırasında köylülerin yaşadıkları yerlerden zorla çıkarılması, ağır şartlarda çalıştırılması ve çok sayıda insanın hayatını kaybetmesi ise kanalın başka bir tarafını oluşturmuştur. Kamu yararı merkezden tanımlanmış, bu yararın bedeli belirli köylerin emeğine yüklenmiştir. Kanal bu nedenle yalnız teknik bir başarı veya iktisadi yatırım değildir. Devletin insan gücünü geniş ölçekte seferber edebilme kapasitesinin de bir parçası olmuştur.

İskenderiye'deki veba anlatısı, aynı yönetim anlayışının beden ve sağlık alanındaki ilk adımlarını takip etmeyi sağlamıştır. Madden'in bulunduğu sırada şehirdeki sağlık düzeni geçici vebahane, ev karantinaları, farklı milletlerden hekimler ve sınırlı bakım imkanlarından oluşuyordu. Hastaların toplumdan ayrılması amaçlanmış, fakat tecrit çoğu zaman tedavinin önüne geçmiştir.

Paulo'nun vebahaneye götürülmesi ve burada ölmesi, karantina ile bakım arasındaki çatışmayı Madden'in yakın çevresinden bir vaka üzerinden anlatmıştır.

Madden'in veba hakkındaki görüşleri dönemin tıp bilgisindeki belirsizlikleri taşımıştır. Hastalığın temas ve eşyalar yoluyla geçebileceğini kabul etmiş, kapalı ve kirli havanın da yayılmada etkili olduğunu düşünmüştür. Katı karantinayı eleştirmiş, havalandırma, temizlik ve düzenli bakım üzerinde durmuştur. Kan alma ve ağır müshillerin hastayı daha fazla zayıflattığını söylemiş, kendi uyarıcı tedavisinin daha başarılı olduğunu ileri sürmüştür. Onun başarı oranları bağımsız kayıtlarla doğrulanamamıştır. Yine de tuttuğu vaka tablosu, hastalık belirtilerini karşılaştırması ve kullanılan tedavilere yönelttiği eleştiriler hekim kimliğinin seyahatnameye kazandırdığı önemli unsurlar arasında yer almıştır.

Mehmed Ali Paşa döneminde sağlık hizmetleri kısa süre içinde daha düzenli bir yapıya kavuşmaya başlamıştır. Ebu Za'abel'deki hastane ve tıp okulu, karantina istasyonları, İskenderiye'deki karantina istasyonu ve sağlık meclisi Madden'in gördüğü parçalı düzenin ardından kurulmuştur. Bu kurumların ilk amacı ordunun ve üretken nüfusun korunmasıydı. Sağlık reformu başlangıçta bütün halka eşit biçimde sunulan bir hizmet olarak doğmamıştır. Buna rağmen Mısırlı hekimlerin ve ebelerin yetişmesi, aşılamanın yayılması, şehir temizliği ve salgın takibi gibi uygulamalar zamanla hastane duvarlarının dışına çıkmıştır. Madden'in tanıklığı, bu gelişmenin tamamlanmış halini değil, onu gerekli kılan bakım yetersizliğini ve korku ortamını anlatmıştır.

Kahire, Dimyat ve Nil hattına ilişkin bölümler ise devletin büyük projeleri dışında devam eden gündelik hayatı görünür hale getirmiştir. Kahire'deki dar sokaklar, çarşılar, iç avlulara kapanan evler ve tımarhane yeni kurumlarla eski şehir düzeninin aynı anda varlığını sürdürdüğünü anlatmıştır. Bulak gibi bölgelerde sanayi ve ticaret gelişirken şehrin büyük kısmı mahalle, çarşı ve vakıf düzeni

içinde yaşamaya devam etmiştir. Madden'in asker hastanesi ile tımarhane arasında kurduğu karşılaştırma da yeniliklerin bütün toplumsal alanlara aynı ölçüde ulaşmadığını düşündürmüştür.

Nil, bu gündelik hayatın yalnız coğrafi zemini değildir. Ulaşım, tarım, gıda, haberleşme, eğlence ve devlet törenleri nehir çevresinde birleşmiştir. Nilometrede ölçülen su seviyesi sarayın mali hesaplarını, köylünün ürün beklentisini ve şehir halkının günlük konuşmalarını aynı anda etkilemiştir. Kanalın açılışı sırasında devlet erkanı, tellallar, müzisyenler, kayıkçılar, kadınlar ve çocuklar aynı törenin içinde yer almıştır. Madden'in akrep sokması üzerine yerel bir Mısırlının uyguladığı tedaviyi kabul etmesi de onun Avrupa tıbbına dayanan ilk hükümlerinin günlük tecrübeler karşısında değişebildiğini anlatmıştır.

Dimyat'taki uzun ikamet, Madden'in Mısır toplumuna en fazla yaklaştığı dönem olmuştur. Signore Surur'un evinde yaşaması ona Levanten tüccarların aile çevresini, hediye alışverişini, ziyafetleri, müzik meclislerini ve şiir sohbetlerini tanıma fırsatı vermiştir. Müslüman din adamlarının Hristiyan bir tüccarın sofrasına katılması, kadınların tedavi sürecine ve misafirliğe dahil olması, valinin kamusal davranışı ile özel hayatı arasındaki fark şehrin toplumsal ilişkilerinin tek bir dini veya etnik ayrımla açıklanamayacağını düşündürmüştür. Menzale Gölü'ndeki balıkçılık da Dimyat ile Kahire arasında kurulan günlük iktisadi bağın bir başka yüzü olmuştur.

Madden'in anlatısı bütün bu alanlarda aynı ölçüde güvenilir değildir. Hekimliği ona hastanelere, evlere ve kadınlara ayrılmış bölümlere girme imkanı vermiştir. Konsolosluk çevresi ve Avrupalı tüccarlarla ilişkisi de ulaşabileceği kişileri belirlemiştir. Bunun yanında kendisini başarılı bir hekim ve dikkatli bir gözlemci olarak sunmak istemiştir. Yerel cerrahlar, Müslüman kadınlar, Türk yöneticiler ve Arap halkı hakkında aceleci hükümler vermiştir. Bazı konuşmaları hafızasından yeniden kurmuş, şehir nüfusları ve üretim miktarları hakkında duyduğu rakamları kullanmıştır. Bu

yüzden seyahatnamenin en sağlam tarafı geniş toplumsal genellemeleri değil, somut karşılaşmalarında kaydettiği küçük ayrıntılar olmuştur.

Madden'in ön kabulleri metin boyunca aynı kalmamıştır. Arap müziğini ilk başta rahatsız edici bulmuş, Dimyat'ta geçirdiği zamanın ardından bazı ezgileri Avrupa müziğine tercih ettiğini söylemiştir. Yerel tedavi usullerini küçümsemiş, daha sonra akrep sokmasında bir mahalle hocasının bilgisini kabul etmiştir. Mısır toplumunu çoğu zaman kapalı ve değişmez bir yapı gibi anlatmış, buna karşılık evlerde, kayıklarda ve sohbet meclislerinde kurduğu ilişkiler daha hareketli bir toplumsal hayatla karşılaşmasına yol açmıştır. Seyahatnamenin kıymeti yalnız Madden'in ne gördüğünde değil, karşılaştığı insanlar yüzünden bazı hükümlerini değiştirmek zorunda kalmasında da bulunmuştur.

İktidar, salgın ve gündelik hayat bu dönemde birbirinden bağımsız alanlar olmamıştır. Pamuk üretimi devlet gelirini, devlet geliri orduyu, ordu merkezileşmeyi, merkezileşme ise köylünün emeği ve hareketi üzerindeki denetimi beslemiştir. Liman ticaretinin büyümesi karantinayı, ordunun genişlemesi tıp okulunu, Nil'in denetimi kanal çalışmalarını ve zorunlu emeği gündeme getirmiştir. Aynı Nil kıyısında devletin büyük projeleriyle kayıkçıların, balıkçıların, tüccarların ve ailelerin günlük hayatı yan yana sürmüştür.

Sonuç olarak Madden'in seyahatnamesi, Mehmed Ali Paşa dönemini yalnız "modern Mısır'ın kuruluşu" şeklindeki ilerlemeci anlatı içinde değerlendirmeye izin vermemiştir. Dönemin yenilikleri gerçek ve etkili olmuştur. Bu yeniliklerin sağladığı güvenlik, ulaşım, üretim ve sağlık imkanları da inkar edilemez. Fakat aynı kurumların işleyişi zorunlu emek, tekel, askerlik, karantina ve gözetim yoluyla toplumun farklı kesimlerine ağır yükler getirmiştir. Madden'in metni, devletin büyük hedefleriyle bu hedeflerin insanların günlük hayatındaki karşılıklarını aynı anlatıda bir araya getirmiştir. Seyahatname bu yönüyle Mehmed Ali Paşa

dönemi Mısır'ının yalnız siyasi ve kurumsal tarihine değil, tarlalarda çalışan fellahların, vebahanede yalnız bırakılan hastaların, Nil üzerinde yolculuk eden kayıkçıların ve Dimyat evlerinde kurulan toplumsal ilişkilerin tarihine de kaynaklık etmiştir.

Kaynakça

Akbulut, U. (2023). 19. yüzyılın ilk yarısında salgın hastalıklar karşısında devlet ve toplum. *Erzurum Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 16*, 22–40. https://doi.org/10.29157/etusbed.1166751

Baykal, N., & Timur Ağıldere, S. (2021). Evliya Çelebi Seyahatnamesi çerçevesinde Mısır'da kahve ve kahvehane kültürü. *Millî Folklor, 17*(130), 145–155.

Clot-Bey, A.-B. (1840a). *Aperçu général sur l'Égypte* (C. 1). Méline, Cans et Compagnie.

Clot-Bey, A.-B. (1840b). *De la peste observée en Égypte: Recherches et considérations sur cette maladie*. Fortin, Masson et Cie.

Çetin, A. (1994). Dimyat. İçinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (C. 9, ss. 309–310). Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

Çetin, F. (2015). Evliya Çelebi ile Nil boyunca seyahat. *Akademik İncelemeler Dergisi, 10*(1), 1–29. https://doi.org/10.17550/aid.33952

Çevik, U. (2022). Kavalalı Mehmed Ali Paşa'nın valiliği döneminde (1805–1848) Mısır'da uyguladığı tekel ekonomisi. *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İnsan Bilimleri Dergisi, 3*(2), 245–265. https://doi.org/10.51533/insanbilimleri.1111018

Ergün, M. (2015). Mehmet Ali Paşa zamanında Mısır'da eğitimin Batılılaşması. *Ahi Evran Üniversitesi Kırşehir Eğitim Fakültesi Dergisi, 16*(3), 277–294.

Erol, H. İ. (2020). 1798–1850 arası Mısır'da matbaa: Tarih alanında neşir ve tercüme faaliyetleri. *Türkiye Ortadoğu Çalışmaları Dergisi, 7*(2), 171–208. https://doi.org/10.26513/tocd.715230

Erol, H. İ. (2024). Palyatif modernleşme: Kavalalı Mehmed Ali dönemi Mısır'da modern ordu ve eğitim. *Osmanlı*

Medeniyeti Araştırmaları Dergisi, 20, 154–173. https://doi.org/10.21021/osmed.1367139

Ertuğrul, A. (2018). *Kavalalı Mehmet Ali Paşa Dönemi'nde Mısır'da edebi ve kültürel hayat (1805–1848)* [Yüksek lisans tezi, İstanbul Üniversitesi].

Fahmy, K. (1997). *All the Pasha's men: Mehmed Ali, his army and the making of modern Egypt*. Cambridge University Press.

Fahmy, K. (1998). Law, medicine and society in nineteenth-century Egypt. *Égypte/Monde arabe, 34*, 17–52. https://doi.org/10.4000/ema.1488

Görgün, H. (2001). Kahire: Son dönem. İçinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (C. 24, ss. 179–182). Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

Güner Özden, S. (2021). Bir İngiliz oryantalistin portresi: Edward William Lane (1801–1876). *Tarih Dergisi, 73*, 149–172. https://doi.org/10.26650/iutd.743219

Güner Özden, S. (2023a). Doktor Antoine Barthélémy Clot ve Osmanlı Mısırı'nda modern hastane ve tıbbiyenin doğuşu üzerine bir inceleme. *Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi, 19*(39), 1471–1498.

Güner Özden, S. (2023b). Mısır'da modern tıbbın doğuşuna dair bir literatür değerlendirmesi. *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi, 40*(2), 675–686. https://doi.org/10.32600/huefd.1293398

Karakaya, E. (2019). Mehmet Ali Paşa zamanı Mısır'da askeri eğitim sisteminin modernleşmesi dinamikleri ve sonuçları (1805–1849). *Avrasya Sosyal ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi, 6*(7), 290–301.

Kuhnke, L. (1990). *Lives at risk: Public health in nineteenth-century Egypt*. University of California Press.

Lane, E. W. (1860). *An account of the manners and customs of the modern Egyptians: Written in Egypt during the years 1833, -34, and -35, partly from notes made during a former visit*

to that country in the years 1825, -26, -27, and -28 (E. S. Poole, Ed.; 5. bs.). John Murray.

Madden, R. R. (1829). *Travels in Turkey, Egypt, Nubia, and Palestine, in 1824, 1825, 1826, and 1827* (C. 1–2). Henry Colburn.

Marsot, A. L. al-S. (1984). *Egypt in the reign of Muhammad Ali*. Cambridge University Press.

Metin, S. (2021). Osmanlı Devleti'nden Lozan'a karantina teşkilatlanması: Yeni bir kapitülasyon muydu? *Dokuz Eylül Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, 23*(2), 905–957. https://doi.org/10.33717/deuhfd.998057

Mikhail, A. (2011). *Nature and empire in Ottoman Egypt: An environmental history*. Cambridge University Press.

Mikhail, A. (2014). Labor and environment in Egypt since 1500. *International Labor and Working-Class History, 85*, 10–32. https://doi.org/10.1017/S0147547913000446

Mikhail, A. (2017). *Under Osman's tree: The Ottoman Empire, Egypt, and environmental history*. University of Chicago Press. https://doi.org/10.7208/chicago/9780226427201.001.0001

Owen, E. R. J. (1969). *Cotton and the Egyptian economy, 1820–1914: A study in trade and development*. Clarendon Press.

Özçelik, F. (2025). Mısır kırsalında zorunluluk ve dönüşüm: Mehmet Ali Paşa döneminde fellah. *Gazi Akademik Bakış, 18*(36), 287–310. https://doi.org/10.19060/gav.1719223

Özkoç, Ö. (2015). Mısır modernleşmesinin tarihsel kökenleri: Mehmet Ali Paşa dönemi üzerine bir inceleme. *Mülkiye Dergisi, 39*(3), 219–249.

Samur, S. (2007). Kavalalı Mehmet Ali Paşa'nın (1770–1849) sosyal politikaları: Mısır ve diğer Osmanlı eyaletlerindeki etkisi. *Bilimname, 13*(2), 131–138.

BÖLÜM 2

XIX. YÜZYIL BAŞINDA SAFRANBOLU'DA AVÂRIZ VERGİSİ VE SALYÂNE TAKSİMATI 1807-1811 (ŞERİYYE SİCİLİNE GÖRE)

Emre KARAKAYA[1]

Giriş

Kurumsal bir devletin olmazsa olmazlarından olan vergi ve bu devletin vergi toplama yetkisi Osmanlı Devleti içinde geçerliydi. Devletler bu vergileri çeşitli isimler altında toplamaktadırlar. Osmanlı Devletinde ise ilk başlarda sadece savaş zamanı toplanan bu vergiler XVI. yüzyıldan itibaren seferlerin uzun sürmesi, asker nüfusunun çoğalması ve farklı cephelerde sürdürülen harpler neticesinde sürekli hale gelmiştir. Bu çalışma, 2114 no'lu Safranbolu şer'iyye sicil defterinin çevirisi yapıldıktan sonra Osmanlı Devleti'nin Anadolu eyaletinin kuzey bölgelerinden olan Safranbolu (Zağferânborlu) gibi zamanın orta büyüklükteki bir sancağında devlet aygıtının ne şekilde görüldüğü sorunu üzerine şekillendi (Karakaya, 2017). Çalışma, 1807-1811 yılları arasında Safranbolu kazasından istenen avârız ve salyâne vergilerinin kaza içinde nasıl

[1] Dr. Öğr. Üyesi. İzmir Bakırçay Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Tarih Bölümü,emre.karakaya@bakircay.edu.tr, Orcid:0000-0003-4831-8205

hesap edildiği, mahalle ve köylere hangi usulle paylaştırıldığı ve bu paylaştırmanın kazanın yerel maliyesi içinde nasıl bir yer tuttuğu üzerine durmaktadır. Aynı yıllarda devam eden 1806-1812 Osmanlı-Rus savaşı için Safranbolu'dan istenen asker, zahire ve imdâd-ı seferiyye gibi savaş masrafları daha önceki çalışmalarımızda ele alındığı için (Karakaya, 2020; Karakaya, 2024) burada yalnızca tevzi defterlerinde yer aldıkları kadarıyla anılmıştır. Osmanlı Devleti kurulduğu ilk dönemlerden itibaren coğrafi olarak genişleme sürecinde savaş üzerinden tanımlanan siyasi bir oluşumdu. XIV. yüzyıldan itibaren Balkanlar, Anadolu, Ortadoğu ve Kuzey Afrika gibi oldukça geniş bir alana yayılmış ve bu yayılma sürecinde savaş giderlerini karşılamak için Avârız, Nüzûl, Sürsât gibi vergiler koymuştur. Bu vergiler temel olarak şer'i ve örfi olmak üzere iki ana başlık altında toplanmıştı. Şer'i vergiler zekat, öşür, haraç, resm-i çift gibi İslam hukukuna dayanan yükümlülüklerdir. Örfi vergiler ise daha çok devletin olağan ve savaş gibi olağanüstü ihtiyaçlarını karşılamak üzere padişah iradesi ve kanunnamelerle belirlenen vergilerdi (Çadırcı, 1997, s. 105). Osmanlı devletinin ilk dönemlerinden itibaren vergi kurumu daha önceki Türk-İslam devletlerinden iktibas etmiş olduğu vergi kurumlarını ve politikaları olduğu gibi almış veya zamanın ve coğrafyanın şartlarına göre değiştirerek uygulamıştır. Bunların yanında değişen şartlar ve savaşlardan dolayı ordunun ihtiyacı için bir takım savaşa yönelik vergi uygulamaları oluşturmuştur. Bu vergi uygulamalarının temel dayanağı şeri veya örfi kanunlara dayanmaktadır. Tanzimat öncesi Osmanlı devletinde vergilerin konulması büyük ölçüde bu örfi ve şer'i kanunlara dayanıyordu.

Osmanlı Devlet'inin klasik dönemde savaş zamanı giderlerin karşılanması için "tekâlif-i örfiye" kapsamında olağan üstü vergiler toplanmaya başlamıştır. XVI. yüzyılın sonlarından itibaren savaşların uzaması ve mali buhranın derinleşmesiyle birlikte avârız vergisi, geçici olmaktan çıkıp sürekli hale gelmiş ve devletin en

önemli gelir kalemlerinden birini oluşturmuştur. (Sahillioğlu, 1991, s. 108-109). Böylelikle verginin tahsil usulünde değişikliklere yol açmış ayni yükümlülükler büyük ölçüde nakit olarak tahsil edilmeye başlamıştır.

Avârız vergisi genellikle hane sayısına göre belirlenmekteydi. Ancak gerçek hane sayısı yerine birkaç hanenin birleşmesiyle oluşan "avarızhane" birimi esas alınmıştır. Böylece devlet vergi yükünü bölgelere göre yeniden düzenleyebilmiştir. Özellikle XVII. yüzyılda savaşların uzaması nedeniyle avârız vergilerinin miktarında ciddi artışlar meydana gelmiştir (Sahillioğlu, 1991, s. 108). Avarız vergisinin geçmişi oldukça eskiye dayanmakta olup uygulamanın kökenleri Fatih Sultan Mehmed dönemine kadar uzanmaktadır (Pakalın, 1993, s. 112). Özellikle savaş ve sefer dönemlerinde bu vergilerin toplanmasına divan tarafından karar verilirdi. Kararın ardından merkezden "mübaşir" ya da halk arasındaki ifadeyle "avarızcı" olarak bilinen görevliler taşraya gönderilerek verginin tahsili sağlanırdı. Avârız vergisinin yükümlülüğü genellikle mülk sahibi olan reaya üzerinden belirlenmekteydi. Bununla birlikte avârız yalnızca savaş masraflarını karşılamak amacıyla alınan bir vergi değildi. Devlet tarafından çeşitli görevlerle taşraya gönderilen görevlilerin yol, konaklama ve diğer giderleri de çoğu zaman bölge halkı tarafından karşılanmak zorunda kalıyordu (Barkan, 1979, s. 17). Bu tür harcamaların halka ne şekilde dağıtılacağı ise genellikle kadının başkanlığında toplanan yerel bir kurul tarafından belirlenirdi. Özellikle uzun süren sefer dönemlerinden hem askeri harcamaların artması hem de devlet görevlilerin sayısının çoğalması nedeniyle halk üzerindeki mali yük daha da ağırlaşmaktaydı (Barkan, 1979, s. 14; Tabakoğlu, 2003, s. 188).

XVIII. yüzyıldan itibaren Osmanlı-Rus Savaşları artmış ve Osmanlı'nın daha çok savaş yaptığı coğrafya olan Balkan hakimiyeti için çatışma içine girdiği devlet Rusya olmuştu. Osmanlı-Rus

savaşlarının yoğun yaşandığı Balkanların sefer güzergahlarından birinde bulunan Safranbolu, Balkanlara giden Anadolu'daki paşaların uğradığı ve ihtiyaçlarını karşıladığı merkezlerden biridir. Böylelikle savaş zamanlarında hem Safranbolu'ya uğrayan ordu mensuplarının ihtiyaçlarını karşılamak hem de Osmanlı-Rus savaşı için lazım gelen erzak, saman vs. gibi ordu ihtiyaçları için Safranbolu'dan vergi toplanmıştır.

Savaş zamanlarında artan bu taleplerin yanında kazanın kendi içinde karşılaması gereken masraflar da vardı. Kazaya gelip giden devlet görevlilerinin konak ve menzil masrafları, şehir kethüdası ve çarşı bekçisi gibi görevlilerin ücretleri, mahkeme ve defter harçları, tahsildarların hakları ve voyvodaya ödenen maktû ve ikramiye bunların başında gelmektedir. Bu masraflar merkezden istenen vergilerle birlikte aynı defterlerde hesap edilmiş ve yılda iki kez, rûz-ı Hızır ve rûz-ı Kasım dönemlerinde, "salyâne" adıyla kaza ahalisine taksim edilmiştir. Bu yüzden salyâne ve tevzi defterleri, bir kazanın yerel maliyesini ve vergi yükünün kimin üzerine ne ölçüde bırakıldığını gösteren en açık kayıtlardır (Açıkel & Sağırlı, 2005; E. S. Yücel, 2023). Çalışmada önce Safranbolu'nun tarihçesi ve Osmanlı vergi düzeni içinde avârız vergileri kısaca anlatılmış, ardından salyâne usulü ve tevzi defterleri üzerinde durulmuştur. Sicile dayanan bölümlerde ise sırasıyla tevzi ve tahsil usulü, 172 avârız hanesinden oluşan vergi matrahı, salyâne kalemleri ve yerel masraflar, kaza içindeki yardımlaşma, borçlanma ve erteleme uygulamaları, mahalleler arasındaki hane pazarlıkları ve vergiden muafiyetler incelenmiştir. Sicil belgelerine yapılan atıflarda defterin varak numaraları esas alınmış, belgelerin okunmasında yazarın yüksek lisans tezindeki transkripsiyondan yararlanılmıştır (Karakaya, 2017).

Safranbolu'nun Tarihçesi

Osmanlı Devleti'nin idari yapılanmasında merkezden taşraya doğru eyalet, sancak (liva), kaza ve nahiye gibi birimler bulunuyordu. Ülkenin eyaletlere bölünmesindeki temel hedef, öncelikle her bir eyaletin ekonomik açıdan kendi kendine yeterli hale gelmesini sağlamaktı. Bunun yanında her eyalet, savunma ihtiyaçları için gerekli olan ve gelir düzeyine oranla belirlenen asker sayısını yetiştirmekle de sorumluydu. Yeni fethedilen şehirler, büyüklükleri ve ekonomik zenginlikleri dikkate alınarak ya bağımsız bir eyalet statüsüne kavuşturulur ya da var olan bir eyalete sancak olarak bağlanırdı. Bir şehrin bağlandığı eyaletle arasında ekonomik farklılıklar bulunması sorun yaratmazdı. Çünkü yeni katılan sancağın veya sancakların, bağlı olduğu eyaletin iktisadi yapısıyla benzerlik taşıması gerekmezdi. Aynı eyalet içinde yer alan farklı sancaklar, ortak bir idare altında olmalarına rağmen kendi özel koşullarına göre düzenlenmiş yasalara sahipti. Örneğin bir sancağın büyük bir kara yolu güzergâhında bulunması, önemli bir durak ya da liman olması, hayvancılıkla uğraşması veya tarımsal faaliyetlerinin türü gibi etkenler, o sancak için hazırlanan kuralları şekillendiriyordu. Bu nedenle vergi kanunlarının hazırlanmasında temel referans birimi eyalet bütünlüğü değil, sancak düzeyiydi. (Altundağ, 1947, s.191-192)

Safranbolu coğrafyası İstanbul yolu üzerinde olan önemli sefer güzergahlarından biridir. Safranbolu, Batı Karadeniz bölgesinde, günümüzde Karabük iline bağlı tarihi bir ilçedir. Osmanlı döneminde "Taraklıborlu" ve "Zağferânborlu" adlarıyla anılan kent, coğrafi konumu nedeniyle tarih boyunca bulunduğu bölgenin askeri, idari ve ticari merkezi olmuştur. Şehrin tarihi M.Ö. 3000'li yıllara kadar uzanmakta olup, sırasıyla Hititler, Paflagonyalılar, Persler, Roma ve Bizans imparatorluklarının egemenliğinde kalmıştır (Kalyoncu, 2010, s. 11; Tunçözgür, 2012, s. 15-16). Türklerin Anadolu'yu yurt edinme sürecinde bölge, 1190'lı yıllardan itibaren Türkmen beyliklerinin, özellikle de

Candaroğulları'nın kontrolüne girmiştir (Turan, 2010, s.244). Bölgede egemenlik kuran ikinci Türk beyliği, Çobanoğlularının tarih sahnesinden silen Candaroğulları Beyliği'dir (Merçil, 2011, s.287). Beyliğin kurucusu Şemseddin Yaman Candar, Sultan Mesud'u Moğolların elinden kurtarmada gösterdiği başarıdan dolayı Kastamonu havalisindeki Eflani ile ödüllendirilmiştir. Onun ölümünden sonra yerine geçen Süleyman Paşa, ani bir baskınla Kastamonu'yu ele geçirmiş ve Çobanoğulları Beyliği'nin başında bulunan Yaylak Arslan'ın oğlu Mahmud Bey'i öldürmüştür (Merçil, 2011, s. 287) 1322 yılından sonra Sinop ve Taraklı Borlu (Safranbolu) da beyliğe katılarak sınırlar genişletilmiştir. Süleyman Paşa, Safranbolu'yu aldıktan sonra buranın idaresini oğlu Ali Bey'e bırakmıştır. 1332'de Safranbolu'yu ziyaret eden ünlü seyyah İbn Battuta, şehrin bir tepe üzerine kurulduğunu, kalenin aşağısında Süleyman Bey Medresesi'nin bulunduğunu ve şehrin yöneticisi olarak kalede Süleyman Paşa'nın oğlu Ali Bey ile görüştüğünü kaydetmiştir (Varlık, 1992, s.551).

Candaroğulları beyleri, Kastamonu ve Paflagonya bölgesinde hüküm sürerken İlhanlılar tarafından tayin edilmekteydi. Bununla birlikte Osmanlılarla birlikte Bizans'a karşı akınlara katılmışlardır. Özellikle Candaroğlu I. Süleyman Paşa, hem siyasi hem de askerî teşkilat bakımından güçlü bir varlık göstererek Bizans sınırlarını aşmış ve birçok kaleyi kuşatmıştır (Togan, 1981, s.328).

Otuz yılı aşkın bir süre bölgeyi yöneten Süleyman Paşa'nın ardından oğlu İbrahim Bey başa geçmiştir. Babasına isyan ederek Kastamonu'yu ele geçiren Gıyaseddin İbrahim Şah hakkında kaynaklarda hemen hiçbir bilgi bulunmamaktadır. Beyliğine dair bilinen tek belge, 1341 tarihinde Sinop'ta kendi adına yaptırdığı caminin kitabesidir (Döğüş, 2014, s.1047). 1345'te İbrahim Bey öldükten sonra Yıldırım Bayezid, Candaroğulları üzerine yürümüş ve yapılan savaşta Süleyman Bey'i öldürerek Kastamonu ile Taraklı Borlu'yu (Safranbolu) ele geçirmiştir. İsfendiyar Bey'in af dileyip

Osmanlı'ya itaatini bildirmesi üzerine, Sinop hâkimi olarak kalmasına izin verilmiştir (1394-1396). Böylece Candaroğulları'nın Kastamonu kolu Osmanlı topraklarına katılmış, Sinop kolu ise bir süre daha varlığını sürdürmüştür (Okumuş, 2021, s.44).

Timur'un Anadolu'ya gelişinde İsfendiyar Bey onu desteklemiş, Ankara Savaşı'nda Yıldırım Bayezid'in yenilmesiyle Timur, Batı Anadolu seferine katılan İsfendiyar'a Kastamonu, Çankırı, Kalecik ve Sinop'u vermiştir. Bu gelişmeyle Candaroğulları Beyliği'nin başına İsfendiyar Bey geçmiştir (Merçil, 2011, s.289-290). Osmanlı'ya karşı ittifaklara giren İsfendiyar, Kastamonu ve Çankırı dolaylarını isteyen oğlu Kasım'ı destekleyince Çelebi Mehmed ile karşı karşıya gelmiştir. Çelebi Mehmed'in Sinop'u kuşatması üzerine zor durumda kalan İsfendiyar, Osmanlı'ya tabi olmayı, Kastamonu kendisinde kalmak kaydıyla diğer bölgeleri Kasım Bey'e bırakmayı ve Ilgaz Dağı'nı sınır kabul etmeyi kabul etmiştir. Böylece beylik, biri yarı müstakil diğeri Osmanlı'ya bağlı iki kola ayrılmıştır (Y. Yücel, 1993, s. 148).

II. Murad tahta çıktığında iç karışıklıklardan faydalanan İsfendiyar Bey, önce oğlu Kasım'ın Çankırı'daki topraklarını işgal etmiş, ardından Taraklı Borlu'ya kadar ilerlemiştir. Şehzade isyanlarını bastıran II. Murad, İsfendiyar'ın üzerine yürümüş ve Taraklı Borlu'da yapılan savaşta onu yaralamıştır. Yapılan anlaşmayla Kastamonu ve Bakır Küresi İsfendiyar'a geri verilmiştir. (Y. Yücel, 1993, s. 147)

1443'te İsfendiyar Bey'in ölmesiyle yerine geçen oğlu İbrahim Bey, kızı Hatice Hatun'u II. Murad'la evlendirmiş, kendisi de Çelebi Mehmed'in kızı Selçuk Hatun'la evlenerek Osmanlı ile akrabalık tesis etmiştir. Aynı yıl ölen İbrahim Bey'in ardından büyük oğlu İsmail Bey başa geçmiş, fakat kardeşi Kızıl Ahmed Bey ile giriştiği iktidar mücadelesini kaybedince devlet ricalinin desteğiyle Kızıl Ahmed Bey olmuştur (1461). Fatih Sultan Mehmed'in Trabzon seferine katılan Kızıl Ahmed Bey, dönüşte Mora sancak beyliğine

atanarak beylik elinden alınmış ve Candaroğulları toprakları 1461'de Osmanlı sınırlarına katılmıştır (Uzunçarşılı, 1995, s.86-87).

Candaroğulları döneminde idarecilerin teşvikiyle Safranbolu ve çevresinde çeşitli eserler inşa edilmiş, Gazi Süleyman Paşa Camii ve medresesi dönemin en önemli yapıları olarak öne çıkmıştır. 1461'de Osmanlı hâkimiyetine giren Safranbolu, önce Anadolu Beylerbeyliğinin Bolu sancağına bağlanmış, 19. yüzyılın ilk yarısının sonlarına doğru ise Kastamonu eyaletinin bir kazası hâline gelmiştir (Gürgözler, 2005, s.36).

XIX. yüzyıldan itibaren "Taraklıborlu" ve "Yörükân-ı Taraklı" gibi isimlerle anılan bölge, bu yüzyıldan sonra "Zağferânborlu" adıyla Bolu Sancağı'na bağlı bir voyvodalık halinde idare edilmiştir (Emecen, 2008, s. 482). 1870 yılındaki idari değişikliklerle kaza statüsü kazanan Safranbolu, Kastamonu Vilayeti 'ne bağlanmıştır. Çalışmamıza konu olan 1807-1811 yıllarında ise Zağferânborlu/Taraklıborlu kazası, Bolu ve Viranşehir sancaklarıyla birlikte voyvodalık sistemi içinde yönetilmekteydi.

Osmanlı Vergi Düzeni ve Avârız Vergileri

Vergi, en yalın haliyle, devletin kamu hizmetlerini yürütebilmesi için halkın para olarak ödemekle veya hizmet biçimindeki yükümlülüklerdir. (Baykara, 2000, s. 165). Osmanlı Devleti'nin en önemli gelir kaynağını da vergiler teşkil etmekteydi. Osmanlı yönetimi, imparatorluğun farklı bölgelerindeki ırk, din, kültür ile iktisadi ve sosyal koşulları dikkate alarak her bölgeye özgü vergi kanunnameleri hazırlama yoluna gitmişti. Ülke genelinde geçerli olan ve sipahilerle reâyâ arasındaki ilişkileri düzenleyen kanunnameler tertip edilmesinin yanı sıra eyalet, sancak, nahiye ve hatta kimi sosyal grupların kendine has özellikleri göz önünde bulundurularak ayrı kanunnameler de düzenlenmişti (Çakar, 2003, s.236).

Osmanlı Devleti'nde vergi düzeni, devletin dayandığı İslami esaslar (şer'i hukuk) ile padişahın iradesi ve geleneklere dayanan kuralların (örfi hukuk) birleşimiyle şekillenmiştir. İmparatorluğun temel ekonomik yapısı tarım ve hayvancılığa dayandığı için, vergi sisteminin merkezinde de toprağı işleyen ve hayvancılık yapan köylü kesimi (reaya) bulunmaktaydı. Miri arazi rejimi gereği toprağın asıl sahibi devlet kabul ediliyor, reaya ise bu toprakları işleyip devlete veya onun temsilcilerine vergi ödeyen bir kiracı konumunda bulunuyordu (Akdağ, 1979, s.510-514).

Osmanlı mali sistemi, vergilerin toplandığı ve harcandığı yerler bakımından üç ana hazine yapısına ayrılmıştır. Bunlardan biri olan "Hazine-i Amire" merkezdeki ordunun (Kapıkulu) maaşları, saray masrafları ve donanım giderlerini karşılayan merkezi devlet hazinesiydi. İkincisi ise tımarlardan oluşan vergi yapılarıydı. Tımarlardan toplanan vergi gelirlerinin çok büyük bir kısmı merkeze nakit olarak taşınmazdı; bunun yerine yereldeki asker ve memurlara (sipahilere) "dirlik" olarak tahsis edilirdi. Üçüncüsü ise Ceb-i Hümayundur. Padişahın kişisel harcamaları için ayrılan ve padişahın mutlak kontrolünde olan özel hazinedir (Ortaylı, 2010, s.136).

Osmanlı Devlet'inde vergi türleri ise genel olarak şer'i vergiler (Tekalif-i Şer'iyye) ve örfi vergiler (Tekalif-i Örfiyye) olmak üzere iki ana kategoriye ayrılmaktaydı. Şer'i vergiler (Tekalif-i Şer'iyye) İslam hukuku esaslarına dayanan bu vergiler, devletin en temel ve en eski gelir kaynaklarıydı. Uygulamada şer'i vergilerin ana kalemlerinden biri öşür (Aşar) vergisidir. Müslüman çiftçilerden elde ettikleri tarımsal ürün (hububat, meyve vb.) üzerinden alınan onda birlik vergidir. Bölgenin ve toprağın verimliliğine göre bu oran 1/10 ile 1/2 arasında değişebilmekteydi. Çoğunlukla ayni (ürün olarak) tahsil edilir ve köylü tarafından sipahinin ambarına kadar taşınırdı (Kütükoğlu,1999, s.54). Diğer vergi türü ise gayrimüslimlerden alınan haraç vergisidir. Gayrimüslim tebaadan mülkiyetlerindeki topraklar üzerinden alınan vergidir. Kendi içinde

ikiye ayrılırdı: Arazi büyüklüğüne göre sabit (maktu) olarak alınan Harâc-ı Muvazzaf ve elde edilen ürün üzerinden tıpkı öşür gibi oransal olarak alınan Harac-ı Mukasemdir. Cizye ise Gayrimüslim erkeklerden, askerlik hizmetinden muaf tutulmaları ve himaye edilmeleri karşılığında alınan baş vergisidir. A'la (zengin), evsat (orta halli) ve ednâ (fakir) olmak üzere mükelleflerin mali gücüne göre üç farklı derecede alınırdı. Kadınlar, çocuklar, yaşlılar, hastalar ve din adamları bu vergiden muaftı. Resm-i çift ise müslüman reayadan, tasarruf ettikleri bir çift öküzle işlenebilen tarım arazisi karşılığında alınırdı. Gayrimüslim reayadan ise çift resminin karşılığı olarak, topraklı veya topraksız olmalarına bakılmaksızın Resm-i İspenç (veya ispence) tahsil edilirdi. Hayvan vergilerinden ise en yaygın olanı, koyun ve keçi sürülerinden alınan Ağnam Resmi (Adet-i Ağnam) idi. Başlangıçta zekatın bir türü olarak ayni şekilde tahsil edilse de zamanla nakdi olarak da alınmaya başlanmıştır. Şehirlerdeki esnaf ve pazar yerlerinden, damga, ölçü, tartı ve dükkan açma işlemleri karşılığında İhtisab Rüsumu alınırdı. Sınır ve limanlardan geçen ticari mallardan gümrük resmi (Amediye, Reftiye vb.), maden işletmelerinden ise genel olarak beşte bir oranında Maden Resmi alınırdı (Ercan, 1991, s.380-390).

Şer'i vergilerin yetersiz kaldığı durumlarda, padişahın iradesiyle ve geleneklere dayanılarak, özellikle olağanüstü harp giderlerini ve yerel masrafları karşılamak için salınan vergilerdir. Savaşların uzaması ve devletin nakit ihtiyacının artmasıyla bu vergiler zamanla kalıcı hale gelmiştir.

Bu vergilerin en yaygın olanı ve genel olarak halktan toplanması için şeriyye sicillerinde fermanlar ile ilan edilen vergilerin genel ismi “Avarız” (Avarız-ı Divaniye) vergileridir. Önceleri sadece savaş, sel, yangın veya deprem gibi olağanüstü durumlarda halktan talep edilen ayni, nakdi veya bedeni bir vergi iken, XVII. yüzyıldan itibaren sürekli hale gelmiştir. Bu vergi tek tek şahıslardan değil, bölgenin nüfusuna göre 3 ile 15 veya daha fazla

gerçek hanenin birleştirilmesiyle oluşturulan itibari bir birim olan "Avarız Hanesi" üzerinden alınırdı. Fakir halkın bu vergiyi ödemekte zorlanması üzerine, zenginler tarafından avarız vergilerinin ödenmesini sağlamak amacıyla "Avarız Vakıfları" kurulmuştur (Kütükoğlu, 1999, s.539; Ünal, 2010, s.172).

Avarız vergisi, XVI. yüzyılın başlarında yalnızca savaş gibi olağanüstü hallerde ortaya çıkan masrafları karşılamak üzere toplanan bir vergi türüdür. XVI. yüzyılın sonlarına gelindiğinde değişen koşullarla birlikte çok daha geniş bir harcama alanına kaynaklık etmeye başladı. Niteliği giderek çeşitlenen ve kapsamı genişleyen bu vergiler, pek çok farklı ihtiyacın giderilmesinde kullanılır hale gelmiştir. Bu kullanım alanlarının başlıcaları şunlardır: ordunun geçiş güzergâhı üzerinde kurulan menzil noktalarına belirli cins ve miktarda zahire götürüp satmak; buğday, arpa, saman gibi ordunun temel gıda ve yem ihtiyaçlarını tedarik edip taşımak; işçi, araba ve yük hayvanı bulmanın yanı sıra kürekçi, azap ve kavas adı verilen yardımcı askerî sınıfları temin ederek hisar inşasında çalıştırmak ve nihayet doğrudan avarız akçesi veya bedeli adı altında toplanan paralarla seferin genel idare giderlerine ortak olmak (Barkan, 1979, s. 14; Karamürsel, 1989, s. 182-183).

Osmanlı Devleti, avârız-ı divaniyye ve tekâlif-i örfiye adı verilen vergileri "avârız hane" denilen birimler aracılığıyla toplardı. Bu sistemde, önce yetişkin erkek nüfus tek tek sayım ve kayda geçirilir, ardından bu verilere dayanarak avârız vergisine temel oluşturacak avârız haneleri belirlenirdi (Çakar, 2006, s. 3). Osmanlı kanunnamelerinde sıklıkla geçen bu hane kavramı, bir ailenin yaşadığı sıradan ev halkı anlamında değildi. Bunun yerine, evli ya da bekâr yetişkin erkeklerden oluşan, bölgeye göre farklı sayıda insanı kapsayan ve belirli bir oran çerçevesinde düzenlenmiş bir mali birimi ifade etmekteydi. Bir avârız hanenin içinde gerçekte kaç ev yani hane bulunduğu konusunda ise kesin bir bilgiye sahip değiliz. Bu sayı, yörenin ekonomik durumu, ahalinin şehirli, köylü ya da

göçebe olması gibi ölçütlere bağlı olarak şekillenmekteydi (Göyünç, 1979, s. 331-332). Yine de yapılan araştırmalarda, bu sayının ne olabileceğine dair farklı rakamlar öne sürülmüştür. Safranbolu örneğinde bu farkı görmek mümkündür. Yaklaşık otuz yıl sonrasına ait nüfus defterinde yalnızca kasabanın 16 mahallesi ile bunlara bağlı 11 köyde 2.063 hane kaydedilmiş iken (Koç, 2015, s. 12), aşağıda görüleceği üzere çalışmamıza konu olan yıllarda kazanın bütün mahalle ve köylerinin avârız matrahı 172 hane olarak hesap edilmiştir.

Avarız vergisinden ayrı ama beraber toplanan ve şeriyye sicil defterlerinde çoğunlukla avârız vergileri ile beraber zikredilen diğer bir sefer zamanı vergi uygulaması olan vergi ise nüzûl vergisidir. Ordunun sefer sırasındaki yiyecek (un, arpa vb.) ihtiyacını karşılamak üzere ayni olarak toplanan bir vergidir. İlk olarak II. Bayezid devrinin sonlarında uygulandığı görülse de, sistematik olarak Yavuz Sultan Selim'in Çaldıran ve Mısır seferleri ile Kanuni Sultan Süleyman devrinde geniş çaplı olarak uygulanmaya başlanmıştır. Başlangıçta ayni olarak alınan nüzul, daha sonraları ordunun menzillere ulaşımının zorluğu gibi sebeplerle nakit paraya (bedel-i nüzul) çevrilmiştir (Kazıcı, 2003, s.203).

Avarız vergisinin yanında ancak tam bir vergi niteliği taşımayan ama tekâlif-i örfiyye iktizasınca belirlenmiş bir bedel karşılığında un, ekmek, koyun, arpa, bal, odun, saman gibi belirli bir erzakın belirli bir yere getirilip orduya satılması söz konusudur. Ordunun geçiş güzergahındaki halkın, belirlenen menzillere erzak getirip orduya parası karşılığında satma zorunluluğuna "Sürsat" denirdi. Devletin piyasa fiyatları üzerinden veya kendi belirlediği sabit fiyatlarla halktan zorunlu erzak satın almasına ise "İştira Zahiresi" adı verilirdi (Tabakoğlu, 1985, s.158).

Bu vergilerin dışında adında da anlaşılacağı üzere sefer zamanları istenilen vergi ise "İmdâd-ı Seferiyye" adlı vergisidir. Savaş zamanlarında hazinenin açıklarını kapatmak ve orduyu

donatmak için toplanan “İmdadiye-i Seferiye” ile barış zamanlarında olası savaş harcamaları veya personel maaşları için toplanan “İmdadiye-i Hazariye” vergileridir (Kazıcı, 2003, s. 189-199). İmdadiye-i seferiye, savaş masraflarını karşılamak amacıyla halktan alınan bir vergi türüydü. Birbiri ardına gelen seferlerin devlet hazinesi üzerinde oluşturduğu ağır mali yükü hafifletmek üzere uygulamaya konulmuştu. Savaş dönemlerinde boşalan beytü'l-malin ihtiyaç duyduğu nakdi sağlamak ve askerin teçhizatını tamamlamak için toplanan bu vergi, kimi zaman doğrudan hazineye aktarılır, kimi zaman ise orduyu sefere götürmekle görevli serdarlara teslim edilirdi. Verginin miktarı, dönemin şartlarına ve ortaya çıkan ihtiyaçlara göre çıkarılan fermanlarla artırılır veya azaltılır, tahsilat ise tevzi defterlerine kaydedilerek yapılırdı. Bu vergi yalnızca esnaf ve tüccar gibi sivil halk kesimlerinden toplanmakla kalmaz, duruma göre devlet görevlileri de bu yükümlülüğe dâhil edilirdi. Her memur, kendi mali gücü ölçüsünde imdadiye adı altında hazineye bir tür katkıda bulunmak zorundaydı (Kazıcı, 2003, s. 198).

Bunların dışında sefer zamanı ordunun işlerinin görülmesi için kişilerin bedeni olarak yaptıkları işlerde Osmanlı halkının bedeni şeklinde ödedikleri vergilerdir. Kürekçi bedeli (donanma için), köprücü, suyolcu, derbentçi (geçit ve yolların güvenliği için) ve beldaran gibi görevlendirmeler de örfi mükellefiyetler arasındaydı.

Osmanlı Devleti, vergi toplama işinde dönemin mali ve askeri şartlarına göre çeşitli usuller kullanmıştır. Klasik dönemde vergilerin (öşür, resm-i çift vb.) en büyük kısmı doğrudan devlet hazinesine gitmezdi. "Dirlik" adı verilen arazilerin vergi gelirleri, bir devlet memuru veya asker olan sipahi'ye bırakılırdı. Sipahi bu vergi karşılığında hem bölgenin güvenliğini sağlar hem de "cebelü" adı verilen atlı askerler yetiştirirdi. Bu sistem sayesinde devlet, verginin paraya çevrilmesi ve merkeze nakledilmesi masraflarından kurtulurdu.

Osmanlı vergi düzeni kuruluşundan klasik dönemin sonuna kadar tımar sistemi etrafında, tarımsal üretimi ve köylüyü (reayayı) koruyan ayni bir yapı sergilemiştir. Ancak zamanla savaşların uzaması, askeri yapının değişmesi ve artan nakit ihtiyacı, sistemi iltizam usulüne ve avarız, nüzul, imdadiye gibi olağanüstü örfi vergilerin sürekli ve nakit olarak toplandığı yeni bir yapıya dönüştürmüştür.

Salyâne Usulü ve Tevzi Defterleri

XVIII. yüzyılda avârız ve nüzûl gibi divânî vergilerin yanında, taşrada ortaya çıkan masrafların da kaza ahalisine paylaştırılması usulü yaygınlaşmıştır. Vali, sancakbeyi ve mütesellimlerin masrafları, kazadan gelip geçen devlet görevlilerinin konak ve menzil giderleri, mübaşir ve ulak masrafları, kaza görevlilerinin ücretleri gibi harcamalar bir süre ahali tarafından karşılanır, belirli aralıklarla toplanarak defterlere geçirilir ve kadı ile kaza ileri gelenlerinin huzurunda hesap edilerek halka taksim edilirdi. Bu masrafların paylaştırıldığı defterlere tevzi defteri, bu paylaştırma sonucunda yılda bir veya iki kez toplanan vergiye ise salyâne denilmiştir (Özkaya, 1977; Cezar, 1986; E. S. Yücel, 2023, s. 59).

Tevzi işlemi genellikle rûz-ı Hızır ve rûz-ı Kasım dönemlerinde yapılmaktaydı. Önce sancak düzeyinde biriken masraflar sancak merkezinin mahkemesinde hesap edilir ve sancağa bağlı kazalara pay edilirdi. Kazalara ulaşan paylar ise kadı, âyân, vücûh-ı belde ve ahalinin temsilcilerinden oluşan bir meclis tarafından mahalle ve köylere, oradan da hanelere dağıtılırdı. Tokat ve Sivas sicilleri üzerine yapılan çalışmalar da salyâne defterlerinin kadı, ehl-i hal ve'l-akd ve fukara vekillerinin katılımıyla hazırlandığını ve ahalinin kendi masraflarının bu defterler aracılığıyla hesap edildiğini göstermektedir (Açıkel & Sağırlı, 2005; E. S. Yücel, 2023, s. 64).

Tevzi defterlerinin artan yükü ve defterlere yazılan kayıtsız masraflar nedeniyle merkezî hükümet XVIII. yüzyılın sonlarından itibaren bu harcamaları denetlemeye çalışmış, taşra masraflarını kontrol etmek için çeşitli mali aktörler görevlendirmiştir (Küçükoğlu, 2019). Tevzi defterleri usulü Tanzimat ile birlikte terk edilmiş ve yerini vergi-i mahsûsa uygulamasına bırakmıştır (Akkuş, 2017). Bu nedenle XIX. yüzyılın ilk yıllarına ait salyâne kayıtları, bu usulün son döneminde bir kazanın masraflarını nasıl hesap edip paylaştırdığını göstermesi bakımından önemlidir.

Şeriyye Sicil Defterine Göre Safranbolu'da Avârız ve Salyâne Taksimatı

2114 numaralı Safranbolu Şer'iyye Sicili'nde yer alan belge türlerine göre, 1807-1811 yılları arasında bölgeden çeşitli isimler altında vergiler talep edilmiştir. Bu vergiler mal-i nuzûl ve avârız vergisi, imdâd-ı seferiyye vergisi, asker ve kalyoncu bedeli, tayinat ve ayni yükümlülükler gibi alınan vergilerdir. Bunlardan asker, zahire ve imdâd-ı seferiyye gibi doğrudan savaşa yönelik talepler 1806-1812 Osmanlı-Rus savaşı ile ilgili olup daha önce ele alınmıştır (Karakaya, 2020, s. 108-109; Karakaya, 2024). Bu bölümde ise söz konusu taleplerin ve kazanın kendi masraflarının kaza ahalisine hangi usulle paylaştırıldığı üzerinde durulacaktır. Avârız ve diğer vergilerin tahsili, merkezden gönderilen fermanlar ve yerel idarecilerin buyrulduları çerçevesinde gerçekleşmekteydi. Sicildeki belgeler, bu sürecin nasıl işlediğini net bir şekilde ortaya koymaktadır.

Tevzi ve Tahsil Usulü

Öncelikle, merkezden veya voyvodalık tarafından gönderilen emirler, kadıya hitaben yazılmakta ve sicile kaydedilmektedir. Sicilde vergilerin paylaştırılmasının üç kademede yürüdüğü görülmektedir. Birinci kademede sancak masrafları sancak merkezinde hesap edilmektedir. 15 Rebiülevvel 1222 (23 Mayıs

1807) tarihli voyvoda buyruldusunda, rûz-ı Kasım tevziinden beri kazadan gelip geçen devlet görevlilerinin, mübaşirlerin ve paşaların masrafları ile Anadolu valisinin imdâd-ı seferiye taksitinin "cümle ma'rifetiyle Virânşehir mahkemesinden tevz'î ve taksim" olunduğu ve pusulalar tertip edildiği belirtilmiş; kazanın hissesine düşen meblağın "beyne'l-ahâli tevzî'i ve taksim ve yerlü yerinden cem-i tahsîl" edilmesi istenmiştir (S.Ş.S. no.2114, vr.5b). Buna göre sancak düzeyinde yapılan hesabın sonucu, Viranşehir mahkemesinin mühürlü pusulası (pusula-i şer'iyye) ile kazaya bildirilmekteydi. Sicile kaydedilen bu pusulaya göre söz konusu masraflar "cümle ittifâk ve ittihadları ile ve ma'rifet-i şer'iyle" sancağın kazalarına taksim edilmiş ve Zağferânborlu kazasının hissesine 17.017 kuruş isabet etmiştir (S.Ş.S. no.2114, vr.5b). Sancak içindeki kazalar arasındaki paylaşım da belirli oranlara göre yapılmaktaydı. Nitekim 25 Muharrem 1223 tarihli bir buyruldunun ekinde 1.000 kuruşluk bir masrafın Zağferânborlu 17, Eflani 6, Kızılbel 4 ve Yörük 3 hisse olmak üzere otuz hisse üzerinden dağıtıldığı görülmektedir (S.Ş.S. no.2114, vr.19a).

İkinci kademe kaza düzeyindeki hesaptır. Kazaya gelen pusula ile kazanın kendi masrafları bir araya getirilerek "cümle ma'rifeti ve ma'rifet-i şer'le" yani kadının başkanlığında, kaza ileri gelenlerinin (vücûh-ı belde, şehir kethüdası) katılımıyla bir meclis toplanarak vergilerin tevzi defteri hazırlanmaktadır. Bu defterde, toplam masraf miktarı, kazadaki mevcut "hane" sayısına bölünerek her haneye düşen pay belirlenmektedir. Örneğin, Safranbolu Şer'iyye Sicil defterinde 23 Rebiülevvel 1222 (31 Mayıs 1807) tarihli hesap defterinde süreç şöyle anlatılmaktadır:

> ...cümle ma'rifeti ve ma'rifet-i şer'-i âli hesap ve kitap olunup el-yevm ve bi'l-itibâr kazâ-i Borlu'nun mevcûd ve muteber olan yüz yetmiş iki hanesine tevzî ve taksim olundukda beher haneye yüz altmış buçuk kuruş birer yağ isabet eylediği bâde't-tahkik ve't-tashîh işbu sicil-i

mahfûza bâde'l-kayd sûret-i defter-i mumzî tahsîldar İzzetlü İsmail Ağa Subaşı vekili yedine li-ecli't-tahsîl i'ta olunur. (S.Ş.S. no.2114, vr.6a)

Bu ifadeden, verginin tevzi ve tahsil sürecinin şu aşamalardan oluştuğu anlaşılmaktadır: toplam masrafın cümle marifetiyle hesap edilmesi, mevcut hane sayısına bölünerek hane başına düşen payın tespiti, hazırlanan defterin sicile kaydedilmesi, defterin bir suretinin tahsildara verilmesi ve tahsildar marifetiyle verginin yerlü yerinden tahsil edilmesi. Tahsildar olarak genellikle subaşı veya subaşı vekili görevlendirilmekteydi. Tahsildara, bu hizmeti karşılığında "tahsildariye" adı altında ücret ödenmekte ve bu ücret de tevzi edilen masraflar arasına yazılmaktaydı. Nitekim 1807 defterinde tahsildariye 600 kuruş, 13 Şevval 1223 tarihli defterde ise 1.000 kuruş olarak kaydedilmiştir (S.Ş.S. no.2114, vr.6a, 29b).

Tevzi meclisinin kimlerden oluştuğu defterlerin kapanış ifadelerinde de görülmektedir. 13 Şevval 1223 (2 Aralık 1808) tarihli defterde masrafların "cümle ma'rifeti ve sa'âdetlu subâşı ağa ma'rifeti ve tahsîldâr ta'yîn buyurulan seâdetlu delil başı ağa ma'rifeti" ile hesap edilip "kazâ-i mezbûr mahâllât ve kurrâlarına tevzî' ve taksîm" olunduğu yazılmıştır (S.Ş.S. no.2114, vr.29b). 23 Muharrem 1224 tarihli başka bir defter ise kadının imzasından önce "hurrire hâzihi'l-defter bi-marifeti ve ma'rifet-i vücûh ve'l-ahâli" ibaresiyle kapanmaktadır (S.Ş.S. no.2114, vr.43a). Bu ifadeler, tevzi defterinin kadının tek başına hazırladığı bir belge olmadığını, kaza ileri gelenleri ve ahalinin temsilcilerinin huzurunda ve onların onayıyla tanzim edildiğini göstermektedir. Üçüncü kademede ise kaza meclisinin belirlediği pay mahalle ve köylere, onların avârız hanesi oranında dağıtılmaktaydı. Mahalle ve köy içinde bu payın gerçek haneler arasında nasıl bölüştürüldüğü sicile yansımamakla birlikte, aşağıda görüleceği gibi mahallelerin kendi hane paylarını tartışmaya açtıkları görülmektedir.

Merkez de bu yerel hesabı denetim altında tutmaya çalışmıştır. 1223 yılında Bolu ve Viranşehir voyvodalığının 144.000 kuruş bedel-i iltizam ile Hacı Ahmedzâde es-Seyyid İbrahim Ağa'ya verilmesine dair fermanda, "öteden beri cümle-i ma'rifeti ile senede iki defa tertib olunan" tevzi defterlerine sahih vilayet masraflarından fazla bir şey eklenmemesi, defterin önce Darphane-i Âmire'ye gönderilmesi ve Darphane tarafından "ru'yet ve tenkîh olunmadıkça hôd be-hôd fukaraya bir kuruş tevz'î ve tahsîl olunmaması" emredilmiştir (S.Ş.S. no.2114, vr.17a-b). Bu hüküm, salyânenin yılda iki kez yapılan olağan bir işlem olarak kabul edildiğini ve merkezin taşra masraflarını Darphane aracılığıyla kontrol etmeye çalıştığını göstermektedir (Küçükoğlu, 2019).

Sicilin en önemli kayıtlarından biri, 23 Rebiülevvel 1222 (31 Mayıs 1807) tarihli hesap defteridir (S.Ş.S. no.2114, vr.6a). Bu deftere göre, Taraklıborlu kazası ahalisinden "bâ-fermân-ı âli ve sûret-i defter" gereğince tahsili gereken mâl-ı nüzûl ve avârız vergisi, maaş ve harçlarla birlikte 5.128 kuruş olarak hesaplanmıştır. Bu ana kaleme, Viranşehir mahkemesinden gelen pusula ile Anadolu valilerine ait imdâd-ı seferiyyenin ilk yarısı ve rûz-ı Kasım'dan beri biriken sancak masraflarından kazanın hissesine düşen 17.017 kuruş ile kazanın kendi masrafları da eklenmiş ve toplam meblağ 27.650 kuruşa ulaşmıştır. Kazanın kendi masrafları arasında menzil bargirlerinin ücretleri, şehir kethüdasına 35 ve çarşı bekçisine 20 kuruş ücret, kazadan gelip geçenler (murûr ve ubûr) için yapılan harcamalar, tahsildara 600, hüddâma 50, kâtibe 50 kuruş ve mahzarâne olarak 10 kuruş gibi kalemler yer almaktadır. Ayrıca Keşâne, Bostanbükü ve Sakaralan köylerine on beşer kuruş imdâdiye yazılmıştır. Bu yekûn, kazanın o an mevcut ve muteber olan 172 hanesine taksim edildiğinde, her bir haneye 160,5 kuruş isabet etmiştir (S.Ş.S. no.2114, vr.6a).

Tablo 1: 1222 (1807) Yılında Taraklıborlu Kazası Mahalle ve Köylerinin Avârız Hane Sayıları

Mahalle / Köy	**Hane**	**Bağ / Rub**	**Mahalle / Köy**	**Hane**	**Bağ / Rub**
Mahâlle-i Bâbâsultan	4		Mahâlle-i Çavuş	3	
Mahâlle-i Cami-i Kebir me'a Zımmiyân	6		Mahâlle-i Hüseyin Kethüda	1,5	
Mahâlle-i Zimmiyân-ı Dane	1,5		Mahâlle-i Çeşme	1	
Mahâlle-i Hacıbeyli	2		Mahâlle-i Teke	2	
Mahalle-i Karaali	4		Mahâllle-i Kavak	1	
Mahâlle-i Hacı Kara Reşid	1		Mahâlle-i Hacı Halil	1,5	1
Mahâlle-i Kal'a	2,5		Mahâlle-i Zımmıyân-ı Borlu	3,5	
Mahelle-i Müslüman Kıran	2		Mahâlle-i Müslüman Bostanbükü	2	
Karye-i Bâğlarbâşı	1	1	Karye-i Tokatlı	1	
Karye-i Gayza	1,5		Karye-i Dana-i ulvî	2	
Karye-i Dâna-i Süfli	3		Karye-i Kuru sandıklı	1	
Karye-i Ağaçkilise	4,5		Karye-i Kozcuğaz	2	
Karye-i Kirpe	2		Karye-i Çiftlik-i ulvi	2	
Karye-i Çiftlik-i Süfli	3		Karye-i Kıran	1	
Karye-i Zımmıyân Yazı	1,5		Karye-i Müslüman Yazı	9,5	
Karye-i Konarı	5,5		Karye-i Yağcı	2	1
Karye-i Oğulviran	1		Karye-i Surkuncuk	1	
Karye-i Çomakviran	1		Karye-i Salmuk	1	
Karye-i Değirmencik	1		Karye-i Sırçalı	1,5	
Karye-i Elviran	3		Karye-i İyidviran	2	1
Karye-i Sulakalan	1		Karye-i Karabikar	1,5	1
Karye-i Akviran	2,5		Karye-i Kadıbükü	4	
Karye-i Çıraklar	2	1	Karye-i Altınviran	1	1
Karye-i Ilbârıt	2	1	Karye-i Çerçen	3	
Karye-i Korkefe	3		Karye-i Bürnük	5	

Mahalle / Köy	Hane	Bağ / Rub	Mahalle / Köy	Hane	Bağ / Rub
Karye-i Kızılcaviran-ı ulvi	3	1	Karye-i Kızılcaviran-ı süfla	2	1
Karye-i Karıt	5		Karye-i Bostanbükü	2,5	
Karye-i Melisa	3		Karye-i Kapullu	2,5	
Karye-i Bâşköy	2,5		Karye-i Kozcuğaz	3	
Karye-i Bulak	1,5		Beher haneye (kuruş)	160,5	

Kaynak: S.Ş.S. no.2114, vr.6a-6b. Tablonun son satırındaki 160,5 rakamı, defterde hane başına isabet eden kuruş miktarıdır.

Safranbolu Şer'iyye Sicili'nde yer alan bu kayıt, H. 1222 (M. 1807) yılında Taraklıborlu kazasının mahalle ve köylerine ait avârız hane sayılarını göstermektedir. Tablodaki "hane" sütunu, her yerleşim biriminin toplam vergi matrahı içindeki payını ifade etmekte olup, gerçek konut sayısından ziyade vergilendirme birimini temsil etmektedir. Defterin metninde kazanın toplam avârız hanesi 172 olarak yazılmış, listenin sonuna ise hane başına düşen 160,5 kuruşluk pay kaydedilmiştir. Listede yer alan birimlerin toplamı ise 142,5 hane ile birkaç bağ ve rub'dan ibarettir. Aradaki fark, Zımmıyân-ı Kıran gibi bazı gayrimüslim mahallelerinin bu listede yer almamasından kaynaklanmış olmalıdır. Nitekim sonraki tevzi defterlerinde Zımmıyân-ı Kıran mahallesi 12,5 hane ile ayrı bir birim olarak görülmektedir (S.Ş.S. no.2114, vr.26a, 29b). En yüksek vergi payına sahip yerleşimler arasında, Müslüman Yazı (9,5 hane), Cami-i Kebir Mahallesi (6 hane), Konarı (5,5 hane), Karıt (5 hane) ve Bürnük (5 hane) öne çıkmaktadır. Bu durum, adı geçen köy ve mahallelerin nüfus yoğunluğu ve ekonomik kapasite bakımından kazanın en büyük yerleşimleri olduğunu göstermektedir. Cami-i Kebir (6), Bâbâsultan (4), Karaali (4) gibi merkez mahalleler nispeten yüksek vergi payına sahipken; Oğulviran (1), Surkuncuk (1), Değirmencik (1) gibi küçük köyler en alt sıralarda yer almaktadır. Aynı yerleşim içinde Müslüman ve zimmi ahalinin ayrı birimler hâlinde yazılması da dikkat çekicidir. Yazı köyünde Müslümanlar 9,5, zimmiler 1,5 hane olarak kaydedilmiş, Kıran'ın

Müslüman mahallesi ise 2 hane olarak yazılmıştır. Bu dağılım, vergi yükünün "hâl ve tahammüle göre" paylaştırılması ilkesinin bir yansımasıdır. Sicilde de sancak içindeki paylaştırmada kazaların "hâl ve tahammülleri" gözetilerek hareket edildiği görülmektedir (S.Ş.S. no.2114, vr.19a).

Sabit Bir Vergi Matrahı: Yüz Yetmiş İki Hane

Sicildeki salyâne ve tevzi defterleri karşılaştırıldığında dikkati çeken ilk husus, masrafların miktarı her defterde değiştiği hâlde bu masrafların taksim edildiği hane sayısının değişmemesidir. 1807-1810 yılları arasındaki defterlerin tamamında kazanın "mevcûd ve muteber" avârız hanesi 172 olarak kabul edilmiş, toplam masraf bu sayıya bölünerek hane başına düşen pay bulunmuştur (Tablo 2).

Tablo 2: 1807-1810 Yıllarında Zağferânborlu Kazası Tevzi Defterlerinin 172 Haneye Taksimi

Tarih (H.)	Tarih (M.)	Toplam (kuruş)	Hane başına (defterde)	Toplam / 172	Varak
23 Rebiülevvel 1222	31.05.1807	27.650	160,5 kuruş	160,8	6a
15 Ramazan 1222	16.11.1807	24.200	141 kuruş	140,7	9a-10b
21 Zilkade 1222	20.01.1808	32.100	186 kuruş 25 para	186,6	13a-b
15 Muharrem 1223	13.03.1808	31.924,5	185 kuruş 25 para	185,6	19b
21 Muharrem 1223	19.03.1808	8.967,5	52 kuruş 1 rub	52,1	16b
14 Rebiülahir 1223	09.06.1808	21.170	123 kuruş 5 para	123,1	26a
Evâhir-i Cemaziyelahir 1223	Ağustos 1808	17.425	101,5 kuruş	101,3	28b-29a
13 Şevval 1223	02.12.1808	24.912	145 kuruş	144,8	29b
24 Muharrem 1224	11.03.1809	30.874	179,5 kuruş	179,5	33a

Tarih (H.)	Tarih (M.)	Toplam (kuruş)	Hane başına (defterde)	Toplam / 172	Varak
5 Rebiülevvel 1224	20.04.1809	11.320	66 kuruş	65,8	34b
21 Muharrem 1225	26.02.1810	27.000	158 kuruş	157,0	56b

Kaynak: S.Ş.S. no.2114, ilgili varaklar. Miladi karşılıklar ve "Toplam / 172" sütunundaki hesaplamalar tarafımızdan yapılmıştır.

Tablo 2'de görüldüğü üzere, hane başına düşen pay 52 kuruştan 186,5 kuruşa kadar değişmiştir. Bu fark, kazanın vergi matrahında bir değişiklikten değil, her dönemde taksim edilen masrafın büyüklüğünden kaynaklanmaktadır. Defterlerde yazılan hane başına miktar ile toplamın 172'ye bölünmesiyle bulunan miktar arasındaki küçük farklar ise kâtibin kuruş ve para kesirlerini yuvarlamasından ya da hesaba katılan bağ ve rub gibi kesirlerden kaynaklanmış olmalıdır. Buna göre 172 hane, gerçek nüfusu gösteren bir sayı değil, kaza içindeki bütün paylaştırmaların dayandığı sabit bir hesap birimidir. Göyünç'ün (1979, s. 331-332) belirttiği gibi avârız hanesi, yörenin ekonomik durumuna ve ahalinin yapısına göre belirlenen mali bir birimdi. Safranbolu'da da bu birim, kazanın vergi yükünü mahalle ve köyler arasında bölüştürmek için kullanılan bir oran işlevi görmüştür.

Hane sayısının sabit tutulması, hesapta yapılan hataların da sonraki defterlerde düzeltilmesini gerektirmiştir. 14 Rebiülahir 1223 tarihli defterde "yüz yetmiş iki haneden sehv olunan rub-u hane için" otuz kuruş, 24 Muharrem 1224 tarihli defterde ise "Kal'aya iâne ve rub-u hâne noksanına" yüz kuruş masraf yazılmıştır (S.Ş.S. no.2114, vr.26a, 33a). Bu kayıtlar, bir önceki taksimde çeyrek hanelik bir payın eksik hesaplanmasıyla ortaya çıkan açığın sonraki salyâneye masraf olarak eklendiğini ve böylece bütün kazaya paylaştırıldığını göstermektedir.

Salyânenin Kalemleri ve Yerel Masraflar

Salyâne defterlerinde merkezden istenen vergilerle kazanın kendi masrafları aynı hesap içinde yer almaktadır. Evâhir-i Cemaziyelahir 1223 (Ağustos 1808) tarihli defter, bu kalemleri ayrıntılı bir şekilde göstermesi bakımından iyi bir örnektir (Tablo 3).

Tablo 3: Evâhir-i Cemaziyelahir 1223 (Ağustos 1808) Tarihli Salyâne Defterinin Kalemleri

Kalem	**Kuruş**
Mâl-ı nüzûl ve avârız ma‘a ma‘îşet ve harciyâb	4.798
Teftîş ve nezâret ma‘a ma‘îşet ve harciyâb	1.205
Buyuruldu götürene hizmet ve tahsildâriye	920
Hazine ve buyuruldu harçları	180
Şehr-i Muharrem’den beri umûr-ı memlekete sarf olunan	1.700
Şehir kethüdası eliyle menzil ücreti	200
Kokarlı köprüsüne	40
Köylere iâne (Kırkpınar 20, Çiftlik-i ulvî 30, Kıran 20, Bostanbükü 20, Sakaralan 20, Sırçalı 20, Kirpe 20)	150
Şehir kethüdasına ücret	30
Çarşı bekçilerine ücret	20
Bulak âyânına konak masrafı	100
Harc-ı defter ve ikramiye	800
Hüddâmiye ve mahzariye	80
Diğer kalemler (askere harçlık, zahire bedeli, çeşitli hizmet ve ikram masrafları)	7.202
Toplam	**17.425**

Kaynak: S.Ş.S. no.2114, vr.28b-29a.

Tablo 3’e göre mâl-ı nüzûl ve avârız, harçlarıyla birlikte defterin önemli bir bölümünü oluşturmaktadır. Bunun yanında Muharrem ayından beri “umûr-ı memlekete” sarf olunan 1.700 kuruş, şehir kethüdası eliyle ödenen menzil ücreti, Kokarlı köprüsü için ayrılan 40 kuruş, şehir kethüdası ile çarşı bekçilerinin ücretleri ve Bulak âyânına yapılan konak masrafı gibi kalemler doğrudan kazanın kendi idaresine ait masraflardır. Defterin yazılması, harçlar ve ikramiye için ayrılan 800 kuruş ile hüddâmiye ve mahzariye ise tevzi işleminin kendisinin de ahaliye bir masraf olarak yansıdığını

göstermektedir. Teftîş ve nezâret için yazılan 1.205 kuruş da merkezin taşra masraflarını denetlemek için görevlendirdiği kişilerle ilgili olmalıdır (Küçükoğlu, 2019). Böylece bu denetimin masrafı da diğer kalemler gibi 172 haneye taksim edilmiştir.

13 Şevval 1223 (2 Aralık 1808) tarihli defter de benzer kalemler içermektedir. Bu defterde Viranşehir mahkemesinden gelen pusula ile kazanın hissesine düşen 20.712 kuruşluk sancak masrafının yanında tahsildara 1.000 kuruş, gelip geçen görevlilerin hanlarda yaptıkları konak masrafı için 500 kuruş, birkaç aydan beri biriken mahkeme kirası ile defter ve i'lâm harçları için 1.000 kuruş, mahkemenin tamiri ile hüddâm, mahzar ve kâtip için 100 kuruş, müftü efendi eliyle alınan mefruşat için 50 kuruş yazılmıştır. Aynı defterde "perişanu'l-hâl kurrâya berâ-i i'âne" 220 kuruş ayrılması da dikkat çekicidir (S.Ş.S. no.2114, vr.29b). Böylece mahkemenin kirası ve tamiri gibi kaza idaresinin günlük giderleri de salyâne yoluyla ahaliye paylaştırılmıştır.

Salyâne defterlerinin önemli kalemlerinden biri de voyvodalık ile ilgili ödemelerdir. Yukarıda değinildiği gibi Bolu ve Viranşehir voyvodalığı iltizam yoluyla verilmekteydi. Voyvodaya ahali tarafından ödenmesi gereken mal-ı maktû ve ikramiye de salyâne içinde tevzi edilmiştir. 24 Muharrem 1224 (11 Mart 1809) tarihli defterde "ikrâmiye ve makt'û ve harciyâb ve feres bahâ ve hil'at bahâ" için 5.475 kuruş, sancak masrafları için ise 19.834 kuruş yazılmıştır (S.Ş.S. no.2114, vr.33a). Bu durum, taşra idarecisinin gelirinin bir kısmının da doğrudan salyâne yoluyla kaza ahalisinden karşılandığını göstermektedir (Özkaya, 1977; Cezar, 1986).

Kaza İçinde Yardımlaşma, Borçlanma ve Erteleme

Salyâne defterlerinde dikkat çeken kalemlerden biri de bazı köylere yapılan yardımlardır. 1807 defterinde Keşâne, Bostanbükü ve Sakaralan köylerine on beşer kuruş imdâdiye yazılmıştır (S.Ş.S. no.2114, vr.6a). 21 Zilkade 1222 (20 Ocak 1808) tarihli defterde

Kıran'a 20, Çiftlik-i ulvî'ye 25, Sırçalı'ya 20, Bostanbükü'ne 20 ve Sakaralan'a 25 kuruş imdâdiye ayrılmış (S.Ş.S. no.2114, vr.13a); Cemaziyelahir 1223 defterinde yedi köye toplam 150 kuruş iâne verilmiştir (S.Ş.S. no.2114, vr.28b). 24 Muharrem 1224 defterinde ise Kıran köyüne 40, Çiftlik-i ulvî'ye 60, Bostanbükü'ne 30, Kerpe'ye 30, Sırçalı ve Sakaralan'a yirmi beşer kuruş iâne yazılmıştır (S.Ş.S. no.2114, vr.33a). Bu köylere yapılan yardım da masraf olarak 172 haneye taksim edildiğinden, yükü ağırlaşan veya ödeme gücü azalan köylerin payının bir kısmı kazanın diğer mahalle ve köyleri tarafından üstlenilmiş olmaktadır. Bu uygulama, aşağıda ele alınacak Kıran zimmilerinin arzuhalinde sözü edilen, kaza köy ve mahallelerine yapılan "imdâd ve iâne" ile de örtüşmektedir.

Kazanın ihtiyaç duyduğu nakdin zaman zaman borç yoluyla sağlandığı da görülmektedir. 21 Zilkade 1222 tarihli defterde altı ay önce Çiftlik-i ulvî karyesi ahalisinden "karz alınub umur-u memlekete sarf olunan" 420 kuruş ile dört ay önce "cümle ma'rifetiyle" vücûh-ı belde'den yafta ile ayrı ayrı alınan 984 kuruş, salyâne masrafları arasına yazılmıştır (S.Ş.S. no.2114, vr.13a). Bu kayıtlar, acil ödemelerin önce bir köy ahalisinden veya kaza ileri gelenlerinden borç alınarak karşılandığını, ardından bir sonraki salyâne ile bütün kazaya paylaştırılarak geri ödendiğini göstermektedir.

Salyâne usulünde bazı masrafların hemen taksim edilmeyip sonraki dönemlere bırakıldığı da görülmektedir. Bolu ve Viranşehir voyvodası Çalıkzâde Hüseyin Ağa tarafından Borlu kazasına subaşı tayin edilen Seyyid Mehmed Ağa'nın "umûr-u memlekete cümle m'arifetiyle" harcadığı 1.306,5 kuruş, subaşının azli üzerine tevzi edilememiştir. 19 Şevval 1222 (20 Aralık 1807) tarihinde vücûh-ı belde huzurunda Mehmed Ağa'nın elindeki defter açılıp okunmuş, vücûh defteri tasdik etmiş ve bu meblağın "bundan böyle vuk'u bulacak salyânelerde" pay pay konularak ödenmesini üstlenmiştir. Bir yıl sonra, 23 Şevval 1223 (12 Aralık 1808) tarihinde düşülen

kayıtta ise borcun ödenmeye devam edildiği ve yalnızca 300 kuruş kaldığı belirtilmiştir (S.Ş.S. no.2114, vr.67b). Bu kayıt, salyânenin sadece bir tahsil aracı değil, aynı zamanda kaza idaresinin masraflarını zamana yayan bir hesap düzeni olduğunu göstermektedir.

Voyvodalığın da tevzilerin ahaliye yükünü dikkate aldığı görülmektedir. 23 Muharrem 1223 (21 Mart 1808) tarihli voyvoda vekili buyruldusunda, 1222 yılı rûz-ı Hızır tevziinden beri gelip geçen vezirlerin ve devlet görevlilerinin masraflarının sonraya kaldığı, bu masrafların bir sonraki tevzie bırakılması hâlinde iki tevzilik malın bir yere toplanacağı ve bundan "fukarâ edasından 'usret çekeceği" belirtilmiştir. Bu nedenle "fukarâ haklarından teshîl ve tehvîn" için biriken masrafların maktû ve ikramiye ile birlikte hemen tevzi ve tahsil edilmesi istenmiştir (S.Ş.S. no.2114, vr.18b-19a). Böylece yükün tek seferde ağırlaşmaması için tevzi zamanlaması da bir düzenleme aracı olarak kullanılmıştır.

Hane-i Avârız Üzerindeki Pazarlıklar: Cami-i Kebir Mahallesi

Kaza genelinde 172 hane sabit kalsa da bu hanelerin mahalle ve köyler arasında nasıl bölüştürüleceği değişmez değildi. Bir mahallenin payı azaldığında aradaki fark başka birimlere kaydırılmak zorundaydı. Bu nedenle mahalleler hane paylarını korumak veya azaltmak için çaba göstermişlerdir. 11 Rebiülevvel 1224 (26 Nisan 1809) tarihli bir kayıt, Cami-i Kebir mahallesinde Müslüman ve zimmi ahali arasındaki hane paylaşımının zaman içinde nasıl değiştiğini göstermektedir (S.Ş.S. no.2114, vr.48a).

Kayda göre mahallenin bir hanesi düşülerek altı haneye karar verilmiş, ardından zimmilerden Aci Yuvakilik Ağa'nın iltimasıyla "Haydûd oğlu vaktinde" beş haneye inilmiştir. Daha sonra Kara Bayraksızoğlu Mustafa Efendi'nin ve diğerlerinin iltimaslarıyla dört buçuk haneye indirilmiş ve bu dört buçuk hanenin üç buçuğu Müslümanlara, biri zimmilere yazılmıştır. Ancak kayıtta "doksan iki

tarihinden yirmi altı tarihine kadar" olarak belirtilen süre içinde Cami-i Kebir Müslümanlarına ait dokuz menzilin satış yoluyla zimmilere geçmesi üzerine, zimmiler Müslümanların bir hanesini kendi üzerlerine kabul etmiş ve dört buçuk hanenin iki buçuğu Müslümanlar, ikisi zimmiler üzerine karar kılınmıştır. 1807 tarihli listede 6 hane olarak görülen mahallenin (Tablo 1) bu kayıtta dört buçuk hane üzerinden anlatılması, mahalle paylarının kalıcı olmadığını göstermektedir. Kaydın sonunda yer alan "vakt-i hâcetde ibrâz olunub işhâd ve ihticâc olundu" ifadesi ise bu düzenlemenin ileride çıkabilecek bir anlaşmazlıkta delil olarak kullanılmak üzere sicile geçirildiğini göstermektedir.

Bu kayıt, avârız hanesinin yalnızca mülk ve nüfusa göre belirlenen bir birim olmadığını, aynı zamanda mahalle içindeki toplulukların ve nüfuzlu kişilerin iltimaslarıyla pazarlık konusu olabildiğini göstermektedir. Mülklerin el değiştirmesi de vergi payının yeniden dağıtılmasına yol açmış, satın alınan evlerle birlikte o evlere düşen vergi yükü de yeni sahiplerine geçmiştir. Avârız hanesi yörenin ekonomik durumuna göre şekillenen mali bir birim olduğundan (Göyünç, 1979), mülk yapısındaki bu değişiklikler hane paylarına doğrudan yansımıştır.

Safranbolu'da Zimmilerin Hane-i Avârız İndirim Talebi

Safranbolu Şer'iyye Sicilinde (S.Ş.S. no.2114, vr.67b) kayıtlı Rebiülahir 1224 (Mayıs-Haziran 1809) tarihli belgeye göre Zağferânborlu kazasına bağlı Kıran Mahallesi'nde yaşayan gayrimüslim (zimmi) ahalinin vergi yükünü hafifletmek için yaptıkları bir başvuru ve başvurunun sonucu açıklanmıştır. Belgeye göre bir rûz-ı Kasım döneminde devlet ricalinden Bekir Paşa Hazretleri Zağferânborlu'ya gelmiştir. Paşanın Safranbolu'ya gelmesini fırsat bilen Kıran Mahallesi zimmileri topluca Bekir Paşa'nın huzuruna çıkarak bir arzuhâl takdim etmişlerdir. Bu arzuhâle göre mahallenin asıl hane-i avârız sayısı, emr-i âli

gereğince 12,5 hanedir. Bu, mahallenin ödemesi gereken avârız vergisinin matrahını oluşturan temel birimdir. Bu sayı, 1223 yılına ait tevzi defterlerinde Zımmıyân-ı Kıran için yazılan 12,5 hane ile örtüşmektedir (S.Ş.S. no.2114, vr.26a, 29b) ve kazanın 172 hanelik matrahı içinde tek bir mahalleye düşen en yüksek paylardan biridir. Zimmiler, geçmiş yıllarda kazadaki diğer köy ve mahallelere çeşitli şekillerde yardım yapıldığını, hatta bazılarının hane sayısının düşürüldüğünü iddia etmişlerdir. Arzuhalde kazanın köy ve mahallelerine ikişer sene imdâd ve iâne olunduğu, "cümle ittifâkıyla" otuz hanelik bir indirim (ref') yapıldığı ifade edilmiştir. Özellikle şu iki örneği vermişlerdir. Birincisi Cami-i Kebir Mahallesi'nden 1 hane, Zimmiyân-ı Bulat Mahallesi'nden 1 hane olmak üzere toplam 2 hane, bu mahallelerin yükünden düşülmüştür. Hatta Zimmiyân-ı Bulat Mahallesi'nden 2,5 hanelik bir tenzilat dahi yapılmıştır.

Kıran Mahallesi zimmilerinin temel şikayeti kendi mahallelerinin ise bu yardımlardan faydalanamadığını ve hane-i avârız sayısının hâlâ eski, ağır haliyle 12,5 hane olarak kaldığını belirtmişlerdir. "Ekserimiz fukarâ olduklarımızda diyâr-ı aharlarda perişan olub" sözleriyle, bu ağır vergi yükü altında ezildiklerini, çoğunun fakir düştüğünü ve başka diyarlara dağıldıklarını ifade etmişlerdir. Zimmiler, emsalleri gibi, kendi hane sayılarından da "birkaç hane" indirilmesini (ref') veya hiç olmazsa sancak ya da kaza genelindeki vergi dağılımlarında (tevzî) kendilerine bir miktar yardım ve destek (iâne ve imdâd) yapılmasını talep etmişlerdir.

Arzuhalin sonucunda, Bekir Paşa'nın buyruldusu mucibince zimmiler mahallelerinin hane-i avârızının emr-i âli gereğince "aslı üzere" 12,5 hane olduğunu ikrar etmişler, bu ikrar ile Bekir Paşa'nın buyruldusu "sicil-i mahfûza kayd-ı şod" olunarak mahkeme defterine işlenmiştir. Buna göre zimmilerin indirim talebi karşılık bulmamış, mahallenin payı aslı üzere bırakılmıştır. Belgenin son cümlesi olan "vakt-i hâcetde işhâd ve ihtiyâc olundu" ifadesi ise son

derece önemlidir. Bu ibare, söz konusu kaydın, ileride benzer bir ihtilaf çıkması durumunda kesin bir delil (hüccet) olarak kullanılmak üzere saklandığını göstermektedir. Kıran zimmilerinin talebi, kazanın 172 hanelik matrahı sabit kaldığı sürece bir mahallenin payından yapılacak her indirimin başka mahalle ve köylere yük olarak döneceğini de göstermektedir. Bu belge, Osmanlı taşrasında yaşayan gayrimüslim tebaanın hukuk sistemini kullanarak hak arama mücadelesini ve üst düzey bir devlet adamına (Bekir Paşa) yapılan başvurunun mahkeme kanalıyla sonuçlandırılmasını göstermesi bakımından oldukça kıymetlidir.

Tekâliften Muafiyetler

Salyâne ve avârız taksimatında kazanın hane sayısı sabit olduğundan, bir kişinin veya topluluğun vergiden muaf tutulması, onun payının kazanın geri kalanı tarafından karşılanması anlamına gelmekteydi. Bu yüzden muafiyetler kaza ahalisi ile muaf kişiler arasında sık sık anlaşmazlık konusu olmuştur. Sicilde bu duruma ilişkin üç örnek bulunmaktadır.

2114 numaralı Safranbolu Şer‘iyye Sicili’nde kayıtlı, gurre-i Muharrem 1223 (28 Şubat 1808) tarihli ferman sureti, Borlu Mirlivası Es-Seyyid Hasan Ağa’nın kendisinden haksız yere istenen vergilerle ilgili şikâyeti üzerine İstanbul’da kaleme alınmıştır (S.Ş.S. no.2114, vr.24b). Belge, Osmanlı hukukunda “kanun-ı kadim”e bağlılığı, mülk sahipliği ile vergi yükümlülüğü arasındaki sıkı ilişkiyi ve yerel idarecilerin keyfî tutumlarına karşı merkezin denetimini göstermesi açısından ilginçtir.

Şikâyetin özünde, Zağferânborlu kasabası ahalisi ve ehl-i örf taifesinin, Mirliva’dan kanunsuz vergi taleplerinde bulunması yatmaktadır. Halk, devletçe salınan tekâlife kendisinin de ortak olması için “sen dahi bizimle mean hisse vir” diyerek baskı yapmış; mahallî idareciler ise ellerinde ferman olmaksızın ağır vergiler istemiştir. Es-Seyyid Hasan Ağa, buna karşılık bölgede kendi mülk

ve tasarrufu altında avârız hanesine bağlı, kadîmî reaya emlâk ve arazisi bulunmadığını, dolayısıyla vergi mükellefi sayılamayacağını savunmuştur. Divan-ı Hümâyûn, şikâyeti incelemiş ve eğer gerçekten bu nitelikte bir mülkü yoksa kendisinden vergi talep edilmesinin kanuna aykırı olduğunu tespit ederek mirliva'yı haklı bulmuştur.

Fermanın son kısmında Zağferânborlu Kadısı'na, Mirliva'ya yönelik bütün kanunsuz baskıların menedilmesi ve bundan sonra kanuna aykırı iş yaptırılmaması kesin biçimde emredilmiştir. "Bir dahi emrim varmalu eylemesin" uyarısı ise kadıya, meselenin tekrar merkeze taşınmasına mahal vermemesi için açık bir ikaz niteliğindedir. Böylece kadı hem adaleti tesis eden hem de merkezî otoriteyi yerelde temsil eden başlıca uygulayıcı olarak konumlandırılmıştır. Sonuç olarak bu ferman, savaş gibi olağanüstü dönemlerde ağırlaşan malî baskıların yerelde haksız taleplere dönüşmesini engellemek için Divan-ı Hümâyûn'un etkili bir denetim mekanizması olarak çalıştığını ve "kanun-ı kadim"e bağlılığın fertleri, sancakbeyi dahi olsa, keyfî uygulamalara karşı koruyabildiğini göstermektedir.

İkinci örnek, hizmet karşılığında verilen muafiyetlerle ilgilidir. IV. Mustafa'nın 21 Rebiülevvel 1222 tarihli cülusu üzerine yenilenen bir fermana göre Kızılbel kazasına tâbi Bük karyesinin on nefer ve Borlu kazasına tâbi Arıcık karyesinin yirmi beş nefer köprücüsü, Müsahib Mustafa Paşa'nın Soğanlı ve Araç suları üzerinde kendi malıyla yaptırdığı köprülerin tamir ve bakımı ile görevlendirilmişti. Bu hizmetleri karşılığında hatt-ı hümayun ile "avarız divanına ve tekâlifi örfiye ve mirliva mukâteasından ve sâir cümle tekâlifinden muaf ve müsellem" tutulmuşlardı. Ancak mirmiran, mütesellim, voyvoda ve diğer ehl-i örf taifesinin bu muafiyete rağmen köprücülere zulüm ve teaddi ettikleri, bu yüzden fakirleşen köprücülerin köprülerin tamirine güç yetiremediği ve gelip geçenlerin sıkıntı çektiği belirtilmiştir. Ferman, muafiyetin

yenilenmesini ve ehl-i örf ile kaza ahalisinin köprücülere müdahale etmemesini emretmektedir (S.Ş.S. no.2114, vr.24a).

Üçüncü örnek ise kasabanın su yollarıyla ilgilidir. Sadr-ı esbak el-Hac Mehmed İzzet Paşa'nın Zağferânborlu'da yaptırdığı cami ve diğer hayratına gelen suyun kaynağı kasabaya iki saat mesafede olduğundan, su yollarının tamiri için bir usta tayin edilmesi gerekmiştir. Bunun üzerine Kıran köy mahallesi sâkinlerinden suyolculuk sanatında mahir Yanni veled-i Mihal adlı zimminin, ticaret veya başka bir bahaneyle kasabadan ayrılmaması ve vakıfların su yollarını tamir etmeye her zaman hazır bulunması şartıyla cizyeden ve "tekâlif-i 'orfiyye ve şâkkiyye"den muaf tutulmasına karar verilmiştir (S.Ş.S. no.2114, vr.22b). Muaf tutulan Yanni'nin, yukarıda hane payının ağırlığından şikâyet eden Kıran zimmilerinden olması dikkat çekicidir.

Bu üç örnek, muafiyetin bir yandan hizmet karşılığında verilen bir ayrıcalık, diğer yandan ise kaza ahalisi için yükün paylaşılması meselesi olduğunu göstermektedir. Ahalinin Hasan Ağa'dan "hisse" istemesi ve ehl-i örfün köprücülerden vergi talep etmesi, sabit bir matrahın paylaştırıldığı sistemde her muafiyetin kaza içindeki diğer mükellefler tarafından bir yük olarak algılandığını ortaya koymaktadır. Merkezî otorite ise fermanlarla bu muafiyetleri korumuş ve kanuna aykırı talepleri men etmiştir.

Sonuç

Osmanlı Devletinde diğer vergilerden ayrı olarak sefer ve savaş zamanına özel vergiler uygulanmaktaydı. Bu vergiler devletin ilk yıllarında sadece sefer ve savaş zamanı uygulanmış olsa da sonrasında kalıcı hale getirilmiştir. Avârız, nüzûl, sürsat, imdadiye gibi isimlerle anılan vergilerin sancaklardan toplanması için ferman veya buyruldular ile kaza kadılarına emirler verilirdi. Böylece sicillerine işlenir ve sicillerde yer alırdı. XVIII. yüzyıldan itibaren bu vergilerin yanında taşrada biriken masraflar da tevzi defterleri

aracılığıyla ahaliye paylaştırılmış ve yılda iki kez salyâne adıyla toplanmıştır. 2114 numaralı Safranbolu Şer'iyye Sicili'nde yer alan ferman, buyruldu, arzuhal ve hesap defterleri, bu paylaştırmanın bir kaza ölçeğinde nasıl işlediğini adım adım takip etme imkânı vermektedir.

Sicil, avârız ve salyâne taksimatının üç kademede yürütüldüğünü göstermektedir. Sancak masrafları önce Viranşehir mahkemesinde hesap edilerek kazalara pusula ile bildirilmiş, kazaya düşen pay kazanın kendi masraflarıyla birlikte kadının başkanlığında vücûh-ı belde, subaşı ve şehir kethüdasının katıldığı bir mecliste "cümle ma'rifeti ve ma'rifet-i şer'le" hesap edilmiş, sonra mahalle ve köylere, onların avârız hanesi oranında dağıtılmıştır. Hazırlanan defter sicile kaydedilmiş ve bir sureti tahsildar olarak görevlendirilen subaşı veya vekiline verilmiştir. Merkez ise tevzi defterlerinin Darphane tarafından incelenmeden ahaliye paylaştırılmamasını emrederek bu yerel hesabı denetim altında tutmaya çalışmıştır.

Çalışmanın en dikkat çekici bulgularından biri, 1807-1810 yılları arasında kazanın avârız matrahının 172 hanede sabit kalmasıdır. Taksim edilen masraf 8.967,5 kuruş ile 32.100 kuruş arasında değişmiş, hane başına düşen pay da buna göre 52 ile 186,5 kuruş arasında oynamıştır; ancak bu masrafın bölündüğü hane sayısı değişmemiştir. Bu durum, avârız hanesinin gerçek nüfusu değil kaza içindeki yükün oranını gösteren bir hesap birimi olduğunu açıkça ortaya koymaktadır. Salyâne defterlerinde merkezden istenen vergilerin yanında şehir kethüdası ve çarşı bekçisinin ücretleri, menzil ve konak masrafları, köprü tamiri, mahkeme kirası, defter ve imza harçları, tahsildariye ile voyvodaya ödenen maktû ve ikramiye gibi kazanın kendi idaresine ait masraflar da yer almaktadır. Bu yönüyle salyâne, kazanın yerel bütçesi niteliğini taşımaktadır.

Sicil, taksimatın katı bir hesap işleminden ibaret olmadığını da göstermektedir. Yükü ağırlaşan köylere salyâne içinden iâne ayrılmış, acil ihtiyaçlar köylerden ve vücûh-ı belde'den alınan

borçlarla karşılanıp sonraki salyânelerle ödenmiş, azledilen subaşının masrafları ise bir yıldan uzun bir süreye yayılmıştır. Voyvoda vekilinin iki tevzilik malın bir araya gelmesiyle fukaranın zorlanacağını belirterek masrafları öne alması da tevzi zamanlamasının ahalinin ödeme gücü gözetilerek belirlendiğini göstermektedir.

Kaza genelindeki matrah sabit olduğundan, bir mahallenin payında yapılacak her değişiklik başka birimlere yük olarak yansımıştır. Cami-i Kebir mahallesinde hane payının iltimaslar ve mülk satışlarıyla Müslüman ve zimmi ahali arasında yeniden bölüşülmesi, Kıran zimmilerinin 12,5 hanelik paylarının indirilmesi için Bekir Paşa'ya başvurmaları ve bu talebin sonunda payın "aslı üzere" bırakılması bu durumun somut örnekleridir. Borlu Mirlivası Es-Seyyid Hasan Ağa'dan ahalinin "hisse" istemesi, köprücülerin ve suyolcu Yanni'nin muafiyetleri de aynı paylaşım meselesinin farklı yüzleridir. Bütün bu veriler ışığında 2114 numaralı Safranbolu Şer'iyye Sicili, yalnızca bir kazanın malî kayıtlarını tutan bir defter olmanın ötesinde, Osmanlı taşrasında vergi yükünün kimler arasında, hangi usulle ve hangi pazarlıklarla bölüşüldüğünü aydınlatan birinci elden bir tarihî kaynaktır. Bu yönüyle söz konusu defter, Osmanlı malî ve sosyal tarih araştırmaları için vazgeçilmez bir değer taşımaktadır.

Kaynakça

A) Arşiv Belgeleri

Safranbolu Şer'iyye Sicili No. 2114 (H. 1222-1226/M. 1807-1811).

B) Araştırma Eserleri

Açıkel, A., & Sağırlı, A. (2005). Tokat şer'iyye sicillerine göre salyâne defterleri (1771-1840). *Tarih Dergisi*, (41), 95-146.

Akdağ, M. (1979). *Türkiye'nin iktisadi ve içtimai tarihi*. İstanbul Üniversitesi Yayınları.

Akkuş, Y. (2017). Osmanlı maliyesi literatüründe ihmal edilmiş bir tartışma: Tevzi' defterlerinden vergi-i mahsûsa'ya geçiş. *Tarih Dergisi*, (65), 29-61.

Altundağ, Ş. (1947). Osmanlı İmparatorluğu'nun vergi sistemi hakkında kısa bir araştırma. *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, *5*(2), 187-197.

Barkan, Ö. L. (1979). Avârız. *İslam ansiklopedisi* içinde (C. 2, ss. 13-19). Millî Eğitim Bakanlığı.

Baykara, T. (2000). *Türkiye'nin sosyal ve iktisadi tarihi (XI.-XIV. yüzyıllar)*. Türk Diyanet Vakfı Yayınları.

Cezar, Y. (1986). *Osmanlı maliyesinde bunalım ve değişim dönemi (XVIII. yy'dan Tanzimat'a mali tarih)*. Alan Yayıncılık.

Çadırcı, M. (1997). *Tanzimat döneminde Anadolu kentlerinin sosyal ve ekonomik yapısı*. Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Çakar, E. (2003). *XVI. yüzyılda Haleb Sancağı (1516-1566)*. Fırat Üniversitesi Yayınları.

Çakar, E. (2006). *XVII. yüzyılda Haleb eyaleti ve Türkmenleri*. Elazığ: Fırat Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Merkezi.

Döğüş, S. (2014). Osmanlı-Candaroğulları ilişkileri. *Gaziantep University Journal of Social Sciences*, *13*(4), 1047-1068.

Emecen, F. (2008). Safranbolu. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm ansiklopedisi* içinde (C. 35, ss. 481-484). Türkiye Diyanet Vakfı.

Ercan, Y. (1991). Osmanlı İmparatorluğu'nda gayrimüslimlerin ödedikleri vergiler ve bu vergilerin doğurduğu sosyal sonuçlar. *Belleten*, *55*(212-214), 371-391.

Göyünç, N. (1979). "Hane" deyimi hakkında. *Tarih Dergisi*, (32), 331-348.

Gürgözeler, F. (2005). *Candaroğulları Beyliği'nde ilmi ve kültürel faaliyetler* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Elazığ.

Kalyoncu, H. (2010). *Tarih içinde Safranbolu*. Safranbolu Belediyesi Kültür Hizmeti.

Karakaya, E. (2017). *2114 numaralı Safranbolu şer'iyye sicil defterinin transkripsiyonu* [Yüksek lisans tezi]. Karabük Üniversitesi.

Karakaya, E. (2020). 1806-1812 Osmanlı-Rus Savaşı sefer organizasyonunda Safranbolu kazasının katkısı (1807-1812). *Külliyat Osmanlı Araştırmaları Dergisi*, (11), 107-117. https://izlik.org/JA79RX26MD

Karakaya, E. (2024). Osmanlı askeri tarihi araştırmalarında şer'iyye sicil defterleri üzerine bir değerlendirme: 2114 numaralı Safranbolu şer'iyye sicil defteri örneği. N. Bolat Bozaslan (Ed.), *Tarih alanında uluslararası çalışma ve değerlendirmeler* içinde (ss. 31–49). Serüven Yayınevi.

Karamürsel, Z. (1989). *Osmanlı malî tarihi hakkında tetkikler*. Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Kazıcı, Z. (2003). *Osmanlı'da vergi sistemi*. Bilge Yayıncılık.

Koç, M. (2015). *787-788 numaralı Safranbolu nüfus defterleri* [Yüksek lisans tezi]. Karabük Üniversitesi.

Küçükoğlu, S. (2019). 18. yüzyıl sonunda taşra masraflarının kontrolünde görevlendirilen mali aktörler. *Osmanlı Araştırmaları*, (54), 241-276. https://doi.org/10.18589/oa.632431

Kütükoğlu, M. (1999). *Osmanlı iktisadi yapısı*. Feza Gazetecilik.

Merçil, E. (2011). *Müslüman-Türk devletleri tarihi*. Türk Tarih Kurumu Basımevi.

Okumuş, G. (2021). *XIX. yüzyılın ilk yarısında Safranbolu'nun sosyo-ekonomik yapısı* (Doktora tezi). Karabük Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Karabük.

Ortaylı, İ. (2010). *Osmanlı'yı yeniden keşfetmek*. Timaş Yayınları.

Özkaya, Y. (1977). *Osmanlı İmparatorluğu'nda âyânlık*. Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayınları.

Pakalın, M. Z. (1993). *Osmanlı tarih deyimleri ve terimleri sözlüğü* (C. 1). Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları.

Sahillioğlu, H. (1991). Avârız. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam ansiklopedisi* içinde (C. 4, ss. 108-109). Türkiye Diyanet Vakfı.

Tabakoğlu, A. (1985). *Gerileme dönemine girilirken Osmanlı maliyesi*. Dergâh Yayınları.

Tabakoğlu, A. (2003). *Türk iktisat tarihi*. İstanbul: Dergâh Yayınları

Togan, A. Z. V. (1981). *Umumi Türk tarihine giriş*. Enderun Yayınları.

Tunçözgür, Ü. (2012). *Dünden bugüne Safranbolu*. Safranbolu Belediyesi Kültür Yayınları.

Turan, O. (2010). *Selçuklular tarihi ve Türk-İslam medeniyeti*. Ötüken Neşriyat.

Uzunçarşılı, İ. H. (1995). *Osmanlı tarihi* (C. 1). Türk Tarih Kurumu Basımevi.

Ünal, M. A. (2010). *Osmanlı müesseseleri tarihi*. Isparta: Fakülte Kitabevi

Varlık M. Ç. (1992). Anadolu beylikleri. *Doğuştan günümüze büyük İslam tarihi* içinde (C. 8). Çağ Yayınları.

Yücel, E. S. (2023). 18. yüzyılın son çeyreğinde Sivas şer'iyye sicillerindeki salyâne kayıtları. *Kilis 7 Aralık Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, *10*(1), 57-79. https://doi.org/10.46353/k7auifd.1261870

Yücel, Y. (1993). Çobanoğulları. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam ansiklopedisi* içinde (C. 8, ss. 353-355). Türkiye Diyanet Vakfı.

BÖLÜM 3

1799 YILI SURRE DEFTERLERINE GÖRE MEDINE SURRESININ GELIR KAYNAKLARI: VAKIFLAR VE TAHSISATLARI

RAHİME ÖZDAMAR [1]

Giriş

Osmanlı Devleti'nin Haremeyn'e (Mekke, Medine, Kudüs) yönelik hizmetlerinin önemli bir unsuru olan surre, kutsal beldelerin çeşitli ihtiyaçlarının karşılanması maksadıyla düzenli olarak gönderilen mali kaynaklardan biriydi. Bu minvalde surrelerin finansmanında mîrî hazine kaynaklarının yanı sıra padişah, valide sultan, hanedan mensupları ve devlet adamları tarafından kurulan vakıflarda önemli bir yere sahipti. Bu bakımdan surrelerin kaydedildiği defterler, yalnızca gönderilen meblağları değil, bu kaynakların temin edildiği vakıfları, tahsis edildiği hizmet ve alanları takip edebilmeyi de mümkün kılmıştır.

1799 yılına ait Medine surre defterleri, Medine'ye gelir sağlayan vakıfların çeşitliliğini ve bu vakıflardan gerçekleştirilen tahsisatları ortaya koyması bakımından önemli bir kaynak niteliğindedir. Bu çalışmada, 1799 Medine surresine gelir sağlayan vakıflar ve tahsisatları ele alınarak vakıfların niteliği, gelir

[1] Arş. Grv., Afyon Kocatepe Üniversitesi, Tarih Bölümü, rozdamar@aku.edu.tr Orcid: 0000-0001-5117-7613

kaynakları ve Medine'deki tahsis alanları birlikte değerlendirilmektedir.

Surre defterlerinin ayrıntılı bir biçimde incelenmesi, surrenin tek bir kaynaktan beslenen bir yapı olmadığını göstermektedir. Hakaniye-i Rumiye-i Cedide olarak kaydedilen defter başta olmak üzere farklı vakıflara ait müstakil surre defterleri, surrenin ekonomik ağının oldukça geniş olduğunu ortaya koymaktadır. Bu çerçeve de çalışma 1799 yılı Medine surresinin gelir kaynaklarını ortaya koymanın yanı sıra, vakıf gelirleri ile Medine'de gerçekleştirilen dini sosyal ve kurumsal hizmetler arasındaki ilişkiyi de değerlendirmeyi hedeflemektedir. Vakıf sahiplerinin Medine'deki hizmetlerin devamlılığına sağladıkları katkılar somut kayıtlar üzerinden ortaya konulmaya çalışılacaktır.

Haremeyn Vakıfları: Tarihi Arka Plan

İnsanların dini vecibelere olan icabet duyguları ve istekleri onları hem yaşamları boyunca hem de öldükten sonra devam etmesi maksadıyla, kalıcı olarak hayır yapma konusunda teşvik etmiştir. Bir eşyanın menfaatini insanlara ait kılıp aslını da ilelebet hapsetmek anlamına gelen vakıf müessesesi (Yazır, 2020: 244) ve bu sayede kurulan vakıflar vasıtasıyla icra edilen hizmetler de "*sadaka-i cariye*" kabilinden değerlendirilmiştir. Dini hizmetler, eğitim-öğretim, fakirlerin ihtiyaçlarının karşılanması vs gibi birçok alanda vakıflar kurulmuş ve devamı için gelir kaynağı olarak menkul ve gayrimenkuller sarf edilmiştir (Kütükoğlu, 2020: 60). Osmanlılar döneminde de her alanda vakıf kurma konusunda tabiri yerindeyse zirveye varacak derecede bir istek ve anlayış benimsenmiştir.

Bu alanın en fazla dikkat çeken ve belki de kutsallığı sebebiyle öne çıkmış olan vakıfları Medine şehrinin ihtiyaçlarının karşılanması için kurulan veya şarta bağlı olarak yapılan[1] vakıf

[1] Evlatlık vakıflardaki soyun son bulması durumunda evlada yapılan cihetin Medine fukarasına tahsis edilmesi.

tahsisleridir. İslamın zuhurundan itibaren neredeyse tüm İslam Devletleri çeşitli vesilelerle Haremeyn'e hizmet etmeyi kendilerine görev telakki etmişlerdir. Bu çerçevede Abbasiler döneminden itibaren halifeler, hanedan mensupları ve ileri gelenler tarafından Medine için zengin vakıflar kurulmuş, bu sayede mescid, medrese, tekke, zâviye, ribat, imaret ve sebiller tesis edilmiştir. Bu kurumlar hac döneminde gelen misafirlerin barınma ihtiyacını da karşılamıştır (Bozkurt, Küçükaşçı, 2003: 309). Gazneliler, Selçuklular, İlhanlılar, Fatımiler, Eyyubiler başta olmak üzere tüm İslam devletlerinin yöneticileri çeşitli alanlarda Haremeyn hizmetinde bulunmuşlardır. Haremeyn'in bütün ihtiyaçlarını karşılamak için azami derecede gayret gösteren Memlûkler ise mahmel gönderme geleneğinin, deşişe vakıflarının ve Mescid-i Nebî'nin işlerini görmek üzere vakıflar tesis edilmesinin öncüsü olmuşlardır (Güler, 2011: 50-53). Bu dönemden itibaren Haremeyn'e vakıf kurma geleneğinin arttığı ve sayıca çoğaldığı gözlemlenmiştir (Topçu, 1996: 16). Osmanlılar'a gelindiğinde ise bilinenleri 1460'larda Balkanlarda olmak üzere pek çok bölgede Haremeyn yararına vakıflar kurulmuştur. Bu vakıfların kurucuları genellikle sarayda bulunan görevlilerden oluşmuştur (Faroqhi, 1995: 83)

Osmanlı Padişahları tarafından Haremeyn için yapılanların başında Yavuz ve Kanuni dönemlerinde Kâbe örtüsü için vakfedilen 7 adet köy gelmektedir. Memluk dönemindeki deşişenin devamı niteliğinde olan buğday gönderme işi de Yavuz döneminde 2000 erdeb daha sonra 8000 erdebe çıkarılacak şekilde bu köylerden temin edilmiştir (Mekki, 2008: 43-44). Mısır'da bulunan bulgurluk buğdayların temin edildiği köyler de Haremeyn vakıflarındandı ve Deşişe Köyleri olarak adlandırılırdı (Uzunçarşılı, 2013: 15). Kanuni'nin Ayn-ı Zübeyde suyu için yaptığı hizmetler, Kâbe kapısını yeniletmesi, Medine'nin etrafındaki büyük sur ve kaleyi baştan inşası, Mescid-i Nebevî'de Mihrabı Süleymanî'yi inşa ettirmesi, onun döneminde Haremeyn'e tevdi edilen büyük miktarlar

sayesinde olmuştur (Mekki, 2008: 47-51). Kanuni'nin eşi Hürrem Sultan'da Haremeyn'e hizmet konusunda adeta Padişahla yarış halinde olmuştur. Kudüs için yaptığı büyük külliyesinin yanı sıra Mekke ve Medine hacıları için bir han vakfetmiştir (Peirce: 2019, 308).

Osmanlı Padişahlarının Haremeyn için kurdukları vakıflarına bakıldığında merkezden hac yolculuğundan itibaren başlayan vakıf hizmetleri; hac yolunda güvenlik, su, ulaşım için ihtiyaç duyulan vasıtaların sağlanması; hem Haremeyn'deki kutsal mekanların inşa faaliyetleri, aydınlatılmaları, burada görev yapanların maaşları, şehirlerdeki su ihtiyaçları, eğitim, sağlık hizmetleri, burada yaşayan fakirlerin ihtiyaçlarının karşılanması gibi çok geniş bir alanda vakıflar kurulmuştur (Güler, 2011:).

Hülasa Osmanlı Padişahlarından her biri Haremeyn'e gönderdiği örtüler, gümüş ve altın işlemeli hediyeler, su yollarının tamir ve bakımı, mübarek mekanların, mescidlerin, ribatların, kalelerin, ezvacı tahiratın türbelerinin bakım ve onarımı gibi pek çok hususta ihtiyaç duyuldukça ciddi miktarlarda harcamalar yaparak hizmet etmişlerdir.

XIX. Yüzyıl Başlarında Haremeyn Vakıflarının İdaresi ve Surre Finansmanı

Konumuz olan surrenin gelir kaynakları arasında en önemli pay da yukarıda bahsedilen Haremeyn (Mekke ve Medine) vakıflarına aittir. Hanedan mensupları ve devlet erkânının büyük vakıflarından önemli bir kısmı Haremeyn'e tahsis edilmiştir. Devlet hazinesinden, Hazine-i Hassa'dan ve şahsi vakıflardan eklenenler de bu gelirler arasındadır (Buzpınar, 2009: 568). Çalışmamızda XIX. yy'ın başlarında Medine surre vakfı olarak tabir edebileceğimiz irili ufaklı pek çok vakıfa işaret edilecektir.

Çalışma dönemimizi kapsayan tarihlerin bir bölümünde Haremeyn vakıflarına Dârü's-saâde Ağaları nezaret etti. Kısaca izah

etmek gerekirse; Mısır, Suriye ve Arabistan'ın fethinden sonra Mekke ve Medine vakıflarının hayli önem kazanması üzerine Darü's-saâde Ağaları Nazır sıfatıyla bu vakıfların idaresine getirildi (Topçu, 1996: 17). XVI. yy. sonlarına doğru Mekke ve Medine'ye vakfedilen ve dağınık halde bulunan vakıfların idaresi, 1586'da Evkâf-ı Haremeyn Nezareti'nin kurulmasıyla tek bir çatı altında toplandı. Bazı memuriyetlerin ihdas edilmesiyle birlikte Padişahların, Valide Sultanların, Paşaların ve Dârü's-saâde Ağaları'nın vakıfları da bu idare altında birleştirilmiş oldu. I. Abdülhamid ve II. Mahmud döneminde yapılan bazı düzenlemeler XIX. yy. da vakıfların idaresi hususunda yapılacak olan yeni bir derlenmenin temelini oluşturdu (Öztürk, 1995: 521-522). Nitekim 1826'da alınan bir kararla Evkâf-ı Hümâyûn Nezâreti kurularak bütün vakıflar bu nezaretin çatısı altında toplandı (Yazır, 2020: 22-23). Bu tarihten itibaren de Sultan ve vezir vakıflarının nezareti Dârü's-saâde Ağaları'ndan alınarak bu nezarete verildi (Akgündüz, 2013: 366). Haremeyn Vakıfları ise 1830'a kadar Dârü's-saâde Ağalarında kalırken 1835'te Haremeyn Evkâf Müdürlüğü'ne çevrildi lakin Müdürlük kısa zamanda ilga edilerek Haremeyn-i Şerifeyn Evkafı Nezareti'ne devredildi (Akgündüz, 2013: 367). 1838 de de Evkâfı Hümâyûn Nezaretine dahil edildi (Taşkın, 2020: 715). Kısaca işleyişinden bahsettiğimiz vakıfların mallarından Mekke, Medine ve Kudüs'e gönderilmesi gereken surre yerlerine iletilir, hazinenin bir senelik hesabı yapılarak Padişaha sunulurdu. Haremeyn hazinesinden Padişahın izni olmaksızın asla bir harcama yapılamazdı (Uzunçarşılı, 1984: 177-178). Padişahın şahsi masraflarını karşılayan Harem-i Hümâyûn Hazinesi harcamaları arasında Mekke ve Medine ye her yıl gönderilen surre ve hediyelerin masraflarıda zikredilir ve buradan karşılanırdı (Terzi, 2000: 3). Bazen de Padişahın Mısır'daki gelirlerinden surreye verilecek olanlar hesaplanır, eksik kalanlar İstanbul'dan tamamlanırdı (Anonim Osmanlı Tarihi, 2000: 187). Böylelikle Haremeyn ve Selatin vakıfları camiler ve mescidlerin yanı sıra Mekke ve Medine

fukarasına da hizmet etmiş olurdu (İnalcık, 2018: 109). Bu anlamda surre münasebetiyle yapılan masraflarında Haremeyn Hazinesi mevcudundan senelik on bin kuruş verilerek karşılanması adet haline gelmiştir (BOA. HAT. nr. 1485.48).

Yukarıda anlatılan hususta farklı bir bakış açısı da geliştirilerek, padişahların verdiği sultan sadakaları bazı yazarlar tarafından (Kudüs'e gönderilen ödenekler bağlamında) incelenirken zekât ile ilişkilendirilmiş, padişahların dini kaygıları ve hassasiyetlerinden dolayı Müslümanların zekâtlarını kutsal beldelere göndermeyi tercih ettikleri belirtilmiştir. Sultan sadakaları ve diğer vakıflardan gönderilen ödeneklerle hem kutsal beldelerde bulunan kamu ve din görevlilerinin maaşları karşılanmış hem de şehir sakinlerine gelir sağlanmıştır (Muhtadi, 2016: 83-118). Böylece vakıflar çeşitli alanlardaki görevlilerin maaşlarını üzerlerine almakla istihdamı kolaylaştırarak sürekliliğine katkı sağlamıştır (Güler, 2011: 30). Sadaka-i muharreme ve sadaka-i cariye olarak ta benimsenen vakıf hizmetleri (Akgündüz, 2013: 86) böylelikle sekteye uğramadan yüzyıllar boyu devam ettirilmiştir. Aslında bu durum vakıfla ilişkilendirilen zekât ve sadaka anlayışı ile örtüşmektedir. Çünkü her ikisi de ardı kesilmeyen, devamlı ibadetlerdendir. Bu şekilde vakıflardan sağlanan gelirlerle bütçesi temin edilen surreninde her yıl düzenli olarak gönderilebilmesi mümkün olmuştur.

Araştırmanın Kaynakları: 1799 Yılı Medine Surre Defterleri

Bütçesi temin edilen surre hazırlanarak, dağıtıma esas oluşturacak defterler tanzim edilirdi. Her yıl gönderilen surrenin bu defterlere düzenli olarak kaydedilmesiyle, zengin muhtevalı bir arşive sahip olundu. Araştırmacılar açısından önemli bir yere sahip olan bu defterler, defterdar tarafından imzalanarak nişancı tarafından da tuğra çekilirdi. XVIII. yy. başlarında surre ihracı anlatılırken sandıklara konulan defterlerin toplamının 10 kadar olduğundan

bahsedilmektedir (Anonim Osmanlı Tarihi, 2000: 186). Saraydaki teşrifatın yazıldığı mufassal defterlere de yapılacak olan surre alayları ayrıntılı bir şekilde yazılırdı (Uzunçarşılı, 1988: 59).

Osmanlı arşivindeki kayıtlara göre XVI. yy.'ın sonlarında Mekke, Medine ve Kudüs için gönderilen surreler genellikle Mısır, Şam, Halep evkafından ve İstanbul Haremeyn evkafından dağıtılmak üzere sınıflandırılmış ve kayıtları böyle tutulmuştur. XVII. yy.'ın başında ise devrin Sultanının sadakalarından mutad olarak gönderilen ve içerisinde pek çok vakıftan gelen surrenin kaydının da tutulduğu defterler "*Hakaniye-i Rumiye-i cedide"* olarak adlandırılmıştır. Bunun dışında bazı vakıflardan gönderilen surre için müstakil defterler tanzim edilmiştir. Bazı defterlerde de iki ya da daha fazla vakfın surresi bir araya getirilerek yazılmıştır.

Bu çalışmada da Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde bulunan 1799 yılına ait surre defterlerinden örneklemler alınmak suretiyle veriler toplanmıştır. Anılan yıla ait tutulan defterler hakkında kısaca bilgi vermek tanıtıcı olması bakımından gerekli görülmüştür.

Öncelikli olarak bahsedilmesi gereken "*Hâkâniye-i Rûmiye-i Cedîde, İstanbul Ermeni Cizyesi ve Defterde İsimleri Yazılı Vakıflar* "olarak kaydedilen ve EV HMK SR kataloğunda bulunan defterin numarası 3062 dir. Medine'ye 1799 yılında gönderilen surre içerisinde en hacimli -hem meblağ itibariyle hem de şekilsel anlamda- geniş kapsamlı surredir. Hazineden, Ermeni cizyesinden, bazı vakıf ziyadelerinden ve irili ufaklı pek çok vakıftan gönderilen surreyi barındırmaktadır. Valide sultanlar, padişah kızları ve bazı idarecilerin vakıflarından gelen surreye ait bilgilerin de bulunduğu defterin ilk sayfalarında surrenin ne şekilde taksim edildiği özet şeklinde verilmiştir. Buna göre öncelikli olarak ferraş (BOA. EV.HMK.SR. d. 3062 2 b) [1] hizmetine 50 altın ayrılmıştır. 769 sikke

[1] Temizlik hizmetlerine ayrılan bu meblağın, surre akçesinden olmadığı atiyye (ihsan hediye) olarak başka bir çıkında gönderildiği ifade edilmiştir.

filori eskiden beri mevcut ribatlara, 2768 sikke yeni hücrelere (BOA. EV. HMK. SR. d. nr. 3062 vr. 2b)[1], 819 sikke filori ribatlara, Selase Zaviyesi'ne 52, Hümayun Zaviyesi 'ne 80 sikke filori kaydedilmiştir. Medine de yaşayan ahaliden 4351 kişiye birer buçuk sikkeden toplamda 6526 sikke tayin edilmiştir. Ancak bunun 5300 ü teslim edilmiştir. Sonrasında mücavirlere verilen nakitler hakkında bilgi verilmiştir. Kutsal mekanların, ribat ve zâviye hizmetlerinin görülmesi için gönderilen miktarlar da bu cümledendir. Bu şekilde özet bilgi verildikten sonra hangi vakıftan verilen surrenin, hangi görev amacıyla kimlere verileceği tek tek yazılmıştır. Vakıflar aracılığıyla hizmet verilen kurumlar, buralarda gerçekleştirilen hizmetler ve yaptıkları iş karşılığında maaş alan görevliler ikinci ve üçüncü bölümde ayrıntıları ile beraber irdeleneceği için burada özet olarak bunlara işaret etmek yeterli görülmüştür.

EV. HMK. SR. 03075 numaralı defter Emetullah Rabia Gülnuş Sultan'a aittir. Valide Sultan'ın surreye bahis iki vakfından biri Camii şerif vakfı diğeri ise Darbhane mevziinde bulunan vakfıdır. Vakıftan toplamda 29 kişi ye 812 buçuk kuruş surre gönderilmiştir (BOA. EV.HMK.SR. nr. 03075).

EV. HMK. SR. d kataloğunda bulunan 3078 numaralı defter Sultan Murad Türbesi Vakfına aittir. 8 varak halinde düzenlenen defter içerisinde 1410 altının 228 Medineli arasında nasıl paylaştırılacağı yazılmıştır (BOA. EV.HMK.SR. nr. 03078). Vakıftan gönderilen surrenin İstanbul arşivine göre müstakil defter kaydı 1644 yılından itibaren takip edilebilmektedir(https://katalog.devletarsivleri.gov.tr/Sayfalar/Arama/OzelArama.aspx).EV.HMK.SR. d. 3086'da kayıtlı surre defteri Sultan Mahmud'un Kütüphanesi Vakfı'na aittir. Ayasofya Camisi duvarının bitişiğinde olduğunu anladığımız Kütüphane vakfından

[1] Defterde kaydedilen bilgiye göre toplamı 2768 sikke filori olarak verilen surrenin 2200'ü teslim edilmiştir.

1799'da Medine'ye 885 altın sarf edilmiştir (BOA. EV.HMK.SR.03086).

EV.HMK.SR.03069 numaralı Girid Serdarı Vezir Hüseyin Paşa'nın Medine surresinin müstakil defter bilgisi (H.1063) 1652'den itibaren takip edilmektedir (https://katalog.devletarsivleri.gov.tr/Sayfalar/Arama/OzelArama.aspx). 1799 da ki surresinde mevcut 2000 sikke Şeyhü'l-harem, Naib-i Harem ve Hazinedarla başlayıp herhangi bir görev belirtilmeksizin Medine halkına pay edilmiştir. 11 varakta son bulan Hüseyin Paşa'nın surresine ilave olarak Merzifonlu Kara Mustafa Paşa ve Biga Sancağı Mütesellimi Hadımzade Osman Bey'in surresi ile defter son bulmuştur (BOA. EV.HMK.SR. nr. 03069).

EV. HMK. Sr. d 03066 numaralı defter Halebiye Ve Hoca Ömer Efendi (Sabun Hanı İcaresi) Vakfı'na aittir. Halebiye Vakfının ilk müstakil defter kaydı 1593 yılından itibaren takip edilmektedir (BOA. EV. HMK. SR. d. 1). Vakıftan gönderilen surrede ağırlığın Medine mücavirlerine verildiği görülmektedir. 97200 esedi ve 600 kuruşluk surre mücavirlerle beraber ribat ve medrese sakinleri ve mücavirlerin kadınlara dağıtılmıştır (BOA.EV. HMK. SR. nr. 03066 vr. 2 b).

EV. HMK. Sr. d 3084 defteri I. Abdülhamid vakfına aittir. Sultan'ın Haremeyn evkafından 3640 kuruş, İstanbul'da bulunan imaret ve sebilhane vakfından da 250 kuruş ve 120 zer'i mahbub surreye katkı sağlamıştır (BOA. EV.HMK.SR. nr. 03084 vr. 9a).

Haremeyn evkafının masraf ve varidat muhasebe defteri olan 3092 numaralı defter, çalışmamız için oldukça aydınlatıcı olmuştur (BOA. EV.HMK.SR. nr. 03092). Sultan Selim döneminde İstanbul, Bursa, Edirne, Rumeli, Anadolu Karaman Vilayetleri ve Kıbrıs vakıflarından toplanan surrenin 1799 yılına ait kayıtları başlıklar halinde tutulmuştur. Hakaniye-i rumiye surresi olan 3062 defterinde

bulunan içeriğin, bu muhasebe defterinde özetlenmesi ile ilgili bilgiler teyit edilmiştir.

Yukarıda bahsedilen defterlerin başlangıcında öncelikli olarak surreye konu olan vakfın kime ait olduğu belirtilmiştir. Sonrasında vakıf gelirlerinden elde edilen miktarların hangi gruplara hangi amaçlarla ne kadar verileceği ayrıntılı bir biçimde yazılmıştır. Bazen bir cemaate topluca surre tahsis edilerek isimleri belirtilen cemaat mensuplarının tek tek isimleri yazılmıştır. Bir surre birimi tek kişiye has olabildiği gibi; iki ya da en fazla dört kişi arasında da pay edilebilmiştir. Ellerine verilen beratlarla surre almaya hak sahibi olan kişilere paraları Şeyhü'l-harem ve Kadı'nın öncülüğünü yaptığı görevliler eliyle teslim edilmiştir.

1799 Medine surresinde dağıtımlar sikke[1], kuruş[2], altın ve az bir kısmı da tuğralı altın cinsinden yapılmıştır. Defterlerde yazılan meblağların bazılarında şahıslara teslim edilen surrelerin eksik olduğu görülmüştür. Örneğin şahsa teslim edilecek miktar 6 sikke iken; 4 sikkeye düşmüştür. Bu konuda bazı araştırmacılar eksilen meblağın urbana dağıtılmış olabileceğini ileri sürmüştür (Durak, 2024, 10). Lakin urbana rastgele herhangi bir surreden meblağ verilmesi düşündürücü bir durumdur. En azından bu şekilde bir eksilme varsayılsa bile, durumun belgelere yansıması beklenirdi. Yani Surre Emin'inin notlarında bulunması yahut bu sebeple surresi eksik gelenlerin merkeze ilettikleri şikayetlerinde böyle bir sebep bildirmeleri beklenilen bir durumdur. Çünkü halkın surresinin herhangi bir şekilde elinden usulsüz alınması yahut haksızlıkla el konulması durumunda İstanbul'a şikâyet bildiren dilekçeler yazması oldukça sık karşılaşılan bir durum idi.

Defterlerin muhtevası hakkındaki bu genel değerlendirme, surrenin mali kayıtları yanında vakıf gelirlerinin kimlere ne şekilde

[1] Sikke; kıymeti devlet eliyle teminat altına alınan madeni para demektir. Osmanlılar da nakit para anlamında kullanmışlardır. bkz: Mehmed Zeki Pakalın, *OTDTS,* C. III. s.214
[2] Gümüş paralara verilen tabir, Mehmed Zeki Pakalın, *OTDTS,* C. II, s 326

tahsis edildiğini ayrıntılı bir biçimde ortaya koymaktadır. Bu nedenle surre defterleri Medine surresinin finansmanı ve vakıfların işleyişini incelemek bakımından zengin verilere sahiptirler. Bu verilerin sistematik bir biçimde değerlendirilebilmesi için araştırmanın yöntemi ve

Araştırmanın Kapsamı, Yöntemi ve Tasnif Esası

Çalışmamızda kullanılan surre defterleri hakkında yukarıda ki malumattan sonra defterler içerisinde bulunan vakıfların sınıflandırılmasına geçilmiştir. Surreye ait kayıtlar incelendiğinde tahsisat yapan vakıfları şu şekilde derlemek mümkün olmuştur: Padişah Vakıfları, Valide Sultan Vakıfları, Padişah Kızlarının-Kadınlarının Vakıfları ve Devlet Adamlarının Vakıfları. Bu şekilde sınıflandırmaktaki maksat; Surre vakıflarını, vakfeden şahıslar özelinde irdelemek, kimlerin ve hangi bölgelerde bulunan vakıfların surre finansmanını ve dolayısıyla haccı desteklediği konusunda bir fikir edinebilmektir.

Padişah vakıflarının sınıflandırılmasına geçmeden evvel devrin sultanının sadakaları olarak miri hazineden ve Haremeyn evkafından Hakaniye-i rumiye surresi olarak bilinen meblağları zikretmek önceliklidir. Böylelikle buradan gelen miktar ve gideceği yerler hakkında bilgi edinmek mümkün olacaktır.

Tablo 1: *Miri Hazineden Tahsis Edilen Meblağlar*

Vazifeler	Miktarları
Ferraşin[1]	50 sikke
Ribatların eski hücrelerinden 769 una[2]	769 sikke filori
Cedid olan 692 hücreye[3]	2768 teslim 2200
Hücre ehlinden olmayıp onlara bitişik olan 546 kişiye[4]	819 sikke filori teslim 652

[1] Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA). Evkâf-ı Hümâyûn Kataloğu Surre Defterleri (EV.HMK.SR). numara (nr) 03062 (varak numarası) vr 2b
[2] BOA. EV.HMK.SR. nr. 03062, vr. 2b
[3] BOA. EV.HMK.SR. nr. 03062, vr. 2b
[4] BOA. EV.HMK.SR. nr. 03062, vr. 3a

Selase zaviyesine 32 kişi[1]	64 sikke teslim 52
Hümayun zaviyesi 10 kişi[2]	100 sikke teslim 80
Medine de oturan 4351 kişiye[3]	6526 sikke teslim 5300
Harem hizmetlilerine[4]	175 sikke teslim 140
Harem Ağalara[5]	1000 sikke teslim 800
Reisiyye minaresi müezzinlerine[6]	15 sikke teslim 12
Hanefi mahmilinde beş vakitte tekbir için[7]	36 sikke
Bazı reislere[8]	12 sikke teslim 10
Bazı reislere[9]	36 sikke teslim 30
Harem sinekleri ve örümcek ağları temizlenmesine[10]	8 sikke
Ravzâyı her gün silip süpüren, kaliçeleri temizleyen cüz sandıkları ile ilgilenen 8 kişiye[11]	64 sikke
Feraşet[12]	335 sikke
Sultan Mehmed Han ruhuna cüz, salavat [13]	1000 sikke
Sultan Mehmed Validesi ruhuna cüz[14]	600 sikke
Hz. Ebubekir Mescidine[15]	54 sikke
Hz. Ali Mescidine[16]	39 sikke
Hümayun Mektebine[17]	12 sikke teslim 10, 15 sikke teslim 12
Hanefi Mektebine (Minare altında)[18]	230 sikke
Tahiriye Ribatı Hanefi Mektebi (Harem arkasında)[19]	72 sikke teslim 58

[1] BOA. EV.HMK.SR. nr. 03062, vr. 3a
[2] BOA. EV.HMK.SR. nr. 03062 vr. 3a
[3] BOA. EV.HMK.SR. nr. 03062 vr. 3a
[4] BOA. EV.HMK.SR. nr. 03062 vr. 3b
[5] BOA. EV.HMK.SR. nr. 03062 vr. 4a
[6] BOA. EV.HMK.SR. nr. 03062 vr. 4a
[7] BOA. EV.HMK.SR. nr. 03062 vr. 4a
[8] BOA. EV.HMK.SR. nr. 03062 vr. 4a
[9] BOA. EV.HMK.SR. nr. 03062 vr. 4a
[10] BOA. EV.HMK.SR. nr. 03062 vr. 4a
[11] BOA. EV.HMK.SR. nr. 03062 vr. 4b
[12] BOA. EV.HMK.SR. nr. 03062 vr. 5a
[13] BOA. EV.HMK.SR. nr. 03062 vr. 5b
[14] BOA. EV.HMK.SR. nr. 03062 vr. 8b
[15] BOA. EV.HMK.SR. nr. 03062 vr. 20b
[16] BOA. EV.HMK.SR. nr. 03062 vr. 20b 21a
[17] BOA. EV.HMK.SR. nr. 03062 vr. 21 a
[18] BOA. EV.HMK.SR. nr. 03062 vr. 21 a
[19] BOA. EV. HMK.SR. nr. 03062 vr. 21 b

Maliki Mektebi[1]	22 sikke teslim 18
Haremde diğer mekteplere (35 kişiye)[2]	35 sikke teslim 28
İbrahim Efendi Mektebi[3]	22 sikke teslim 18
Müselsel Ribatı Mektebi[4]	22 sikke teslim 18
İlyas bin Muhyiddin Abdülcem'a Mektebi[5]	22 sikke teslim 18
Molla Alaeddin Efendi Mektebi[6]	22 sikke teslim 18
Valide Sultan Mektebi Ribatı Medine[7]	22 sikke teslim 17
Zaviyelere[8]	133 sikke
Medine Anbarı Hüddamına[9]	582 sikke teslim 462
Yenbu Anbarı[10]	175 sikke teslim 143
Kethüda Kadın Ribatı[11]	62 sikke teslim 52
Nöbetçilere muhafızlara, Aynüzzerkaya[12]	1690 sikke teslim 1262
Hüseyn eşrafına[13]	1500 sikke teslim 1162
Mücavirine (322)[14]	2809 sikke teslim 2209
Ravzâ Hizmetlilerine (31)[15]	150 sikke teslim 130
Harem mütedeyyinlerine (43)[16]	717 sikke teslim 578
Rum mücavir 95[17] Kudüs Şam Haleb Bağdad 13[18] Acem 25[19] Ekrad 3[20] Mağrib 17[21]	1576 sikke 162 teslim 133 554 sikke 26 sikke 243 sikke teslim 199

[1] BOA. EV. HMK.SR. nr. 03062 vr. 21 b
[2] BOA. EV. HMK.SR. nr. 03062 vr. 21 b
[3] BOA. EV.HMK.SR. nr. 03062 vr. 22a
[4] BOA. EV.HMK.SR. nr. 03062 vr. 22a
[5] BOA. EV.HMK.SR. nr. 03062 vr. 22a
[6] BOA. EV.HMK.SR. nr. 03062 vr. 22b
[7] BOA. EV.HMK.SR. nr. 03062 vr. 22b
[8] BOA. EV. HMK. SR. nr. 03062 vr. 23a
[9] BOA. EV. HMK. SR. nr. 03062 vr. 23a 24 a
[10] BOA. EV. HMK. SR. nr. 03062 vr. 24a
[11] BOA. EV. HMK. SR. nr. 03062 vr. 24b
[12] BOA. EV. HMK. SR. nr. 03062 vr. 24b
[13] BOA. EV. HMK. SR. nr. 03062 vr. 25a
[14] BOA. EV. HMK. SR. nr. 03062 vr. 26 a- 35 a
[15] BOA. EV. HMK. SR. nr. 03062 vr. 35 b
[16] BOA. EV. HMK. SR. nr. 03062 vr. 35 b
[17] BOA. EV. HMK. SR. nr. 03062 vr. 37 b - 40 b
[18] BOA. EV. HMK. SR. nr. 03062 vr. 41 a
[19] BOA. EV. HMK. SR. nr. 03062 vr. 41 b - 42 b
[20] BOA. EV. HMK. SR. nr. 03062 vr. 42 b
[21] BOA. EV. HMK. SR. nr. 03062 vr. 43 a

Tekrur 4[1] Mısır 35[2] Yemen 95[3] Hirni ? 8[4] Hind 24[5] Azatlılar 28[6] Medine kadınları 128[7] Rum kadınları 80[8] Hint Kadınları 21[9] Kadın azatlılar 24[10]	24 sikke teslim 20 243 hasene teslim 199 521 sikke teslim 452 40 sikke teslim 32 164 sikke teslim 147 250 sikke teslim 205 611 sikke 1239 sikke teslim 972 104 sikke teslim 92 156 sikke teslim 124
Mevlânâ Şeyhlere, Mescid-i Şerîf Şeyhü'l-kurra ya Şeyhü'l-kurra Talebe Müderrisi'ne Haremeyn Evkâfı mahsulünden	250 kuruş
Şeyhü'l-hareme Alevi Sâdâtına Haremeyn Evkâfı mahsülünden cedid surre	150 sikke
Şüheda Şeyhi Mahmud Efendi[11]	500 kuruş
Sultan Mehmed Han'ın ruhuna [12] Cüzhân Salavâthan	 800 sikke 200 sikke
Bazı cemaatlere[13]	667 kuruş 760 kuruş
Hüseyn evladına[14]	140 sikke
	100 kuruş
Bazı cemaate[15]	339 kuruş

[1] BOA. EV. HMK. SR. nr. 03062 vr. 43 b
[2] BOA. EV. HMK. SR. nr. 03062 vr. 43 b - 44 b
[3] BOA. EV. HMK. SR. nr. 03062 vr. 44 b - 47 a
[4] BOA. EV. HMK. SR. nr. 03062 vr. 47b
[5] BOA. EV. HMK. SR. nr. 03062 vr. 47 b - 48 b
[6] BOA. EV. HMK. SR. nr. 03062 vr. 48 b - 49 b
[7] BOA. EV. HMK. SR. nr. 03062 vr. 49 b - 52 b
[8] BOA. EV. HMK. SR. nr. 03062 vr. 53 a - 55 b
[9] BOA. EV. HMK. SR. nr. 03062 vr. 55 b 56 b
[10] BOA. EV. HMK. SR. nr. 03062 vr. 56b 57 a
[11] BOA. EV. HMK. SR. nr. 03062 vr. 123 b
[12] BOA. EV.HMK.SR. nr. 03062 vr. 5 b
[13] BOA. EV. HMK. SR. nr. 03062 vr. 97 b - 98 a
[14] BOA. EV. HMK. SR. nr. 03062 vr. 89 b - 90 a
[15] BOA. EV. HMK. SR. nr. 03062 vr. 95 b - 96 b

Alevi Sadatına, müjdeci başına[1] Ermeni cizyesi mahsulü	302 kuruş
	Toplam 25427 sikke, 2918 kuruş

Bu alanda şahsi vakıflar dışında kalan meblağın toplamı olan 25427 sikke, 2918 kuruş yaklaşık 7438 kişi arasında tahsis edilmek üzere tespit edilmiştir. Öncelikli olarak buradan elde edilen gelirle yapılanların başında *ferraşin* olarak tabir edilen temizlik hizmeti gelmektedir. Padişahların dini duyguları ve Hadim'ül-haremeyn anlayışından dolayı bu hizmeti ilk sıraya almış olmalılar. Sonra sırasıyla Medine oturan ribat ve zaviye sakinleri, Medine fakirleri, Harem Ağaları ve hizmetlileri, mektepler, mescitler, mücavirler, bazı Şeyh ve reis olarak adlandırılan kimseler ile *Alevi sadatı* ve *Hüseyn evladı* surresini buradan almıştır.

Padişah Vakıfları

Genel olarak Haremeyn, özel olarak Medine surresinde en büyük pay şüphesiz Osmanlı padişahlarının vakıflarına aittir. Belgesel takip açısından II. Murad'dan itibaren ilhak öncesinde ve sonrasında Osmanlı Padişahlarının çoğu vakıflarından Medine için tahsisatta bulunmuşlardır. Ancak aşağıdaki tabloda ilk vakfın Orhan Bey tarafından yapıldığı kayıtlı olup buna dair izahat tablo sonunda verilecektir. Bu çerçevede III. Selim döneminde gönderilen 1799 tarihli Medine surresinde Padişahların adıyla kaydedilen surre meblağları şöyledir:

***Tablo 2**: Surreye Gelir Sağlayan Padişah Vakıfları*

Vakıf Sahibi	Vakfın Yeri	Vazife	Miktar
Orhan Gazi (1326-1359)	Adapazarı		120 kuruş

[1] BOA. EV. HMK. SR.nr. 03062 vr. 98b Her kim müjdeci başı olur ise mutasarrıf olsun diye 212 kuruş verilmiştir.

Mehmed Çelebi (1413-1421)	Bursa		9 sikke
Fatih Sultan Mehmed	Ayasofya Câmi Vakfı	Sultan Mehmed'in ruhuna Kur'an okuyacaklara (33 kişi)	400 sikke
Fatih Sultan Mehmed	Ayasofya Câmi Vakfı	Bazı cemaate[1]	339 kuruş 371 kuruş
II. Bayezid (1481-1512)	Amasya'da ki Camii ve İmâreti[2]	Harem Ağaları'na	… boş bırakılmış
II. Selim (1566-1574)	Edirne'de ki Camii[3]	Ravzâ'da her gün bir Kuran hatmi (34 kişiye)	400 sikke
III. Murad (1574-1595)	İstanbul Türbe Vakfı[4]	Cüzhânlara 228 kişi	1410 altın
I. Ahmed (1603-1617)	_____ Mukâtaa Vakfı[5]		1658 sikke 46 sikke
II. Ahmed (1691-1695)	Mısır Kahire Vakfı	Ravzâ'da kendisi ve annesi Muazzez Sultan ruhuna Kur'an ve salavat okunması	30 altın + 120 altın 165 altın 980 sikke
II. Mustafa (1695-1703)	Haremeyn mahsulünden	39 kişiye	150 sikke
III. Ahmed (1703-1730)	Kütüphanesi (İstanbul Saray-ı Cedid Enderun)[6]	Cüzhân (33) Alevi sâdâtı (33) Hüseyn evladı (14)	132 tuğralı altın 60 tuğralı altın 28 " "
III. Ahmed (1703-1730)	İstanbul Vakfı	Şeyhü'l-harem ve Harem Ağalarına	1658 sikke

[1] "*Cemaat-i mezkurin*" olarak kaydedilmiştir.

[2] BOA. EV.HMK.SR. 03062 10b Defterde surrenin miktarı kısmı boş bırakılmıştır.

[3] Bursa ve Edirne gibi bazı şehirlerde bulunan Camii kebirlerin vakıflarının mütevellileri padişahlardı. Onlar adına bu görevi Darü's-saâde Ağaları yürütürlerdi. bkz: Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti'nin Saray Teşkilatı*, TTK. Yay. Ankara 1984, s.179

[4] BOA. EV.HMK.SR.d nr. 03078

[5] BOA. EV.HMK.SR.d nr. 03062 vr. 110 a

[6] BOA. EV.HMK.SR.d nr. 03079

I. Mahmud (1730-1754)	Kütüphane Vakfı[1]	Alevi Cemaatine Kurra[2] Şeyhine Ravzâ'da salavât çekenlere Cenaze masraflarına	410 altın 175 altın 100 altın 200 altın
" "	Mısır Kahire Vakfı	Ağalar, Aleviler, Hatipler, müezzin, Hüseyniler, Kaledeki askerler nöbetçiler, Harem fukarası vs	1066 eşrefi[3]
III. Mustafa (1757-1774)	İstanbul Laleli Çeşme	Fethhânân Cüzhân Salavâthanan	504 kuruş 396 kuruş 264 kuruş
" "	İstanbul Haremeyn	Harem görevlilerine Alevi cemaatine Hüseyn evladına	4620 kuruş 450 kuruş 225 kuruş
I. Abdülhamid (1774-1789)	İmaret ve Sebilhanesi	En'am ve Feth Suresi okunması için Üç vakitte Efendimiz'in ruhuna cüz, salavât için, Esma-i şerif ve Bedir ashabı için Alevi sâdâtına Hüseyn evladına	3640+250 kuruş

1799 tarihli Medine surre defterlerinde Padişah vakıflarından tahsis edilen paralar ve genel itibarıyla alacak gruplar yukarıdaki

[1] Defterin içerisindeki altın toplamları ile sonunda verilen *Cem' Yekun* uyumlu bulunmuştur. BOA. EV.HMK.SR.d nr. 03078

[2] Kurra: Hafızlardan kıraat ilmi ile meşgul olup tamamlayanlar hakkında kullanılan bir tabirdir. Bkz: Mehmed Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü,* C.II, MEB. Yayınları, İstanbul 1972, s.324

[3] Eşrefi Mısır'da basılan altınlara verilen isimdir. Bkz: Oğuz Tekin, "Sikke", *TDV. İA.* C. XXXVII. TDV. Yay. s.183 I. Mahmud'un söz konusu vakfı Mısır-Kahire taraflarından olması sebebiyle para birimi değişmiştir.

şekildedir. Padişah vakıflarından gelen surrenin içeriğini anlamak açısından birkaç vakfın ayrıntıları hakkında bilgi vermek aydınlatıcı olacaktır.

Tabloda ilk olarak dikkati çeken Orhan Gazi'nin Adapazarı vakfından ulaşan hayrattır. Toplamı 120 kuruş olan surre bir müderris, imam ve hatip, Özbekli bir mücavir, Harem Kâtibi Halil Efendi arasında pay edilerek dağıtılmıştır (BOA. EV. HMK. SR. nr. 03062 vr. 122 b). Bildiğimiz kadarı ile Orhan Bey'in vakıflarından doğrudan Haremeyn şartı bulunmamaktadır. Orhan Gazi'nin vakıfları ile ilgili yapılan ve içerisinde Adapazarı'ndaki vakıfları hakkında da geniş bilgi yer alan çalışmada da surre ya da Medine ile ilgili kayıtlara rastlanılmamıştır (Turgut, 2019, 3-84). Bu durumda ilgili tahsisatın XVIII. yüzyılın ikinci yarısında vakıfta yapılan bir tadil veya cihetin intikali sırasında bu tahsisat eklendiği düşünülebilir.

Fatih'in kurduğu külliyetli bir vakıf olan Ayasofya Camii Vakfından (Kala, 2020, 99-130) Medine'ye aktarılan 400 sikke ve 710 kuruşun amacı ise Fatih Sultan Mehmed'in ruhuna Kur'an tilaveti başta olmak üzere bazı cemaatlerin arasında dağıtılmak içindir.

II. Selim'in Edirne'de bulunan Camii Şerif Vakfı'ndan Medine ve Ravzâ'da Kur'an okunması için her yıl gönderilen miktar 400 sikke floridir. Her gün bir hatim şartı vardır. Cüz okumakla görevli 30 kişi arasından her ay başında bir kişinin *ser mahfel* olup üç ayda bir fazladan 16 sikke verilmesi şart konulmuştur (BOA. EV. HMK. SR. nr. 03062 vr. 10b).

Tabloda belirtilen cami, mektep, kütüphane, türbe, çeşme ve sebil vakıflarının bir kısmı da Surre yoluyla Mekke ve Medine'ye para göndermişlerdir. Gönderildiği vakfın çeşidine göre surre vazifelerinin değişkenlik gösterip göstermediğini anlamak açısından birer örnekle izah etmek gerekli görülmüştür. Örneğin Sultan III.

Murad'ın İstanbul'daki Türbesi vakfından gönderilen surrenin ayrıntısı şöyledir;

Tablo 3: *III. Murad'ın Türbe Vakfından gönderilen surre*[1]

İcra Edilecek Vazife	Kişi Sayısı	Miktarı
Müteferrika-i mezkûrîn	8	82
Cüzhan devletin devamı için	40	241
Cüzhan sabah vakti	30	181
Cüzhan sabah vakti	30	181
Cüzhan öğle vakti	30	181
Cüzhan ikindi vakti	30	181
Salavathan sabah vakti	20	121
Salavathan öğle vakti	20	121
Salavathan ikindi vakti	20	121
	228 kişi	Toplam altın 1410 (EV. HMK. SR. d nr. 3078)

Böylelikle vakıftan 1799 yılında toplamda 228 kişi cüzhânlık görevinden ücret almıştır. Ayrıca bu üç vakitte her kişi yüz Salavât, üç İhlas ve bir Fatihâ okumakla da görevlendirilmişlerdir (BOA. EV. HMK. SR. d nr. 3078) Aslında surrede vazifeler tekrar ediyor ya da aynı görünüyor olsa da her vâkıfın şahsına yapılacak okumalar vesilesiyle bu insanlar görevlendirilmiş oluyordu. Böylelikle Medine ahalisinden toplamda 228 kişi vazifelerini yaparak geçimine katkı sağlamış bir bakıma maaşını bu vakıftan almış oluyordu. Ayrıca aynı vakıftan 1837 yılında gönderilen surreye göre de yukarıda anılan hizmetler aynı şekilde devamlılık göstermiştir (BOA. EV. HMK. SR. d nr. 3808).

Sultan Mahmud'un Ayasofya Câmi duvarına bitişik olduğu belirtilen Kütüphanesi Vakfı'ndan gönderilen surresi için de ayrı bir defter tutulmuştur. Vakıftan 1799 yılında ait 885 altından, alışılmış vazifelerin dışında vefat eden gariplerin cenaze masrafları için

[1] Tablodaki bilgiler BOA.EV. HMK.SR. d nr. 3078 numaralı surre defterinden alınmıştır.

kullanılan 200 altın dikkat çekmektedir. Devamında ilgili meblağın Şeyhü'l-harem'e teslim edilmesine dair ifade bu cenazelerin onun tarafından takip edilip defnedildiğini anlatmaktadır. Ayrıca 80 kişilik bir Alevi grubu da surrelerini bu vakıftan almışlardır (BOA. EV. HMK. SR. nr. 03086 vr. 2b). 1798 yılı surresinde (BOA. EV. HMK. SR. d nr. 3041 vr. 2b) ve 1800 surresinde (BOA. EV. HMK. SR. nr. 3113 vr. 2b) aynı şekilde cenaze masrafları için 200 altın gönderilmeye devam etmesi bu hizmetin Medine'de devamlılık arz ettiğine işaret etmiştir. Bu durum surrede vakıf şartlarına bağlı kalındığını göstermektedir.

Bilindiği üzere vakıf geleneğimizin önemli ayaklarından biri de ihtiyaç sahiplerinin ücretsiz yemek yiyebildikleri imaretlerdir. I. Mahmud'un kütüphanesi ve yanında bulunan imaret vakfının bir benzeri tahsisat Medine halkı için yapılmıştır. Bu çerçevede Medine hareminde yaşayan fakirlere yemek masrafı olarak 100 altın tahsis edilmiştir (BOA.EV.HMK.SR. nr. 03086 vr. 5b). Yemeğin nerede yenileceği belirtilmese de bu meblağ Harem ağaları vasıtasıyla tespit edilen belli sayıda fakire yiyecek ihtiyaçları için de verilmiş olabilir. Kütüphane vakfından farklı bir tahsisatta Alevi ailesi mensuplarınadır. Kayıtta Medine'de bulundukları müddetçe tahsisattan yararlanacaklarına dair notta bulunmaktadır. Yine aynı notta Alevi ailesinden birinin surresi açıkta kalması durumunda surrenin aynı aile içinde kalması gerektiği vurgulanmıştır (BOA.EV.HMK.SR. nr. 03086 vr. 2b). Bu da belirli bir sosyal zümreye özel olan surrenin el değiştirmesinin önüne geçmek içindir. Lakin yapılan inceleme neticesinde surre birimlerinde bazı şahısların isimlerinin -aynı ya da farklı vazifeler ya da gruplar başlığı altında bile- sık sık yazılmış olması, bu kaidenin uygulanabilir olmadığı kanaatini oluşturmuştur.

Netice olarak 1799 surresinde yukarıda işaret edilen padişahlara ait vakıf gelirlerinden tespit edilebilen meblağın toplamı; 11.179 kuruş, 5301 sikke, 2610 altın, 1066 eşrefi, 220

tuğralı altın olarak hesaplanmıştır. Padişahların vakıflarından kutsal beldelerde yapılması şart koşulan vazifelerde dini hizmetlerin öne çıktığı görülmektedir. Peygamber Efendimiz'in ve padişahların kendileri ve valideleri ruhuna okunan cüzler, duâlar ve harem hizmetlilerinin ödemeleri ön plandadır. Padişahlar kendileri ile beraber annelerinin ruhlarına da tilavet ettirmeyi önemsemişlerdir. Bu vakıflarda ayrıca Haremde vazifeli görevlilerle beraber hemen her vakıftan ödenek alan Şeyhü'l-harem ve Harem Ağaları sık sık karşımıza çıkmaktadır. Bunun yanında Padişahların surresinde özellikle zikredilen gruplar: Alevi sâdâtı[1], Hüseyn evladı, Bedir ashabıdır. Bu gruplara ayrı başlıklar halinde özellikle surre dağıtımı yapılmıştır.

Padişahlardan sonra surrede desteği bulunan grup Valide Sultanlardır.

Valide Sultan Vakıfları

Valide Sultan, tahta çıkan padişahın annesine verilen unvandır. Kendilerine tahsis edilen yıllık gelirleri, maaşlar ve hediyeler vasıtasıyla Valide Sultanların ekonomik gelirleri oldukça iyi olurdu (Akyıldız, 2012, 494-495). Paşmaklık denilen gelirleri, yabancı devletlerden ve Osmanlı ricalinden gelen hediyeleri de önemli miktarlardaydı. Bu gelirleri özellikle İstanbul, Haremeyn ve Kudüs için kurdukları vakıflarda kullanırlardı (İpşirli, 1994, 147). Kısaca servet edinme yöntemleri miras, hibe, mehir, çalışıp kazanma, maaş vs şeklinde olabilmekteydi (Maydaer, 2019, 146). Böylelikle hayır işlerinde daima faal ve etkin olabilmişlerdi.

Hicaz'ın Osmanlı hakimiyetine girmesiyle beraber bütün hanedan mensupları gibi Valide Sultanlar 'da kutsal topraklardaki ve hac yolundaki hizmetlerin görülmesi için büyük gayret sarf etmişlerdi (Güler, 2009, 40). Bilinçli ve ihtiyaç giderici özellikleri

de dikkate alınarak bakıldığında vakıf kuran kadınlar arasında Valide Sultanlar ve saray kadınlarının kurdukları vakıflar genellikle büyük ölçekli vakıflardı (Şahin, Kaya, 39; Kala, 2019, 113-142). Validelerin vakıflarından toplanan surrenin ayrıntıları aşağıdaki tabloda verilmiştir.

***Tablo 4**: Surreye Gelir Sağlayan Valide Sultan Vakıfları*

Vakıf Sahibi	Vakfın Yeri	Vazife	Miktar
III. Murad 'ın annesi Nurbanu Sultan [1]	Üsküdar Vakfından		1454 sikke
I. Ahmed'in annesi Handan Sultan[2]		Harem Ağaları ve Naibi	315 altın
III. Mehmed'in annesi Safiye Sultan[3]		Salavâthan Cüzhân Ravzâ kandillerine Ferraşin Ferraşin	485 sikke 60 kuruş 300 kuruş 300 kuruş
II. Ahmed'in annesi Muazzez Sultan[4]	Hane İcare Vakfı	Bazı vazifelere Harem Ağalarına	30 Altın
Gülnuş Valide Sultan ve Emetullah Baş Kadın Vakfı[5]		Harem görevlilerine Su hizmetlerine	812 buçuk kuruş
Gülnuş Valide Sultan[6]	Üsküdar Vakfı	Ravzâ 'da her gün bir hatim okunması için	400 sikke
Gülnuş Valide Sultan		Sultan Mehmed 'in Validesi (Hatice Turhan Sultan) ruhuna Kur'an tilaveti	600 sikke

[1] BOA. EV. HMK. SR. nr. 03062 vr. 62 a-64 b
[2] BOA. EV. HMK. SR. nr. 03062 vr. 60b
[3] BOA. EV. HMK. SR. nr. 03062 vr. 69 a
[4] BOA. EV. HMK. SR d nr. 03081 vr. 2b
[5] BOA. EV.HMK.SR. nr. 03075 vr. 4 a-5 a
[6] BOA. EV.HMK.SR. nr. 03062 vr. 15b-16b

I. Mahmud'un annesi Saliha Sultan	Galata'daki Çeşme ve Muallimhanesi Vakfı	Ravzâ görevlileri ve şahıslara Haremde gece gündüz sebil için on adet ibrik [1] Sultan Ahmed ruhuna on adet ibrik	170 altın 40 tuğralı altın 34 altın 34 altın

Valide Sultanların Ravzâ görevlilerine, kendi ruhlarına Kuran ve salavat okunmasına yönelik tahsisatı ile temizlik hizmetlerine ayırdıkları paralar surre alayları vasıtayla şehre ulaştırılıp dağıtılmıştır. Validelerden birkaçının surre miktarına ve ayrıntısına baktığımızda onların Medine'de yaptıkları hizmet açığa çıkacaktır.

Hem eşi II. Selim hem de oğlu III. Murad tarafından kendisine hayli muhabbet duyulan Nurbanu Sultan, elde ettiği imtiyazlar sayesinde Üsküdar'da kurduğu geniş vakfından (Kaytaz, 2019, 258) Medine'ye 1454 sikke göndermeye muktedir olmuştur (BOA,. EV.HMK.SR. nr. 03062 vr. 64b). Bu miktar Medine'de Harem görevlilerine, bazı cüzhânlara İhlas, Fatiha ve Ayetel kürsi surelerinin okunması için sarf edilmiştir.

Valide Sultan surrelerinde görülen önemli vazifelerden biri su ihtiyacına yönelik harcamalardır. Özellikle Harem de gece ve gündüz su ihtiyacının karşılanması için ibrikler vakfedilmiştir. Sultan I. Mahmud'un annesi Saliha Sultan'ın Galata Azap kapıdaki Çeşme Vakıflarından elde edilen gelirin bir kısmını Medine de ki su ihtiyacı için vakfetmesi de bu manada anlamlı bir girişimdir.

[1] BOA. EV.HMK.SR. nr. 03085 vr. 5 a

Osmanlı hareminin başı sayılan Valide Sultanların dikkat çeken bir özelliği Padişahlara olan yakınlığıdır. Bu sayede Valide Sultanların kendilerinin de rutin gelirleri yanında oğulları tarafından verilen ek gelirlerle ekonomik anlamda daha iyi bir duruma gelmişlerdir. Örneğin; III. Mehmed tarafından annesi Safiye Sultan'a önemli miktarlarda gelir elde edeceği gündelik, has, paşmaklık verilmiştir (Sakaoğlu, 2015, 282).

Hasekilikleri ve Valide Sultanlıkları döneminde Sarayda bulunan padişah annelerinin bu süreçte bir başka kazançları halkla ve bürokrasi ile yakın ilişki kurabilmeleridir. Bu hal onlara toplumun ihtiyacı olan alanları öğrenme imkânı vermiştir. Valide Sultanların hemen tamamı yukarıda örneklerini zikrettiğimiz Medine surresine katkıları yanında Mekke'ye, Hac yollarına ve Osmanlı mülkünün değişik yerlerine dikkate değer hayrata sahip vakıflar tahsis etmişlerdir. Sadece yukarıda zikrettiğimiz Safiye Sultan'ın Medine surresine katkısı 700 kuruş ve 485 sikkedir. Bu rakamda valide sultanlar içinde yüksek bir meblağdır. Safiye Sultan'ın surresinden dini vazifeler dışında kalan 60 kuruş, Ravzâ'nın kandil ihtiyacının karşılanmasını sağlamıştır. Diğer bir katkısı da Harem'in temizlik hizmetleri için sarf edilen 600 kuruş olmuştur (BOA. EV. HMK. SR. nr. 03062 vr. 91 b). Safiye Sultan'ın şartları incelendiğinde ayrıntılı izahlar yaptığı görülmüştür. İhlas, Fatiha ve Bakara Surelerinin yanı sıra her gün bir hatim okunmasını ve bunların sabah namazından sonra Ravzâ karşısında icra edilmesini talep etmiştir. Dikkate değer bir talebi ise Harem Naibi ve noktacı denilen şahıstan, görevli kimselerin surrelerini dağıtmalarını istemiş lakin, 10 gün boyunca görev yapmadığı görülen kimselerden haklarının alınıp, hizmete layık olan kimselere verilmesi şartını koymuştur (BOA. EV. HMK. SR. nr. 03062 vr. 69 a). Uygulanabilirliğinden emin olmadığımız bu durum ilk defa karşılaşılması bakımından mühim bir ayrıntıdır.

Büyük gelirlerin yanı sıra II. Ahmed'in saltanatını göremeden vefat eden annesi Hatice Muazzez Sultan gibi, sahip

olduğu oldukça az sayılabilecek bir evin kirasını tahsis edenler de bulunmaktadır. O, anılan evin kirasını Harem Ağalarına ve Medine'de bazı vazifelerin icrası için tahsis etmiştir. Gülnuş Valide Sultan ile birlikte zikredilen ancak valide Sultan olmayan III. Ahmed'in eşlerinden Emetullah Kadında Darbhane yakınlarındaki vakfından Medine mahallelerinde yaşayan fakirlere ve Harem dahilinde bulunan misafirlere tahsiste bulunmuştur (BOA. EV.HMK.SR. nr. 03075 vr. 4b).

Valide Sultanların surresinden tespit edilebilen gelirlerin yekunu; 2939 sikke, 1472.5 kuruş, 783 altın, 40 tuğralı altın miktarındadır.

Padişah Kızlarının-Kadınlarının Vakıfları

"Sultan" adı verilen padişah kızları da vücuda getirdikleri hayır eserleri ile daima anılır olmuşlardır (İpşirli, 1994, 148). Valide Sultanların yanı sıra hanedana mensup Sultanlar, padişahların kız kardeşleri ve torunları da Osmanlı Devleti'nde önemli bir yer tutmaktaydılar. Genellikle Padişah tarafından yönlendirilen hayatları ve yaptıkları evliliklerle genişleyen imkanlarını halk yararına kullanma imkânı bulmuş ve pek çok hayır eserine imza atmışlardır (Başarır, 2018, 5). Medine de de dini maksatlarla yaptıkları hizmetler ön plandadır.

Tablo 5: *Surreye Gelir Sağlayan Padişah Kızları ve Kadınlarının Vakıfları*

Vakıf Sahibi	Vakfın Yeri	Vazife	Miktar
Aişe Sultan Vakfı (Cem Sultan Kızı)	Nakit Vakfı	Sabah ve ikindi de salavât İhlas ve Fatiha okunması	88 sikke[1]

[1] BOA. EV. HMK. SR. nr. 03062 vr. 69 b

Safiye Fâtımâ Sultan (Sultan Bayezid Kızı)	İstanbul Evkafı	Ravzâ'da her sene altı Kur'an hatmi[1]	6 sikke
Fâtımâ Sultan[2] (II. Selim Kızı)		Medine Cüzhânları için	394 kuruş teslim 302
Gevher Han Sultan (II. Selim kızı)		Cüzhânlar	217 sikke (325 kuruş)[3]
Fatıma Sultan (III. Ahmed kızı) ile Sadrazam İbrahim Paşa	Darü'l-hadis Kütüphane ve Camii Vakfı ile İstanbul Cağalzade	Cüzhân İhlashanan	234 kuruş 47 sikke
Safiye Sultan (Sultan II. Mustafa kızı) (Ö. 1778) [4]	İstanbul Vakfından	55 kişiye	177 kuruş
Hatice Sultan (Sultan Mehmed Kızı) (Ö.1743)	Mektep ve Sebilhanesi	31 görevliye	100 zer mahbub[5]
Aişe Sultan[6] (III. Murad kızı)	Haremeyn Mülhakatından Üsküdar Ayazma Bahçesi İcâre mahsulünden		45 kuruş
II. Mustafa'nın torunu Zahide Hanım Sultan [7] (Ö. 1790) (Safiye Sultan Kerimesi)	İbrâil Kasabası Çiftlik Mahsulünden	46 kişiye	225 kuruş
Sultan Mahmud Başkadın'ı[8] (Ayşe yahut Hatem Kadın)	Aydın Vilayeti Suğla Livası Pergus Çiftlik mahsulünden	Şeyhü'l-harem ve Alevi Sâdâtına Cüzhân	27 altın 77 altın

[1] BOA. EV. HMK.SR. nr. 03062 vr. 10 b

[2] BOA.EV. HMK. SR. nr. 03062 vr. 101 b

[3] Bir sikkenin birer buçuk kuruş ettiği not edilerek 217 sikkelik meblağ 325 kuruş olarak hesaplanmıştır. BOA. EV. HMK.SR. d. nr. 3062 vr. 94 a

[4] Ahmet Cevdet Paşa Safiye Sultan'ın Haremeyn' e gönderdiği surreyi vakıf fazlalarından *sâl be sâl* tahsis ettiğini yazmaktadır. bkz: Ahmed Cevdet Paşa, *Tarih-i Cevdet*, II. Cilt-I. Kitap s.108 Jane Hathaway, *Osmanlı Hâkimiyeti'nde Arap Toprakları,* Çev: Gül Çağalı Güven, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2018, s. 113

[5] Osmanlıda kullanılan altın paralardan biridir. Mehmed Zeki Pakalın, *OTDTS,* C. III, s.655

[6] BOA. EV. HMK. SR. nr. 03062 vr. 104 a

[7] BOA. EV. HMK. SR. nr. 03062 vr. 119 b

[8] BOA. EV.HMK.SR. nr. 03085 vr. 7 a

Üçüncü Vuslat Kadın [1](I. Mahmud'un Kadını)		Medine Darü'ş-şifâsına	1300 kuruş
Dördüncü Hanım Kadın [2]	_____	Ferraşin Şahıslara	200 kuruş
Beşinci Vuslat Kadın[3]			999 buçuk kuruş

Tespit edebildiğimiz hanım sultanların surre içerisinde ki toplam katkıları 3482.5 kuruş, 358 sikke, 104 altın, 100 zer mahbub'a tekabül etmektedir. Surre gönderdikleri vakıf gelirlerine bakıldığında ise kendilerine verilen çiftliklerden ve kira gelirlerinden oluştuğu görülmektedir. Örneğin; Ebubekir Paşazade el Hac Süleyman Bey'le evli olan Zahide Hanım Sultan (Uluçay, 2011, 122), Romanya yakınlarındaki İbrail Kasabası'nda kendisine ait olan çiftlik gelirlerinden 225 kuruşu Medine'de 46 kişi için vakfetmiştir. Diğer bir çiftlik geliri Sultan Mahmud'un Baş Kadın'ına ait Aydın Suğla Livası Çiftlik mahsulünden. Oda gelirlerinden 104 altını Şeyhü'l-harem ve Alevi Seyyidlerine bahşetmiştir. Bunun içerisinden 25 altın, su dağıtımı için kullanılan zevraklar içindir (BOA. EV.HMK.SR.nr. 03085 vr. 7a).

Tablonun başında bulunan II. Bayezid'in kızı Safiye Fatıma Sultan Padişah kızları arasında 6 sikkelik ufak surresi ile karşımıza çıkmaktadır. Onun 6 sikkeden maksadı her sene altı Kur'an hatmi okutmak istemesidir. Buradan anlıyoruz ki surre alanlar arasında bir hatim okumakla görevli olan surre sahipleri 1 sikke -tabiri yerinde ise- ücret almış oluyordu.

III. Ahmed'in kızı Nevşehirli İbrahim Paşa'nın zevcesi olan Fatıma Sultan ve eşine ait külliyenin Darü'l-hadis ve Kütüphane vakfı (Raşid Mehmed Efendi, 2013, 24) ise yukarıdaki surre

[1] BOA. EV.HMK.SR. nr. 03085 vr. 8 a
[2] BOA. EV.HMK.SR. nr. 03085 vr. 8 a
[3] BOA. EV.HMK.SR. nr. 03085 vr. 8 b

miktarının tamamı din görevlilerine dağıtılmak üzere göndermişlerdir. Gevher Sultan ise okunmasını istediği cüzler için özel bir vakit belirterek, ikindi namazı sonrası Ravza-i Mutahhara'da kabri şerif arasında yapılmasını arzu etmiştir (BOA. EV. HMK. SR. nr. 03062 vr. 93a).

Bu bahiste Medine Darü'ş-şifasına Üçüncü Vuslat Kadın tarafından yapılan ihsanın miktarı dikkat çekicidir. I. Mahmud'un kadınlarından olan Üçüncü Vuslat Kadın kendisine ait haslarından olan çiftliğin gelirlerini Medine'ye vakfetmiştir (Çakmak, 2019, 77-78). Vakfından gönderilen 1300 kuruşun 543'ü Darü'ş-şifa'nın bütün hizmet ve vazifelerinde; geri kalan 757 kuruşu ise çorba ve pilav gibi yiyecek giderlerine sarf edilmek üzere pay edilmiştir (BOA. EV.HMK.SR.03085 8a). Vuslat Kadın'ın surresi burada bir ayrıntıya da dikkatimizi çekmektedir. Şöyle ki; Padişah kızları ve torunlarından oluşan bu topluluğun surresinde Valide Sultan tahsislerinde olduğu gibi Harem görevlileri, su hizmetleri, temizlik personeli gibi diğer alanların pek bulunmadığı dikkat çekmektedir. Genellikle cüzhanlık için surre göndermişlerdir. Bu durumun izahı; birkaçı dışında onların tahsisatlarının diğerlerine göre daha mütevazi olması ile açıklanabilir.

Yukarıdaki hanedan mensuplarının vakıflarından giden surre tahsisatlarına bakıldığında genel olarak Harem hizmetleri ve din görevlilerine verilen miktarların çoğunlukta olduğu görülecektir. Kanaatimizce bunda etkili olan üç önemli sebep vardır; bize göre önemli olan ilk sebep, dini hassasiyetle kutsal topraklara hizmet mevzuudur. Yavuz'un Hadimü'l-Harem anlayışından itibaren -hatta daha evvelinden- Osmanlı Padişahlarının kutsal mekanlara olan hizmet iştiyakı bilinen bir gerçektir. Bu iştiyak sadece padişahlarla sınırlı kalmamış tüm hanedan mensupları ve idarecilerinde de tezahür etmiştir. İkinci sebep; kendi ruhlarına gönderdikleri Kur'an tilavetinin yanı sıra eşleri ve valideleri kapsamında arkası kesilmeyen bir sadaka bırakmak istemeleridir. Üçüncü ve bir

anlamda da dünyevi bir mesele olarak görebileceğimiz ve genel kabul görmüş olan fikir, siyasi ve politik amaçlıdır. Kutsal topraklarda varlık ve görünürlük Osmanlı Padişahlarının ve hanedan mensuplarının önemsedikleri bir husus olmuştur. Padişahlar surre ile birlikte varlıklarının sorunsuz kabulünü devam ettirmeyi amaçlamışlardır. Hanedan kadınları da bölgedeki hizmetleriyle bu amaca destek vermiş Padişahlar tarafından kendilerine yapılan cömert ihsanları buraya kanalize ederek bu politikanın destekçisi olmuşlardır.

Devlet Adamlarının Vakıfları

Padişahlara, Valide Sultanlara, Padişah kızlarına ait vakıflar dışında çoğunluğu Osmanlı devlet adamlarına ait olan irili ufaklı vakıflardan bu alana dikkate değer bir tahsisat yapılmıştır. Ayrıca Osmanlılar tarafından devam ettirilen vakıf geleneğinin, idareciler ve askeri zümre tarafından ciddi bir şekilde desteklenmesi ve bu şekilde kurulan vakıfların çokluğu, bu uygulamanın bir politika olarak teşvik edildiğini gösterir niteliktedir (Özcan, 2003, 3). Bu anlamda 1799 yılı surresinin ekonomik destekçisi olan devlet görevlileri vazifelerine göre sınıflandırılmaya çalışılmıştır. Her şahsın farklı yıllarda pek çok göreve getirilmesi doğal olmakla beraber burada surre kaydında yer alan ibareler ve isimlendirmeler esas alınmıştır. Bu sınıflandırmanın amacı, onların devlet kademelerindeki pozisyonlarının surrenin finansmanına nasıl bir katkı sağladığıdır.[1] Ayrıca yaptıkları vazifelerin, surre konusundaki alakaları bağlamında bir etkiye sahip olup olmadığını anlamaya çalışmaktır.[2]

[1]Vakıf sahiplerinin devlet kademelerinde hangi görevlerde bulundukları hakkında dipnotlarda kısa bilgiler vermek lüzumlu görülmüştür.

[2] Tablolardaki görevlilerle ilgili açıklamalar yapılırken miktar olarak fazlaca surreye sahip olan ve şart konulan vazifeler bakımından sürekli tekrar eden rutin görev ve görevliler dışında, dikkatimizi çeken farklı vazifelere yer verilmiştir. Çünkü her şahsın sürresini defeatle yazmak tekrara düşüreceğinden başlıklar altında o alana ait birkaç görevlinin surresine yer verilmiştir.

Tablo 6: *Surreye Gelir Sağlayan Beylerbeyleri ve Valiler*

Vakıf Sahibi	Vakfın Yeri	Vazife	Miktar
Gazi Balaban Paşa [1]	Edirne Vakfı	Ravzâ'da Cuma namazından sonra Yasin okunması	15 kuruş
Zaralızade Mehmed Paşa [2]	Sivas Vakfı	Buhari ve Hadisi Şerîf okunması	40 tuğralı altın
Kıbrıs Valisi Cafer Paşa[3]	_____	Ağayân'a, Hutebâya, İmamlara, Müeezinlere	400 sikke

Zaralızade Mehmed Paşa'nın vakıf gelirlerinden bir kısmını Haremeyn Nezareti'ne tahsis ettiği bilinmektedir. Vakfiyesin de bulunan şarta göre Medine'de muhaddis, müfessir ve ulemaya tahsis ettiği 126, 5 kuruş vardır. Bir diğer vakfiyesinde de Sivas'ta bulunan bir kıt'a bahçesinin kira gelirlerini de Haremeyn'e şart etmiştir (Savaş, 1993, 85-86). 1799 surresindeki 40 tuğralı altın bu iki tahsisin toplamı olmalıdır. Yine zengin vakıflara sahip olduğu bilinen Cafer Paşa'nın 400 sikkelik surresi Medine'de din görevlilerine ulaşmıştır.

Tablo 7*: Surreye Gelir Sağlayan Vezirler*

Vakıf Sahibi	Vakfın Yeri	Vazife	Miktar
Veziriazam Mahmud Paşa (Veli)[4]		Dört Mezhep Kadılarına, Ravzâ'da hatmi şerîf tilaveti ve	1001 sikke

[1] BOA. EV. HMK. SR. nr. 03062 vr. 102 b

[2]BOA. EV. HMK. SR. nr. 03062 vr. 110 b

[3]Güven Dinç, Cemil Çelik, "Osmanlı Dönemi Kıbrıs Su Vakıfları (1571-1878)", *Mediterranean Journal of Humanities mjh.akdeniz.edu.tr II/1,* 2012, s, 41 (37-59) 1607 yılında Kıbrıs Beylerbeyiliği görevinde bulunan Cafer Paşa'nın kendi adıyla bilinen vakıflarından özellikle su sıkıntısını gidermek maksadıyla yaptığı çalışmalar fazla olmuştur. Lakin surreye bahis olan vakfının hangisi ve nerede olduğu bilgisi kaydedilmemiştir. Ayrıca1599 tarihli vakfiyesinde Cafer Paşa Kıbrıs'ta bulunan vakıf gelirlerinden Ravzâ-i Mutahhara'da bulunan din görevlilerine verilmek üzere 20000 akçe şart koymuştur. Bkz: Abdüllatif Armağan, Fetihten Sonra Kıbrıs'ta Kurulan İlk Osmanlı Vakıfları, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, C.41 S.72, 2022, s. 239

[4] BOA. EV.HMK.SR. nr. 03062 vr. 12 a – 14b

		hadis nakli	
Ali Paşa[1]	İstanbul	Şeyhü'l-hareme, Hanefi Hatibine, Hanefi İmamına, Harem-i Şerîf Ağalarına, Harem temizlikçilerine, kapıcılarına, Hac mevsiminde sakâyâ için, Anadolu mücavirinin salihlerine (40 kişi)	140 sikke
Gazi Yahya Paşa[2]		Şeyhü'l-harem, Medine Naibi, Temizlikçi ve Kapıcı, Kandil masraflarına vs Salih mücavirine	120 kuruş 80 hasene (teslim 180)
Nişancı Mehmed Paşa[3]	İstanbul	Ravzâ'da cüz okunması için, (19 kişiye)	114 sikke
Girid Serdarı Gazi Hüseyin Paşa[4]		Harem görevlileri ve şahıslara	2000 sikke
Melek Ahmed Paşa [5]	Fındıklı Kasabası Vakfı		25 kuruş
Hacı Mehmed Paşa[6]	İstanbul'da Dershane ve Kütüphanesi	Ravzâ'da Feraşet Naibi ve Harem Ağalarına	266.5 kuruş
Kaplan Paşa[7]	İzmir	Vaizzade Şeyh Ali Efendi'ye	14 sikke
Merzifoni Kara Mustafa Paşa[8]		Medine fukarasına (39)	344.5 kuruş
Hacı Ahmed Paşa [9]	İstanbul Davud Paşa	Alevi evladı cemaatine	183 kuruş

[1] BOA. EV.HMK.SR. nr. 03062 vr. 16 b

[2] BOA. EV. HMK. SR. 03062 95 a Vakfiyesinde belirtildiğine göre Gazi Yahya Paşa vakıf gelirlerinin önemli bir kısmını Medine'ye göndermiştir. Bkz: Mehmed İnbaşı, Gazi Yahya Paşa'nın Üsküp'teki Vakıfları, *Vakıflar Dergisi*, Haziran 2020, s.13

[3] BOA. EV.HMK.SR. nr. 03062 vr. 19b

[4] BOA. EV.HMK.SR d nr. 03090 vr. 2b

[5] BOA. EV. HMK. SR. nr. 03062 vr. 104 a 104 b IV. Mehmed'in Veziriazamlarındandır. 1642-43 yıllarında Şam Valiliği yapmış hac kervanlarına yapılan baskınları önlemeye çalışmıştır. Bkz: Fikret Sarıcaoğlu, *"Melek Ahmed Paşa",* TDV. İA, C. XXIX, TDV, Yay. Ankara 2004, s.(42-44)

[6] BOA. EV. HMK. SR. nr. 03062 vr. 111b

[7] BOA. EV. HMK. SR. nr. 03062 vr. 103 b

[8] BOA. EV. HMK. SR. d nr. 03069 vr. 11b 12 b

[9] BOA. EV. HMK. SR. nr. 03062 vr. 107 b

	İskelesi Mahalle Mektebi		
Seyyid Abdullah Paşa[1]		Harem Ağalarına ve Ağayân Reisine	228 kuruş
Merhum İbrahim ve Mehmed Paşa[2]	Galata Orta Kariye Vakfı		200 tuğralı altın
Kaptan Vezir Hasan Paşa[3]		Medrese Dersiamı	121 sikke
Darendeli Mehmed Paşa[4]	Hadim Kasabası ve gayruhu	26 kişiye	61.5 kuruş[5]
Kalender Paşa [6]	Nukud Vakfı	Sabah namazından sonra salavât İhlas ve Fatiha okunması	200 sikke

Fatih devrinde devlet kademelerinde pek çok görev yapan Veziriazam Mahmud Paşa ilmi hizmetleriyle de ön plana çıkmış ve külliyetli hayır eserine sahip bir şahsiyettir (Tekindağ, 2003, 376-377). Böylelikle İstanbul'da bulunan Cami ve imareti vakfından Medine'ye de dikkat çeken miktarda surre gönderimi vaki olmuştur. 1001 sikke tutarındaki surresi Medine Kadılarına verilmiş, ilmi faaliyetlerde ve hadis naklinin ihdasında kullanılmıştır (BOA. EV.HMK.SR. nr. 03062 vr. 12a - 14 b).

Vezirler arasında surre ile kutsal mekanlara hizmet götüren şahıslardan biri Nişancı Mehmed Paşadır. Yaptığı pek çok görev arasında dikkat çekeni altı yıl dan fazla icra ettiği Mısır Valiliği ve akabinde yaptığı Cidde Valiliğidir (Atik, 2013, 74). Buralarda

[1] BOA. EV. HMK. SR. nr. 03062 vr. 112 a
[2] BOA. EV.HMK.SR nr. 03087 vr. 3 a
[3] BOA. EV. HMK. SR. nr. 03062 vr. 82 a
[4] BOA. EV. HMK. SR. nr. 03062 vr. 124 a
[5] BOA. EV. HMK. SR. nr. 03062 vr. 124 b
[6] BOA. EV. HMK. SR. nr. 03062 vr. 76 b 77 b

yaptığı vazifeler kanaatimizce Haremeyn ile daha fazla alakadar olmasına bölge ile ilgili duyarlılığının artmasına vesile olmuştur.

Gazi Hüseyin Paşa'nın 2000 sikke tutarındaki surresi için ayrı bir defter tanzim edilmiştir. Özellikle belirli bir göreve mahsus olmadan, şahıslara dağıtılan meblağ içerisinde dikkatimizi çeken bir harcama, Taif surları vakfının tamir ve onarımı için kullanılmıştır (BOA. EV.HMK.SR. d. nr. 03069. vr. 3b). Bu birim herhangi bir kişiden boş kalıp, daha sonra Taif'te hasıl olan ihtiyaç neticesinde oraya yazılmış olmalıdır. Yine Hüseyin Paşa'nın surresinde "*Hadika-i Muharrem*" olarak kaydedilen birimler sayesinde Medine'de Muharrem adında bir bahçenin varlığı tespit edilebilmiştir (BOA. EV.HMK.SR.d.nr. 03069 vr. 10a). Merzifonlu Kara Mustafa Paşa'nın Medine fukarasından 39 kişiye tahsis ettiği 344.5 kuruş ve Hadımzade Osman Bey'in 4 kişiye vakfettiği 150 kuruşluk surresi de bu deftere eklenmiştir.

Devlet kademelerinde çeşitli görevler yürütüp bir dönem Kaptan-ı Derya olarak hizmet veren Hacı Ahmed Paşa'nın surresi ise Alevi cemaatine mahsustur. Paşa vakfiyesinde, Alevilere gönderdiği surrenin el değiştirmemesini koyduğu şarta eklemiştir (BOA. EV. HMK. SR. 03062 108b). Peygamber soyundan gelmiş olmaları dolayısıyla Alevilere gönderilen surrelerin mutlaka onlara verilmesi, neredeyse her vakıf sahibi tarafından belirtilmiştir. Onlara duyulan hürmet ve muhabbetin yanı sıra bu konuda usulsüzlük yapılması endişesi insanları bu uyarıyı yapmaya sevk etmiş olmalıdır.

***Tablo 8**: Surreye Gelir Sağlayan Kazaskerler*

Vakıf Sahibi	Vakfın Yeri	Vazife	Miktar
Anadolu Kadıaskeri ve Ser Etıbba-i Hassa Musa Efendi[1]	Nukud Vakfı	Cüzhân Aşrhan	335 sikke

[1] BOA. EV. HMK. SR. nr. 03062 vr. 77 b 78 b

***Tablo 9**: Surreye Gelir Sağlayan Dârü's-saâde Ağaları*

Vakıf Sahibi	Vakfın Yeri	Vazife	Miktar
Beşir Ağa[1]	İstanbul Somadya Mektebi	Ağayân, Hazinedar, Musalla hademesine, şem' asel bahasına, Eczâhân, Bedir ashabı esmasının okunmasına	1050 kuruş
" "	Mısır Kahire Vakfı[2]	Hizmetlilere (23 kişi) Cüzhânlara (30 kişi) Salavathan (10 kişi) Şeyh Anber Zâviyesine (32) İmam ve hatiplere (17) Hizmetlilere, Kandil masraflarına vs	860 altın 120 altın 20 altın 77 altın ? 150 altın 350 altın 20 kantar[3]
" "	Hamam Kirası Vakfı[4]	Medine'de Alevi evladı cemaatine (20 kişi) Hüseyn evladı cemaatine (11 kişi)	200 kuruş 110 kuruş
" "	Mektep Medrese ve Kütüphanesi Vakfı[5]	Medine de hizmetlilere (8 kişi)	427.5 kuruş
" "	Medine Babüsselam'da Darülhadis Vakfı[6]	Darülhadisin kapıcısı, temizliği, mutfağı, yemek masrafları vs için	1991 kuruş[7]
Mehmed Ağa[8]		Medrese ve sebil mühimmatı	330 sikke
Kilari Mehmed Ağa[9]	Nukud Vakfı	Cüzhânlara (34 kişi)	390 sikke

[1] BOA. EV. HMK. SR. nr. 03062 vr. 112 a
[2] BOA. EV-HMK. SR. d. nr. 03081 vr. 9 a
[3] BOA. EV-HMK. SR. d. nr. 03081 vr. 14 b
[4] BOA. EV. HMK. SR. nr. 03062 vr. 105 b
[5] BOA. EV. HMK. SR. nr. 03062 vr. 106 b - 107 a
[6] BOA. EV. HMK. SR. nr. 03062 vr. 107 a - 107 b
[7] BOA. EV. HMK. SR. nr. 03062 vr. 107 b
[8] BOA. EV.HMK.SR. nr. 03062 vr. 16 b
[9] BOA. EV.HMK.SR. nr. 03062 vr. 18 b

Hacı Mustafa[1]	İcare akçesinden	Harem ağalarına, Ravzâ'da haftada bir gün vaz ve nasihat eylemek üzere Talebelere	900 sikke
Mustafa Ağa[2]		Cüzhânlara	90 kuruş
Abbas Ağa[3]	Han icaresi	Cüzhânlara	135 sikke
Yusuf Ağa[4]		Sâdât ve Harem Ağalarına ve hizmetlilerine vs	100 sikke (Hali)
" "		Harem Ağalarından Süleyman'a Harem'de günlük birer cüz okuması için (EV. HMK. SR. 03062 100 b)	120 kuruş
Reyhan Ağa[5]		Cüzhânlara (13 kişi)	123 sikke

Tabloda çokça gördüğümüz görevlilerden biri Dârü's-saâde Ağalarıdır. Harem görevlileri ve selatin-vüzera vakıfları ile ilgili görevliler, Haremeyn müfettişleri, muhasebecisi, mukataacısı gibi görevlilerinde amiri, Haremeyn Evkafının nazırı olmaları (Altındağ, 1994, 1) sebebiyle de Mekke ve Medine ile yakından ilgiliydiler. Bu vakıflara nezaret etmeleri Osmanlı eyaletlerin de ve Mısır taraflarında da nüfuz elde etmelerini kolaylaştırmıştı. Mısır'dan toplanan tahıl ve vergilerin iltizama verilmesi ve vakfedilen arazilerin gelirlerinin toplanması ve yerlerine ulaştırılabilmesi için Dârü's-saâde Ağasının bölgede birde vekili bulunurdu (Hathaway, 2013, 132). Böylelikle Dârü's-saâde Ağaları Osmanlı yöneticilerinden bölgede etkin olanlardandır.

[1] BOA. EV. HMK. SR. nr. 03062 vr. 65 a
[2] BOA. EV. HMK. SR. nr. 03062 vr. 80 b - 81 a
[3] BOA. EV. HMK. SR. nr. 03062 vr. 87 b - 88 a
[4] BOA. EV. HMK. SR. nr. 03062 vr. 62 a
[5] BOA. EV. HMK. SR. nr. 03062 vr. 79 a

Bu alanda Beşir Ağa'nın vakfı dikkate değerdir. Uzun yıllar Darü's-saâde Ağalığı yapmış olan Beşir Ağa Medine'ye en fazla surre tahsisatı yapan görevlilerden biridir. Bir müddet Kıbrıs ve Mısır'da ikamet ettirilip, Medine'ye Şeyhü'l-harem olarak gönderilen ve ilim sahiplerini himayesiyle meşhur olan Beşir Ağa, kurduğu geniş kapsamlı vakıflarıyla bilinmektedir (Süreyya, 1996, 371,; Şemdanizade, 1976, 123). Surresindeki hizmetler incelendiğinde hem dini vazifeliler hem de diğer hizmetli personel ile Alevi Hüseyn evladı başta olmak üzere neredeyse her alana değindiği görülmektedir. Bunda etkili olan sebep 29 yıl boyunca sürdürdüğü Harem Ağalığı sırasında külliyetli hayır eserlerine sahip olmasıdır (Özcan,1992, 555). Elde ettiği gelirleriyle beraber göndermeye imkân bulduğu surresi yukarıda ki bölümlerde cevabını aramaya çalıştığımız sorulardan birine yanıt vermektedir. Darü's-saâde Ağalığı vazifesi gereği Mekke Medine vakıflar ağını denetlemesi Haremeyn bağlantılarını güçlendirmiş (Hathaway, 2021, 15-16), hem de Mısır ve Medine'de bulunması bölgedeki duyarlılığını artırarak, ayrıntılı surresinin başlıca sebeplerini teşkil etmiştir.

***Tablo 10**: Surreye Gelir Sağlayan Surre Eminleri*

Vakıf Sahibi	Vakfın Yeri	Vazife	Miktar
Sefer Ağa [1]	____	Cüzhânlara	83 sikke
Behram Ağa[2]	____	Cüzhânlara, su hizmetine	62 sikke

***Tablo 11**: Surreye Gelir Sağlayan İlmiye Görevlileri*

Vakıf Sahibi	Vakfın Yeri	Vazife	Miktar
Hoca Ömer Efendi[3]	Haleb Sabun Hanı Kirası Vakfı	Mücavir Sâdâtına Harem Ağalarına Rum Mücavirine	97200 esedi? 600 kuruş

[1] BOA. EV. HMK. SR. nr. 03062 vr. 85 a "Her kim Ravzâ-i Mutahharanın Hazinedarı olur ise Nazır ola" şeklinde not düşülmüştür.
[2] BOA. EV. HMK. SR. nr. 03062 vr. 78 b
[3] BOA. EV.HMK.SR. nr. 03066 vr. 2 b

		Mücavirlerin Fukahâ Kadınlarına Halibe Ribatı kaimine … Paşa Mescidi cemaatine Salavât ve üç İhlas Görevlilerine Buhari Medresesi Talebesine	
Müderris Ahmed Efendi			5 kuruş
Hoca Resul Efendi[1]	____	Cüzhân (19 kişi)	100 kuruş
Reisü'l-küttâb Hacı Mustafa Efendi[2]	____	Delaili Şerîfül hayrat, salavâtı Şerîfe vs okunması şerh düşülmüştür	125 zincirli altın
Hazinedar Hoca Rahime ? Usta Vakfı[3]	____	Eczâhân	180 kuruş

***Tablo 12**: Surreye Gelir Sağlayan Mütesellim*

Vakıf Sahibi	Vakfın Yeri	Vazife	Miktar
Hadımzade Osman Bey[4](Ö.1807?)	Bayramiç Kazası Biga Sancağı	Şahıslara	150 kuruş

***Tablo 13**: Surreye Gelir Sağlayan Kethüdalar*

Vakıf Sahibi	Vakfın Yeri	Vazife	Miktar
Köprülü Mehmed Paşa Kethüdası Mehmed[5]	_____		105 kuruş

[1] BOA. EV. HMK. SR. nr. 03062 vr. 92 a
[2] BOA. EV. HMK. SR. nr. 03062 vr. 110 b
[3] BOA. EV. HMK. SR. nr. 03062 vr. 97 a
[4] BOA. EV.HMK.SR.d nr. 03069 vr. 12 b
[5] BOA. EV. HMK. SR. nr. 03062 vr. 100 a

Kapıcılar Kethüdası Hacı Mehmed Sadık Ağa [1]	Selanik Kazası	Defterde belirtilen kişilere dağıtılması	50 zer mahbub Yekûn 137.5 kuruş
Kethüda Mahmud Ağa[2]	Kıbrıs Adası Çiftlik Mahsulü		
Müteferrika Yusuf Ağa (Kethüda)[3]	Kuzguncuk Vakfı	Erzurumi Mehmed ailesinden Aişe evladına ve Şerife Habibe Hanım'a	15 kuruş

Tahsisat yapan devlet görevlerinden biri de kethüdalardır. Kethüdalık yapanların bu vazife yanında başka vazifelerde de bulunabildikleri de olurdu. Maliye çoğunluk olmakla beraber merkezi bürokrasinin diğer kademelerinde de görevli olurlardı. Özellikle hanedan kadınlarının görevlerinde de bulunmuş olanları hem siyasi hem de ekonomik nüfuz anlamında etkin olabilmekteydiler (Başarır, 2018, 171-172). Bu sebeple maddi durumları iyi halde olan kethüdalarda Medine hayırlarında yerlerini almışlardır. Hanedan kadınlarının yanlarında görev yapmaları da surre ile ilgili olmalarında etkin olmuş olmalıdır. Yukarıda bölüm başında bahsettiğimiz surre hususundaki ilgi ve alakaya, yapmış olduğu vazife ile aşina olmasını umduğumuz görevlilerden biri de kethüdalardır. Osmanlı devrinde her insanın dini istek ve duygularla surre destekçisi olması ve adını kutsal topraklarda bir şekilde andırmak istemesi, arzu ettiği bir durumdur.

Hacı Mehmed Sadık Ağa düştüğü şerhinde şahsı tarafından gönderilen deftere göre tayin edilen kimselere Selanik Kazası'nda

[1] BOA. EV. HMK. SR. nr. 03062 vr. 116 b
[2] BOA. EV. HMK. SR. nr. 03062 vr. 86 a
[3] BOA. EV. HMK. SR. nr. 03062 vr. 101 a

bulunan kariyesi vakfından 40 kişiye senede birer zer mahbub iletmiştir (BOA. EV. HMK. SR. 03062 116b). Defterin ayrıntısında verilecek şahısların isimleri tek tek yazılmamıştır. Bu nedenle 40 kişinin kimlerden ve neye göre seçildiği bilinmemektedir. Herhangi bir vazife de belirtilmemiştir. Müteferrika Yusuf Ağa'nın 15 kuruşluk mütevazi surresi ise sadece iki kadın adına yazılmıştır (EV. HMK. SR. 03062 101a).

***Tablo 14**: Surreye Gelir Sağlayan Katipler*

Vakıf Sahibi	Vakfın Yeri	Vazife	Miktar
Zülfikar Efendi [1]	___		7 sikke
Hüseyin Efendi[2]	İstanbul	Salavâthan Cüzhân	124 sikke
Mehmed Çelebi	İstanbul (nakit) Vakfı	Harem Naibine Hatib ve İmamlara	102 sikke
Ahmed Ağa ve Küçük Hüseyin Efendi[3]	___	Cüzhânlara	340 kuruş
Süleyman Efendi Yeniçeri Kâtibi[4]	Câmii Şerîf Vakfından	Hoca Abdullah Çelebi bin Abdüsselam'a	25 kuruş

Surre kaydına göre Mirimiran Katiplerinden olan Mehmed Çelebi'nin surre tahsis eden vakfı "*nukud*" yani nakit para vakfıdır (EV.HMK.SR.03092 9b). Bu anlamda surrede karşılaştığımız birkaç para vakfından biridir.

***Tablo 15**: Surreye Gelir Sağlayan Şeyhü'l-haremler*

Vakıf Sahibi	Vakfın Yeri	Vazife	Miktar
Mekke Şeyhü'l-haremi Hacı Ebubekir Paşa	İstanbul	Alevi Sâdâtına, şahıslara, bazı Ağalara (99 kişiye)	106 zer-i mahbub

[1] BOA. EV. HMK. SR. nr. 03062 vr. 89 a
[2] BOA. EV. HMK. SR. nr. 03062 vr. 86 b 87 a
[3] BOA. EV.HMK.SR. nr. 03088 vr. 2 b
[4] BOA. EV. HMK. SR. nr. 03062 vr. 123 a

Ahmed Ağa Zergiran-ı Hassa (Kuyumcu) ?? ve Medine Şeyhü'l-haremi[1]			43 sikke

***Tablo 16**: Surreye Gelir Sağlayan Sipahi- Cebecibaşı*

Vakıf Sahibi	Vakfın Yeri	Vazife	Miktar
Sipahi Ağası Hacı Mustafa[2]	İstanbul	Şahsa	18 sikke
Cebecibaşı Mustafa Ağa[3]	İstanbul	Ravzâ hizmetlerine	110 sikke

Cebecibaşı Mustafa Ağa 110 sikkeyi vakıflarının *zevaidinden* yani mahsullerinin fazlalarından göndermiştir. Güzel bir açıklama da not edilerek; bu meblağın Ravzâ da şem'asel buhur ve ıtr masraflarına sarf edilmesi, eğer buna ihtiyaç yok ise Ravzâ'nın hademelerinden ücretleri az olan yahut ücreti olmayanlara verilmesini şart koymuştur (BOA. EV.HMK.SR. 03062 15a). Böylesi durumlarda bu paraların ne şekilde tasarruf edileceğine muhtemelen Kadı, Şeyhülharem, Harem Nazırı gibi görevliler karar vermek durumunda kalmışlardır.

***Tablo 17**: Surreye Gelir Sağlayan Emin ve Nazırlar*

Vakıf Sahibi	Vakfın Yeri	Vazife	Miktar
Matbahı Amire Emini Halil Efendi[4]	İstanbul		45 kuruş
Darbhane-i Amire Emini Hacı Hafız Mustafa Efendi[5]			20 kuruş

[1] BOA. EV. HMK. SR. nr. 03062 vr. 87 a
[2] BOA. EV. HMK. SR. nr. 03062 vr. 123 a
[3] BOA. EV.HMK.SR. nr. 03062 vr. 15 a
[4] BOA. EV. HMK. SR. nr. 03062 vr. 123 b
[5] BOA. EV. HMK. SR. nr. 03062 vr.123 b

Darbhane-i Amire Nazırı Hacı Sadullah Efendi[1] (Ö.1748)	İstanbul Ayasofya-i Kebir	Ayn-ı Zerka hizmetlilerine Harem Hazinedar Nazırına	110 altın +

***Tablo 18**: Surreye Gelir Sağlayan Diğer Devlet Görevlileri*

Vakıf Sahibi	Vakfın Yeri	Vazife	Miktar
Mahmud Çelebi[2]	İznik	Ravzâ'da her gün bir Kur'an hatmi okunması, Haremde ya da Mekke yolunda Müslüman hacılara su hizmeti Şeyhü'l-harem'e (Nezaret)	54 sikke filori 50 filori
Hassa Baş mimarı Dalgıç Ahmed Paşa[3]	İstanbul	Harem Ağalarına Seyyid ve kurraya Anadolu Mücavirine	275 sikke
İbrahim bin Hoca Mehmed Sivasi[4]	_____		42 sikke
Midilli Adası Sakini Küçük Sinan Ağa[5]			100 sikke
Ali Paşa bin Ali[6]	Geçidhan	Mücavirlerin fakirlerine cüzhân	120 sikke
Serah ? Ahmed Çelebi[7]		Eczâhân	81 sikke
Etmekçi Hüseyin[8]	Haremeyn Evkafı		16 sikke
Serac Mustafa[9]			5 sikke
Mustafa Ağa			25 kuruş

[1] BOA. EV. HMK. SR. nr. 03062 vr. 110 a
[2] BOA. EV.HMK.SR. nr. 03062 vr. 18 a
[3] BOA. EV. HMK. SR. nr. 03062 vr. 61 b – 62 a
[4] BOA. EV. HMK. SR. nr. 03062 vr. 84 a
[5] BOA. EV. HMK. SR. nr. 03062 vr. 84 b
[6] BOA. EV. HMK. SR. nr. 03062 vr. 85 b – 86 a
[7] BOA. EV. HMK. SR. nr. 03062 vr. 88 b
[8] BOA. EV. HMK. SR. nr. 03062 vr. 89 a
[9] BOA. EV. HMK. SR. nr. 03062 vr. 89 a

Cafer Efendi[1]	İstanbul	Seyyid Hasan bin Seyyid Mehmed Halil Cüdavi	10 kuruş
Hacı Osman[2]	Rumeli Hisarı		25 kuruş
Sağır Ali[3]	İstanbul Vakfı	Şahıslara	22.5 kuruş
Cevgani? Halil Ağa[4]	Galata		11 kuruş
Halil Bey[5]	Minyas		50 kuruş
Üsküdârî Mahmud Ağa[6]	Medine		9 sikke
Abdülbaki Efendi[7]	Doğancalı Kariyesi	Şeyh Ebulhasan Sündî Müderris'e	6 kuruş
Gazi Turhan (Ö. 1456) ve Ömer Bey[8]	Tırnova bac bazar mahsulü	Darende Ribatı sakinlerinden Alevi Sâdâtına	100 kuruş 25 kuruş
Gazi Turhan ve Ömer Bey Evkâfından[9]	Ergene Cesr ? kazasına tabi Kırk Kovak Köyü Mahsulünden (Yenişehir)		272.5 kuruş
Hacı Ahmed Ağa[10]	Medresesi (Güzelhisar)	Uteka-i Seyyid Ali bin Hasan Varaki Abdullah tabi minhüm Ve Esma binti Abdullah Kaşıkçı	5 sikke
İsmail Paşa ve Hatice Hanım			124.5 kuruş

[1] BOA. EV. HMK. SR. nr. 03062 vr. 99 b
[2] BOA. EV. HMK. SR. nr. 03062 vr. 100 a
[3] BOA. EV. HMK. SR. nr. 03062 vr. 101 a
[4] BOA. EV. HMK. SR. nr. 03062 vr. 101 a
[5] BOA. EV. HMK. SR. nr. 03062 vr. 102 b
[6] BOA. EV. HMK. SR. nr. 03062 vr. 103 a
[7] BOA. EV. HMK. SR. nr. 03062 vr. 103 a
[8] BOA. EV. HMK. SR. nr. 03062 vr. 105 a
[9] BOA. EV. HMK. SR. nr. 03062 vr. 105 a
[10] BOA. EV. HMK. SR. nr. 03062 vr. 117 a

Kara Doğan Karyesi Mütevelli Hacı Ahmed Ağa[1]	Haremeyn Vakfı Mülhakatından	Şeyh Anber Harasî Zâviyesi fukarasına	25 kuruş
Fatih Mehmed Paşa[2]	Diyarbakır		30 kuruş
Germiyanoğlu Yakub Çelebi[3]	Birgi… Kariye mahsulünden		150 kuruş
Şeyh Abdullah[4]	Hama Vakfı	Mescid-i Nebevî görevlilerine Hacı Beşir Ağa Medresesi vazifelerine	1645 kuruş
Şarabdar Hasan Bey[5]			40 kuruş
Mustafa Ağa[6]	Paşa Livası Kaza-iNefs Vakfı		50 kuruş
Hacı Hasan Ağa[7]	İstanbul Vakfı	Hadisi Şerîf tedrisi ve talebesine ve İhlashân	204 kuruş
Hüseyin Ağa Vakfı[8]	(Fındıklı Kasabasında Dolmabahçe Mevkiinde)	Salavâthân	13 zer-i mahbub
Cemaleddin Oğlu Muhyiddin[9]	Nevşehir	Mehmed Ebulhayr Efendi bin Mustafa errubu ve uteka-i Hacı Ahmed Ağa Şeyhül Harem-i Şerîf[10]	100 kuruş
Halil Ağa bin Nasuh[11]	Ayazmend Kasabası	Ravzâ-i Mutahhara Buhurdani ve salavât han için[12]	36 kuruş

[1] BOA. EV. HMK. SR. nr. 03062 vr. 103 b
[2] BOA. EV. HMK. SR. nr. 03062 vr. 103 b
[3] BOA. EV. HMK. SR nr. 03062 vr. 105 b
[4] BOA. EV. HMK. SR. nr. 03062 vr. 108 b
[5] BOA. EV. HMK. SR. nr. 03062 vr. 122 a
[6] BOA. EV. HMK. SR. nr. 03062 vr. 122 b
[7] BOA. EV. HMK. SR. nr. 03062 vr. 122 a
[8] BOA. EV. HMK. SR. nr. 03062 vr. 116 a
[9] BOA. EV. HMK. SR. nr. 03062 vr. 122 b
[10] BOA. EV. HMK. SR. nr. 03062 vr. 122 b
[11] BOA. EV. HMK. SR. nr. 03062 vr. 123 b
[12] BOA. EV.HMK.SR.nr. 03062 vr. 123 b

Mustafa Ağa bin Şaban[1]	Paşa Livası	Şahsa	50 kuruş
Küçük Ömer Ağa[2]			60 sikke

Tablo incelendiğinde görüleceği üzere Osmanlı Devleti'nin çeşitli kademelerinde görev yapmış devlet adamlarının irili ufaklı vakıflarından Medine'ye yaptıkları tahsisat epeyce fazladır. Çoğunun devlet kademelerinde farklı görevlerde bulunmuş olması tabii olduğu için biz burada surreye konu olan yazılımları dikkate alarak görevlerini tasnif etmeye çalıştık.

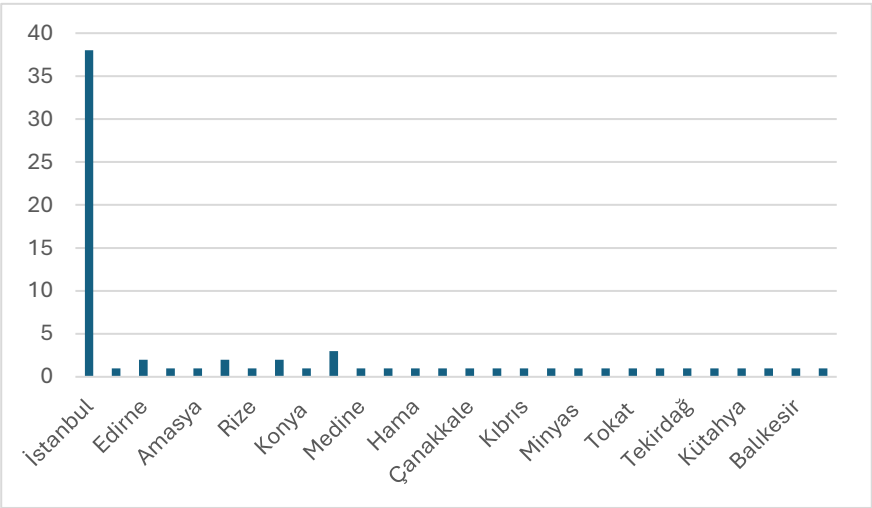
Surreye katkı sağlayan Osmanlı erkanından pek çoğunun hayatlarının belli bir döneminde Haremeyn'e yakın bölgelerde vazifelendirildikleri dikkat çekmektedir. Surre gönderimi konusundaki bütün saikler ve hassasiyetlerle beraber, bölgede görev yapmaları ve tanımaları, bu konuda daha duyarlı olmalarında etkili olmuş olmalıdır. Bunun dışında ekonomik gelirleri dolayısıyla büyük ölçekli vakıflara sahip olan şahısların surreleri hem miktar anlamında daha çok hem de Medine'de vesile oldukları hizmetler daha çeşitli olmuştur. Miktar olarak mütevazi surreler gönderen vâkıfların öncelikli düşüncelerinin Kur'an tilaveti olduğu görülmüştür. Miktarlar artıp alan genişledikçe temizlik, Harem hizmetlileri ve şahsi arzularına göre hizmetler çeşitlilik göstermiştir. Vakıf şartlarının vakfı kuranlar tarafından belirtilmesi ve buna riayet konusunda gösterilen hassasiyet anılan vazifelerin uzun yıllar devam ettirilmesini temin etmiştir.

Böylelikle irdelemeye çalıştığımız devlet görevlilerinden Medine'ye giden toplam surre miktarı: 213938 kuruş, 7729 sikke, 1687 altın, 240 tuğralı altın, 97200 esedi, 169 zer mahbub olarak

[1] BOA. EV. HMK. SR. nr. 03062 vr. 122 b
[2] BOA. EV. HMK. SR. nr. 03062 vr. 85 b

hesap edilmiştir. Mevzu edilen vakıf kaynaklarının şehirlere göre dağılımı ise aşağıdaki grafikte görüldüğü şekildedir.

Grafik 1: Surre Vakıfları'nın Şehirlere Göre Dağılımı

Buna göre incelediğimiz Medine Surresinde Haremeyn Evkafının dağılımında en yüksek pay İstanbul'a aittir. Sonra sırasıyla Mısır-Kahire, Edirne, İzmir, Sivas gibi şehirler gelmektedir. Böylelikle Medine surresinin gelir kaynaklarının % 4o'a yakını İstanbul ve çevresinden geriye kalan kısmı ise diğer şehirlerden olduğu anlaşılmıştır.

Ashab-ı Hayrat Bazı Kadınlar

Vakıflar yalnız erkekler tarafından değil kadınlar tarafından da kurulmuştur. Sadece zengin kadınlar değil, büyük bir servete sahip olmayan kadınlarda ekonomik gücü nispetinde küçük ölçekli vakıflar kurmak ya da geliri azalan bir vakfa akar temin etmek gibi vesilelerle bu alana katkı sağlamışlardır (Kazıcı, 1985, 20). İslam dünyasında kadınların mülk sahibi olmaları mümkün olduğu için malları üzerinde şahsi tasarruf haklarının olması kadınlar tarafından da vakıflar kurulmasını mümkün kılmıştır. Hatta bu konudaki

serbestlik Müslüman kadınını, -Batı dünyasında kadınların bu gibi haklara uzun yıllar boyunca sahip olamaması nedeniyle- daha iyi bir konuma getirmiştir (Lewis, 2019,104). Osmanlı toplumunda ise ülke genelinde kurulan vakıfların en az %15'i kadınlara aittir (Çınar, 2022, 288). Ayrıca İslam dünyasında bu hususiyet Peygamber Efendimizin eşleri dönemine kadar geriye gitmektedir. Onun eşleri tarafından ganimetten paylarına düşenleri sadaka olarak dağıtmaları bu emsaldendir (Güler, 2011, 24). Medine surresinde vakıfları aracılığıyla ödenek gönderdiğini tespit ettiğimiz kadınlar aşağıda gösterilmiştir.

***Tablo 19**: Surreye Gelir Sağlayan Vâkıfe Kadınlar*

Vakıfe Kadınlar	Surrenin Verildiği Yer	Miktarı
Hasan Paşa Zevcesi Emine Hatun[1]	Harem Ağaları	189 sikke
Şems Ruhsar Hatun[2]	Cüzhân	44 sikke
Hani Hatun	Medine fukarası	15 hasene
Daye Hatun[3]	Cüzhân	88 sikke
Hümâyûn Hatun[4]	Medine fukarası	30 sikke
Reisü'l-küttab Hamza Efendi Zevcesi Sanu… Hatun[5]	Nakib Beşir Ağa torunlarına Cüzhân	45 kuruş
Ferişan Hatun[6]	Cüzhân	18 kuruş
Hatice ve Sare Hatun ve İsfendiyaroğlu Adana'daki Haremeyn Vakfı[7]	Ravzâ'da Cuma namazından sonra Yasin okunması için	15 kuruş
Hatice Usta (Beşir Ağa Vakfı mülhakatından)[8]		539.5 kuruş
Ülfet Kalfa (Beşir Ağa Vakfı mülhakatından)[9]	Eczâhân	150 kuruş 200 kuruş

[1] BOA. EV. HMK. SR. nr. 03062 vr. 79 b
[2] BOA. EV. HMK. SR. nr. 03062 vr. 81 a
[3] BOA. EV. HMK. SR. nr. 03062 vr. 81b
[4] BOA. EV. HMK. SR. nr. 03062 vr. 82a
[5] BOA. EV. HMK. SR. nr. 03062 vr. 92 b
[6] BOA. EV. HMK. SR. nr. 03062 vr. 92 b
[7] BOA. EV. HMK. SR. nr. 03062 vr. 102 b
[8] BOA. EV. HMK. SR. nr. 03062 vr. 114 b 115 a
[9] BOA. EV. HMK. SR. nr. 03062 vr. 115 b

	Harem-i Şerîf zevrak sakâyân cemaatine	
Sipahi Ağası Hacı Mustafa Zevcesi Hanife Hatun[1]	Vâkıfenin ruhuna hatmi şerîf okunması için	2 zer mahbub
Mah Çehre Hatun[2]	İmam, müezzin ve mekteplere	54 sikke
Sarayı Amire Kethüdası Servezad Hatun	Eczâhân	234 sikke

Surrede desteği bulunan kadınlara baktığımızda çoğunun devlet görevlilerinin eşleri olduğu görülmektedir. Eşlerinden kalan servetleri ile beraber ekonomik gelirleri iyi olan kadınların bu gibi hizmetler için daha fazla imkân bulmaları tabiidir. Örneğin Hasan Paşa'nın zevcesi Emine Hanım'ın söz konusu surre geliri nakit vakfından sağlanmıştır (BOA. EV.HMK.SR. nr. 03092 vr. 9b)

Kadınların surre meblağları genellikle dini vazifelere tahsis edilmiştir. Medine fakirleri ve Ravzâ görevlileri de kadın vâkıflardan ödenek almışlardır. Ayrıca Medine'de eğitim ve sağlık alanında faydalı olmaya çalıştıkları görülmektedir. Zira Medine Darüşşifasının pilav, çorba vesaireyi içeren yemek masrafları ve diğer bazı masrafları için 1300 kuruş Üçüncü Vuslat Kadın Vakfından karşılanmıştır (BOA. EV.HMK.SR. nr. 03085 vr. 8a) Hani ve Hümâyûn Hatun da şartlarında Medine fakirlerini gözeten kadınlardandır.

Herhangi bir sebeple surreden para artma durumları da gerçekleşmiştir. Böylesi durumlarda vakıf sahibi artan paranın iadesini isteyebilmişlerdir. Beşir Ağanın tabilerinden Ayşe Usta yazdığı ariza da surresinden artan 550 kuruşun kendisine tekrar teslim etmesini talep etmektedir. Gerekçesinin ise idare-i cariyanesinde (geçiminde) sıkıntı yaşaması olduğunu belirtmiştir (BOA. TS. MA. e nr. 25/36)

[1] BOA. EV. HMK. SR. nr. 03062 vr. 123 a
[2] BOA. EV. HMK. SR. nr. 03062 vr. 87b

Geçimindeki sıkıntı onu surreyi göndermemeye sevk etmemiş lakin artan parayı talep etmekten de geri durmamıştır.

***Tablo 20** : 1799 Yılı Miri Hazine ve Vakıflardan Elde Edilen Medine Surresi Miktarı*

Surre Kaynağı	Sikke	Kuruş	Altın	Tuğ. Altın	Eşrefi	Esedi	Zer Mahbub
Miri Hazine	25427	2918					
Padişahlar	5301	11.179	2610	220	1066		
Valide Sultan	2939	1472.5	783	40			
Hanım Sultan	358	3482.5	104				100
Devlet Adamları	7729	213938	1687	240		97200	169
Toplam	41524	232.990	5184	500	1066	97200	269

Dârü's-saâde Ağası Bilal Ağa tarafından düşülen şerhe göre 1799 yılına kayıtlı toplam 62048 sikkenin 652'si Surre Emini, Kâtibi, surre ile giden görevlilerin harcırahları, Haremeyn muhasebe ciltleri ve mühimmatı için harcanmış, geride kalan 61396 hasenenin 17688 sikkesi Mekke'ye 41220 sikkesi Medine'ye 480 sikkesi de Kuds-i Şerif'e gönderilmiştir (BOA. EV.HMK.SR. nr. 03092 vr. 16 a). Ayrıca her sene surre masrafları için Haremeyn Hazinesi varidatından verilen 10.000 kuruş 1799 senesi içinde usulünce verilmiştir (BOA. HAT nr. 1650) Ayrıca 1799 senesine ait olup Haremeyn ahalisine tahsis edilen Halep, Sayda ve Şam mukataalarından, cizyesinden, muhassıllıklarından ve bazı vakıflardan elde edilen gelirlerde surre eminine sorunsuz bir şekilde teslim edilmiştir (BOA. C.EV. nr. 419-21204).[1]

Sonuç

[1]Belgede elde edilecek gelirin yerleri yazılmış fakat miktarlar hakkında bilgi verilmemiştir.

1799 Medine surre defterleri üzerinde yapılan inceleme, Medine'ye gönderilen surrenin farklı nitelikteki çok sayıda vakıf gelirinin bir araya gelerek oluşturduğu geniş bir mali ağa sahip olduğunu ortaya koymaktadır. Devlet hazinesinden yapılan tahsilatların yanı sıra padişahların, Valide Sultanların, hanedan mensuplarının, devlet adamlarının ve tebaadan bazı hayırseverlerin vakıflarından sağlanan gelirler, Medine hizmetlerinin finansmanında kullanılmıştır. Bu durum surrenin yalnızca merkezi hazineden gönderilen bir yardım niteliğinde olmadığını, vakıf sistemiyle yakından bağlantılı çok kaynaklı mali bir organizasyon olduğunu göstermektedir.

1799 yılı kayıtlarında en geniş tahsisat grubunun padişah vakıflarından geldiği görülmektedir. Bu vakıflardan sağlanan gelirlerin kullanım alanları oldukça çeşitlidir. Kur'an ve hadis okunması, salavat getirilmesi ve Padişahların ve ya yakınlarının ruhlarına tilavet gerçekleştirilmesinin yanında Harem hizmetlileri, temizlik görelileri, mücavirler, ribat ve zaviye sakinleri, fakirler, Alevi sâdâtı ve Hüseyn evladı gibi farklı kişi ve gruplara da tahsisatlar yapılmıştır. Bazı vakıflarda ise cenaze masrafları, yemek ihtiyaçları ve belirli sosyal gruplarının geçiminin desteklenmesi gibi daha doğrudan sosyal hizmetler görülmektedir. Böylece vakıf gelirlerinin Medine de hem dini hem de sosyal nitelikli ihtiyaçların karşılanmasında kullanıldığı anlaşılmaktadır.

Çalışmada incelenen kayıltar, vakıf gelirlerinin kullanımında vakfeden kişinin belirlediği şartların önemli olduğunu da göstermektedir. Özellikle belirli vakıflardan gönderilen tahsisatların hangi hizmet için ve kimlere verileceğinin ayrıntılı biçimde kaydedilmiş olaması, vakıf gelirlerinin belirlenen amaçlar doğrultusunda kullanılmasına yönelik hassasiyeti ortaya koymaktadır. Sultan III. Murad'ın Türbe Vakfından gönderilen surrede olduğu gibi, aynı vakıftan farklı zamanlarda aynı hizmetlerin sürdürülmesi bu tahsisatların sürekliliğine işaret etmektedir. Benzer

biçimde Sultan Mahmud'un Kütüphane ve İmaret Vakfından cenaze masrafları için ayrılan meblağın sonraki yıllarda da devam etmesi, vakıf şartlarının surre uygulamasındaki etkisini göstermesi bakımından dikkat çekicidir.

Surre gelirlerinin vakıf sahipleri açısından incelenmesi Haremeyn hizmetinin Osmanlı toplumunun farklı kesimlerini bir araya getiren bir alan olduğunu da göstermektedir. Padişah vakıfları büyük miktarlarda tahsisat sağlarken, daha mütevazi vakıflardan gönderilen gelirlerinde belirli hizmetlerin devamlılığında kullanıldığı görülmektedir. Devlet adamlarına ait vakıflarda ise vakıf sahibinin ekonomik gücü, görevleri ve Haremeyn ile olan ilişkisi ile tahsis edilen surre arasında dikkat çekici bağlantılar bulunmaktadır. Bununla birlikte bu ilişkinin her vakıf için aynı biçimde kurulamayacağı ve defter kayıtlarının vakıf sahibinin niyetini her zaman doğrudan ortaya koymadığı göz önünde bulundurulmalıdır.

1799 yılı kayıtlarının bir diğer önemli sonucu, Medine surresinin coğrafi bakımdan da geniş bir vakıf gelir ağına dayanmasıdır. İncelen vakıfların İstanbul başta olmak üzere Edirne, Bursa, Sivas, İzmir, Mısır-Kahire ve Osmanlı coğrafyasının farklı bölgelerinde bulunduğu görülmektedir. Bu durum Medine'deki hizmetlerin finansmanının yanlızca yerel kaynaklarda değil imparatorluğun farklı bölgelerinde bulunan vakıflardan elde edilen gelirlerle sağlandığını ortaya koymaktadır. Çalışmada tespit edilen vakıfların şehir dağılımında İstanbul'un belirli bir ağırlığa sahip olması da Haremeyn vakıflarının merkezi niteliğini göstermesi bakımından önemlidir.

Sonuç olarak 1799 yılı Medine surresi, Osmanlı vakıf sisteminin Haremeyn'deki işleyişini izlemek açısından oldukça zengin veriler sunmaktadır. Surre defterlerinde yalnızca para miktarlarının değil, vakıf sahiplerinin, vakıf merkezlerinin, tahsisatın yapılacağı kişi ve grupların ve yerine getirilecek hizmetlerin birlikte kaydedilmesi, bu kaynakları ekonomik tarihin

yanı sıra sosyal, dini ve kurumsal tarih açısından da değerli hale getirmektedir. Dolayısıyla 1799 yılı örneği, Medine'deki hizmetlerin devamlılığının devlet kaynakları ile şahsi vakıfların birbirini tamamladığı çok katmanlı bir mali yapıda sürdürüldüğünü göstermektedir.

Bu çalışma aynı zamanda 1799 yılı surresinin Osmanlı vakıf sisteminin farklı aktörlerini aynı kayıt içerisinde takip etmeye imkân verdiğini ortaya koymuştur. Padişah vakıflarından hanedan kadınlarının vakıflarına, devlet adamlarının vakıflarından çeşitli yerel vakıflara kadar uzanan bu yapı, Medine'nin ihtiyaçlarının karşılanmasında geniş bir ekonomik ve sosyal dayanışma ağının bulunduğunu da göstermektedir. Bu yönüyle surre defterleri Osmanlı Devleti'nin Haremeyn politikası kadar vakıf gelirlerinin kullanım biçimlerini ve Medine deki hizmet alanlarını araştırmak bakımından da önemli bir kaynak grubu olarak değerlendirilmelidir.

KAYNAKÇA

Arşiv Belgeleri

Başbakanlık Osmanlı Arşivi [BOA]. (t.y.). *C. EV. 419/21204.*

Başbakanlık Osmanlı Arşivi [BOA]. (t.y.). *EV.HMK.SR.d., nr. 1.*

Başbakanlık Osmanlı Arşivi [BOA]. (t.y.). *EV.HMK.SR., nr. 3041, 03062, 03066, 03069, 03075, 03078, 03079, 03081, 03084, 03085, 03086, 03090, 03092, 03808, 3113.*

Başbakanlık Osmanlı Arşivi [BOA]. (t.y.). *HAT. 1485/48.*

Başbakanlık Osmanlı Arşivi [BOA]. (t.y.). *TS.MA.e 25/36.*

Abla Said al-Muhtadi. (2016). Osmanlı padişahlarının Kudüs'e yaptığı bağışlar ve bunların iktisadi hareketliliğe etkisi. İçinde

Osmanlı yönetiminde Arap coğrafyası: İdari, siyasi ve sosyal yapı (ss. 83–118). Ensar Vakfı Yayınları.

Ahmed Cevdet Paşa. (t.y.). *Tarih-i Cevdet* (Cilt 2, Kitap 1, s. 108).

Akgündüz, A. (2013). *İslam hukukunda ve Osmanlı tatbikatında vakıf müessesesi*. İmak Ofset Basım Yayın.

Akyıldız, A. (2012). Valide Sultan. İçinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Cilt 42, ss. 494–499). Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

Altındağ, Ü. (1994). Dârüssaâde. İçinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Cilt 9, ss. 1–3). Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

Anonim. (2000). *Anonim Osmanlı tarihi (1099–1116/1688–1704)* (A. Özcan, Haz.). Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Armağan, A. (2022). Fetihten sonra Kıbrıs'ta kurulan ilk Osmanlı vakıfları. *Tarih Araştırmaları Dergisi, 41*(72), 211–252.

Atik, K. (2013). Kayserili bir devlet adamı: Sadrazam Mehmed Paşa. *Sosyal Bilimler Dergisi, 3*(2), 71–76.

Başarır, Ö. (2018). *Osmanlı hanedan kızları ve gelirleri (XVIII. yüzyıl ve XIX. yüzyılın ilk çeyreği).* Kriter Yayıncılık.

Bozkurt, N., & Küçükaşçı, M. S. (2003). Medine. İçinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Cilt 28, ss. 305–311). Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

Buzpınar, Ş. T. (2009). Surre. İçinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Cilt 37, ss. 567–569). Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

Çakmak, A. (2019). 18. yüzyılda hayırsever bir padişah kadını: Vuslat Kadın'ın Medine ve İstanbul vakıfları. *Vakıflar Dergisi*, (52), 77–78.

Çınar, H. (2022). Osmanlı toplumunda vakıf kuran kadınlar. İçinde B. Yılmaz & M. K. Kaya (Ed.), *Klasik dönem Osmanlı toplumunda kadın*. Berikan Yayınevi.

Dinç, G., & Çelik, C. (2012). Osmanlı dönemi Kıbrıs su vakıfları (1571–1878). *Mediterranean Journal of Humanities, 2*(1), 37–59.

Durak, M. H. (2024). *1757–1758 yılı 1805 numaralı Medine surre defterinin transkripsiyon ve değerlendirmesi* [Yayımlanmamış yüksek lisans tezi]. Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Faroqhi, S. (1995). *Hacılar ve sultanlar (1517–1638).* Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

Güler, M. (2009). *Gülnûş Vâlide Sultan'ın hayatı ve hayratı-1.* Çamlıca Basın ve Yayın.

Güler, M. (2011). *Osmanlı Devleti'nde Haremeyn vakıfları (16. ve 17. yüzyıllar).* Çamlıca Yayınevi.

Hathaway, J. (2018). *Osmanlı hâkimiyeti'nde Arap toprakları* (G. Ç. Güven, Çev.). Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

Hathaway, J. (2021). *Beşir Ağa: Osmanlı Hareminin baş hadım ağası* (A. F. Yıldırım, Çev.). VakıfBank Kültür Yayınları.

İnalcık, H. (2018). *Devlet-i Aliyye: Osmanlı İmparatorluğu üzerine araştırmalar II.* Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

İnbaşı, M. (2020). Gazi Yahya Paşa'nın Üsküp'teki vakıfları. *Vakıflar Dergisi*, 8–27.

İpşirli, M. (1994). Saray teşkilatı. İçinde E. İhsanoğlu (Ed.), *Osmanlı Devleti ve medeniyeti tarihi* (Cilt 1). Yıldız Matbaası.

Kala, E. S. (2019). Osmanlı dönemi hanım sultan vakıfları ve sosyal politika uygulamaları. İçinde F. Başer (Haz.), *Vakıf kuran kadınlar* (ss. 113–142). Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları.

Kala, E. S. (2020). Fatih Külliyesi ve Ayasofya-i Kebir Vakfı: Hayır müesseseleri, hizmetleri, görevlileri ve yönetimi. *FSM İlmi Araştırmalar İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi*, (15), 99–130.

Kazıcı, Z. (1985). *İslami ve sosyal açıdan vakıflar.* Marifet Yayınları.

Kaytaz, F. (2019). Nurbanu Valide Sultan'ın hayatı ve şahsiyeti. İçinde F. Başer (Haz.), *Vakıf kuran kadınlar* (ss. 253–263). Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları.

Kütükoğlu, M. (2020). *Osmanlı'nın sosyo-kültürel ve iktisadi yapısı.* Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Lewis, B. (2019). *Tarihte Araplar* (H. D. Yıldız, Çev.). Pegasus Yayınları.

Maydaer, S. (2019). Osmanlı toplumunda vakıf kuran kadınlar ve mal varlıklarının kaynakları. İçinde F. Başer (Haz.), *Vakıf kuran kadınlar*. Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları.

Muhammed Emin el-Mekkî. (2008). *Osmanlı padişahlarının Haremeyn hizmetleri.* Çamlıca Yayınevi.

Özcan, A. (1992). Beşir Ağa, Hacı. İçinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Cilt 5, s. 5). Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

Özcan, A. (2004). Merzifonlu Kara Mustafa Paşa. İçinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Cilt 29, ss. 246–249). Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

Özcan, T. (2003). *Osmanlı para vakıfları: Kanuni dönemi Üsküdar örneği.* Türk Tarih Kurumu Basımevi.

Öztürk, N. (1995). Evkâf-ı Hümâyun Nezareti. İçinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Cilt 11, ss. 521–524). Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

Pakalın, M. Z. (1972). *Osmanlı tarih deyimleri ve terimleri sözlüğü* (Cilt 2). Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları.

Peirce, L. (2019). *Hürrem Sultan* (R. Akman, Çev.). Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

Raşid Mehmed Efendi. (2013). *Târih-i Râşid ve zeyli* (A. Özcan vd., Haz.; Cilt 1). Klasik Yayınları.

Sakaoğlu, N. (2015). *Bu mülkün kadın sultanları.* Alfa Yayınları.

Sarıcaoğlu, F. (2004). Melek Ahmed Paşa. İçinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Cilt 29, ss. 42–44). Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

Savaş, S. (1993). XVIII. asırda Sivas'ta bir ayan ailesi: Zaralızadeliler. *Tarih İncelemeleri Dergisi, 8*, 81–97.

Şahin, M., & Kaya, N. E. (t.y.). Valide Sultanların kurduğu vakıfların kadına yönelik sosyal hizmetleri. *Yalova Sosyal Bilimler Dergisi, 7*(12), 36–65.

Taşkın, O. (2020). XIX. yüzyıl başında Haremeyn vakıfları: Bir yıllık gelir gideri. *Asia Minor Studies, 9*(1), 713–734.

Tekin, O. (t.y.). Sikke. İçinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Cilt 37, ss. 179–184). Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

Tekindağ, Ş. (2003). Mahmud Paşa. İçinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Cilt 27, ss. 376–378). Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

Terzi, A. (2000). *Hazine-i Hassa Nezareti.* Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Topçu, Y. (1996). *Mekke ve Medine vakıflarının mukayeseli tahlili* [Yayımlanmamış yüksek lisans tezi]. Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Turgut, V. (2019). Orhan Gazi dönemi ve vakıfları. İçinde *Orhan Gazi ve Kocaeli tarihi araştırmaları* (ss. 3–84).

Uluçay, Ç. (2011). *Padişahların kadınları ve kızları.* Ötüken Yayınevi.

Uzunçarşılı, İ. H. (1984). *Osmanlı Devleti'nin saray teşkilatı.* Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Uzunçarşılı, İ. H. (1988). *Osmanlı Devleti'nin merkez ve bahriye teşkilatı.* Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Uzunçarşılı, İ. H. (2013). *Mekke-i Mükerreme emirleri.* Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Yazır, E. M. H. (2020). *Osmanlı vakıf hukukuna giriş: Ahkâm-ı evkâf* (H. Çilingir, Haz.). Vakıfbank Kültür Yayınları.

BİDGE